

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. АПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 18.03.10 року (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Гончаревський В. Цивілізаційний підхід: минуле чи майбутнє української історичної науки?	5
Городня Н. АСЕАН: створення й етапи розвитку	8
Дячук Л. Еволюція шлюбного права Візантії: методичні та методологічні аспекти дослідження.....	12
Йовенко А. Діяльність Національно-демократичної партії Німеччини в умовах воз'єднаної країни (1990 – 1996 рр.).....	16
Іванисько С. Старокиївська парафія Української автокефальної православної церкви та збереження Софії Київської	20
Іващенко Я. Діяльність Київської міської думи в 1917 – 1919 роках: огляд історіографії та джерел	23
Казьмирчук М. Дореволюційні та радянські дослідження соціально-економічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду	27
Комаренко О., Примаченко І. Конфлікт Великої Британії та Аргентини навколо Фолклендських островів 1982 р.: військовий аспект.....	31
Круглова Л. Документальні джерела з історії України у часописі "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца"	35
Латиш Ю. Алкогольна ситуація в СРСР та причини антиалкогольної кампанії другої половини 1980-х років.....	39
Малацай І. Діяльність Київського Слов'янського Благодійного комітету.....	42
Мотрук С. Події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині: проблеми інтерпретації	45
Пащенко В. Олександр Шліхтер – державний і політичний функціонер Української соціалістичної радянської республіки: історіографія життя та діяльності.....	50
Сергієнко А. Відкриття єпархій та зміни в системі єпархіального управління Російської імперії другої половини ХІХ ст.	54
Циганенко Л. Участь дворян в органах державного і місцевого управління (на матеріалах Катеринославської і Херсонської губерній).....	58
Шилова А. Боснійська політика заходу в 1994 році.....	62

CONTENTS

Goncharevs'kiy V. Civilization's Theory: Past or Future of Modern Ukrainian Historiography?	5
Gorodnia N. ASEAN: foundation and developmental stages	8
Dyachuk L. Evolution of marriage law Bizantia's: methodological and methodical problems research.....	12
Yovenko A. The Activity of the National Democratic Party of Germany through the Reunification of the Country (1990-1996)	16
Ivanusko S. Starokievskaya Parish Ukrainian Orthodox Church of St. Sophia and the preservation	20
Ivaschenko Y. Activity of the Kiev municipal дума in 1917 – 1919: the review of a historiography and sources.....	23
Kazmyrchuk M. Pre-revolutionary and soviet research of the social-economic development at Kyiv province of after reformation period	27
Komarenko O., Prymachenko I. The conflict of Great Britain and Argentina over the Falkland Islands in 1982: a military aspect.....	31
Kruglova L. The documentary records on the history of Ukraine in the historical journal "Reading in the historical society of chronicler Nestor".....	35
Latysh Iu. The alcohol situation in USSR and the reasons of the anti-alcohol campaign in the second half of 1980th	39
Malazaj I. Kyiv Slavonic Charitable Activities Committee.....	42
Motruk S. The events 1968 and 1989 in Czechoslovakia: problems of interpretation.....	45
Pashchenko V. Oleksandr Shlikhter – the state and political states-men of the Ukrainian socialist soviet republic: the life's and activity's historiography	50
Sergienko A. Opening of dioceses a condition of the diocesan bishop in the Russian empire in the in the second part of XIX century.....	54
Zuganenko L. Participation nobility in public and local governments (based on Katerynoslavs'ka and Kherson provinces).....	58
Shylova A. Bosnian politics of the West in 1994	62

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПІДХІД: МИНУЛЕ ЧИ МАЙБУТНЄ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ?

В статті досліджено стан розвитку та перспективи подальшого використання цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії.

This article is devoted to the research of development and perspectives of the future using civilization's theory in modern Ukrainian historiography.

Які існують методологічні напрямки дослідження історії в сучасній українській історіографії? Навряд чи можна дати вичерпну відповідь на це питання. Причиною цьому – майже повна відсутність ґрунтовних робіт, темою яких були б ті чи інші питання методології історичного дослідження або теоретичної історіографії. В той час зрозуміло, що без розробки цих фундаментальних галузей історичної науки будь-який її поступ у майбутнє є приреченим, адже саме вони і задають вектори її подальшого розвитку.

Порівнювати для прикладу широту методологічних розробок західної та сучасної української історіографії завчасно є справою невдячною. Різноманіття західних концепцій різко контрастує з монотонністю вітчизняного історіографічного горизонту. А поряд з тим сучасна глобалізація висуває перед українськими істориками все нові й нові вимоги до осмислення всесвітньо-історичного процесу, де головним питанням постає вже не розкриття його знеособлених законів, а, натомість, визначення напрямків його подальшого розвитку як по відношенню до України, так і людства в цілому.

Найбільш повно цим вимогам відповідає цивілізаційний підхід, так широко вживаний сьогодні західною історіографією в ході вивчення та прогнозування подальшого ходу глобалізаційних процесів. Поряд з цим впадає в очі практично повна відсутність історіографічних досліджень стану розробки цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Потреба більш докладного вивчення цього питання і складає актуальність обраної теми.

Пік популярності теорії цивілізацій в українській історіографії припадає на початок 1990-х років минулого століття. Саме в цей час стався розрив з переважною ідеологічним наповненням формаційною теорією радянського зразка, зумовивши тим самим потребу пошуку адекватної їй методологічної заміни.

Найбільш ґрунтовні її теоретичні розробки були здійснені в роботах Ю.В. Павленка [9] та І.В. Бойченка [14]. В основу бачення історії вченими була покладена концепція А.Дж. Тойнбі, яка і на той час, і, фактично, до сьогодні є найбільш широкою за своїм охопленням моделлю світового цивілізаційного розвитку. Виходячи з її засадничих принципів кожен з них запропонував власне авторське визначення поняття цивілізації. У Ю.В. Павленка – це самодостатня поліетнічна система, розвиток якої доповнено принципами стадійності та полілінійності, у І.В. Бойченка – постнекласичне його тлумачення як принципово нелінійного утворення монадного характеру [2, с. 321; 8, с. 104].

В 1993 і 1997 роках були захищені дві кандидатські дисертації, присвячені як історичним, так і історіографічним аспектам концепції А.Дж. Тойнбі [7; 10].

Прихильне ставлення вітчизняних науковців до цивілізаційної концепції британського мислителя у період "пострадянської" реконструкції української історіографії початку 1990-х років можна пояснити тим, що вона а) як і теорія формацій давала цілісне уявлення про хід всесвітньо-історичного процесу від давнини до сучасності; б) завдяки поняттям полілінійності історичного розвитку

та культурно-цивілізаційної дискретності світової історії давала змогу позбутися моністичного бачення історичного руху, тим самим складаючи найбільш прийнятну альтернативу формаційній теорії.

Ідеологічна незаангажованість цивілізаційного підходу, його акцент на унікальності людини, на противагу її уніфікації в суспільних відносинах, пріоритет культури та духовності над економічними чинниками, сприяв сплескові наукового інтересу і до інших його варіантів, зокрема розробок французької школи "Анналів" та теорії модернізації (В. Росту, Д. Белл, Д. Гільберт, А. Тоффлер та ін.).

Проте, не дивлячись на досить широке зацікавлення цивілізаційною методологією, теоретичний її розвиток, подібний за ґрунтовністю роботам Ю.В. Павленка та І.В. Бойченка, пішов надалі на спад.

Зі сфери осягнення загальноісторичних процесів, цивілізаційний підхід в роботах українських істориків початку ХХІ століття почав зміщуватись у сферу прикладної методології вивчення окремих студій з історії України та всесвітньої історії, втрачаючи тим самим свій історіософський потенціал.

На сьогоднішній момент практично повна відсутність теоретико-методологічних розробок цивілізаційної теорії призвела до того, що вона перетворилась із "цивілізаційної методології" на "цивілізаційну термінологію". Це означає, що досить часто саме поняття цивілізації використовується нині просто як данина моді, без будь-якого свого наукового обґрунтування. Наприклад, досить важко встановити, який конкретний зміст мають такі найбільш широко вживані сьогодні і в науці, і в політиці поняття як "Європейська" чи "світова цивілізація"?

Оглядаючи двадцятирічний розвиток цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії, звертає на себе увагу його низхідний характер – від зацікавленості у 1990-х до, у кращому випадку, формального застосування в 2010-му. Виникає питання, чим же викликане таке нехтування цією ще досить новою і не вповні осмисленою та опрацьованою в українській історіографії методологією?

Меті з'ясування причин спаду теоретичного розвитку цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії на початку ХХІ століття та визначенню перспективного потенціалу його подальшого використання і присвячена дана стаття.

Вирішення поставленої проблеми пов'язане з розкриттям основних перепон на шляху концептуального сприйняття цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії. Серед часто називають:

А) Різноманіття цивілізаційних концепцій.

На відміну від вивіреної лінійної стрункості формаційної теорії, особливо в її радянському варіанті, існує кілька провідних концепцій цивілізаційного підходу – М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А.Дж. Тойнбі, французької історичної школи "Анналів", сучасні модернізаційні моделі "стадій економічного росту" В. Росту, "постіндустріального суспільства (цивілізації)" Д. Белла та Д. Гільберта, "надіндустріальної цивілізації" А. Тоффлера, "технотронної цивілізації" З. Бжезінського, "ін-

формаційної цивілізації" М. Маклюєна й Е. Масуди тощо. Причому кожна з цих побудов виходить з різних тлумачень цивілізації, залишаючись проте в рамках цивілізаційної парадигми осягнення світової історії. Наприклад, А.Дж. Тойнбі віддає перевагу локальним цивілізаціям, відкидаючи поняття єдиної світової. Натомість представники новітніх модернізаційних схем виходять з єдності людської цивілізації, використовуючи в своїх роботах модель її стадіального розвитку від доаграрної в напрямку сучасної постіндустріальної / інформаційної. Підґрунтям до такої відмінності всіх цивілізаційних концепцій виступає авторська індивідуальність визначення ключового поняття цивілізації.

Б) Багатозначність поняття цивілізації.

У порівнянні з більш-менш усталеним визначенням суспільно-економічної формації, відсутність єдиного визначення цивілізації часто вважається за ознаку відсутності наукової точності цього поняття. Найбільш ґрунтовно провідні варіанти його значення викладено в роботах Б.С. Єрасова, де вчений узагальнив їх у межах двох паралельних напрямків. Один з них – комплексний матеріалістичний підхід, в основі якого економіка та спосіб господарювання, інший – культурно-історична школа, де пріоритет віддано культурним та духовним чинникам [4, с. 169 – 187; 5, с. 12 – 39, 48 – 85].

Як правило взаємозв'язок між поняттям цивілізації й тою чи іншою сферою людської діяльності (економікою, культурою тощо), яка покладена в основу його визначення, тлумачиться за критерієм тотожності теорії до реальності. Вкорінене навіть на підсвідомому рівні таке сприйняття впливає з установки на те, що наочна єдність оточуючого світу повинна мати і своє єдине істинне визначення. Зрозуміло, що це свідчить аж зовсім не на користь різноманіття цивілізаційних бачень історії, з чого випливає наступна причина неприйняття цивілізаційного підходу.

В) Питання про об'єктивну реальність цивілізації.

Характерним для цієї лінії критики є слова відомого французького соціолога Р. Арона про те, що "проблема полягає в неможливості дати однозначну відповідь, існують цивілізації чи ні, адже їх можна розглядати або як історичну реальність, або як історичну химеру" [1, р. 42].

У порівнянні з конкретністю поняття держави, яка обмежена вповні реальними політичними кордонами, цивілізація заздалегідь являє собою продукт творчої абстракції історика. Тому вчений, як правило за допомогою включення до її складу держав, етносів, культур, економічних укладів тощо прагне будь-що "заземлити" поняття цивілізації, втиснувши його в якісь більш-менш осяжні рамки.

Проблема вирішення перерахованих вище складностей засвоєння цивілізаційного підходу полягає в тому, що кожна з них, будучи суперечністю з точки зору будь-якої теорії протилежної до цивілізаційної (наприклад, формаційної), в той же час може тлумачитися як позитивна якість в рамках теорії, яка є спорідненою з цивілізаційною (наприклад, культурологічної). Так, різноманіття цивілізаційних концепцій може тлумачитися як позитивний момент, що відображає нелінійність цивілізаційної теорії. Поряд з цим багатозначність поняття цивілізації, на думку ряду вітчизняних істориків, закладена в самому цивілізаційному розумінні історії і покликана, насамперед, протистояти спробам його абсолютизувати, тим самим знову повторивши спробу видати певну макроконцепцію за єдино правильну теорію цивілізаційного розвитку [3, с. 36; 6, с. 406 – 408].

Характерним у цьому плані є питання про реальність цивілізацій, яке виникає тільки тоді, коли поняття держави і цивілізації порівнюються між собою як одно-

порядкові. Проте, як вказував свого часу ще А.Дж. Тойнбі, між ними існує не тільки кількісна (просторово-часова), але й якісна відмінність. За словами британського мислителя, цивілізації є невидимими, з огляду на свою духовну сутність, проте можуть бути осягнені як найменші поля історичного дослідження. В цьому можна переконалися реконструюючи історію будь-якої окремої національної держави, що вимагає сходження на вищий ніж держава рівень абстрагування, яким є рівень цивілізації, до якої вона належить [12]. З іншого боку реальність цивілізацій підтверджується наочним спостереженням ходу та наслідків сучасної глобалізації, де підґрунтям до об'єднання країн виступають спільні цивілізаційні цінності (С. Хантінгтон).

Таким чином міжконцептуальна критика цивілізаційного підходу не передбачає якої б то не було конструктивності. Вона так і залишиться критикою, де кожен залишиться із своєю власною думкою, яскравим прикладом чого є західна та радянська тойнбіана. В той час для того, щоб дістатися суті відповіді на питання про адекватність цивілізаційного підходу до вимог методології сучасного історичного дослідження, необхідно зійти на більш загальний рівень філософії науки.

Насамперед треба згадати, що наука, як і будь-яка інша людська діяльність, теж є змінним історичним явищем. Неспростовне доведення цього викладено в роботах Т. Куна, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда тощо ще в середині ХХ століття. З тих пір змінилася не тільки наукова картина світу, але й саме поняття науки та наукової діяльності. На зміну класичній науці прийшла не-класична, неонекласична та постнекласична.

Головними підвалинами класичної науки є поняття незалежної від суб'єкта об'єктивної реальності, причинно-наслідковий автоматизм, фундаменталізм як поняття про непорушний центр-базис реальності (наприклад, економіка в теорії формацій), спрямованість на єдину абсолютну неспростовну істину, постулювання дзеркально-безпосередньо-очевидної відповідності знання дійсності тощо.

Ера класичної науки закінчилася на початку ХХ століття. Причому від її принципів неекласику відділяють не тільки методологічні відмінності, але й світоглядний та загальнокультурний бар'єри [13, с. 104].

Хронологічно цивілізаційний підхід відноситься саме до цього часу, являючи собою типово неекласичну концепцію історії. В той час теорія формацій, особливо в редакції К. Маркса та Ф. Енгельса, несе на собі відбиток образу класичної науки.

Підґрунтям до появи цивілізаційного осмислення історії стали такі установки неекласичної науки як можливість абстрактного моделювання історичної реальності, підкреслення ролі творчої свідомості історика в ході осмислення та побудови відповідної власному розумінню моделі історичного розвитку, принцип нелінійності історичного руху та вимога радикального усунення будь-якого монополізму з концептуальної сфери, навіть у визначенні самого поняття цивілізації.

Усвідомлення відмінностей між етапами історії науки веде до висновку про те, що критика цивілізаційної теорії ведеться зазвичай з позицій класичної науки. Цивілізаційному підходу, який має всі риси неекласику, висуваються вимоги класичної науки, що заздалегідь приречено на поразку і непорозуміння. Сюди відносяться і вказівки на концептуальне різноманіття цивілізаційного осмислення історії та багатозначність визначення поняття цивілізації і, найголовніше, вимоги до наочного переконання в об'єктивності існування цивілізацій. Зрозуміло, що в рамках неекласичної науки,

зазначені пункти не являють собою суперечностей, будучи її природними ознаками.

Таким чином складності поширення цивілізаційного підходу в сучасній українській історіографії пов'язані з тим, що вона ще й досі перебуває в полоні принципів класичної науки. Яскраво свідчать про це численні декларації вимог безсторонності та об'єктивності дослідження історії, вимога знеособленості історичного пізнання, де історик має відігравати роль дзеркала, що відображає неспотворені суб'єктивністю історичні події.

В той час світова наука вступила у свою нову фазу розвитку. Сучасний етап неонекласики та постнекласики висуває перед істориком вже не стільки завдання відкриття "того, що сталося насправді", з неможливістю чого західна історіографія вже змиралася, а, насамперед, вимогу визначення провідних напрямків світоорієнтування людини в сучасних умовах та їх узгодження з історичним досвідом. Принципом сьогоднішньої науки стає не класичне знання-мета, а знання-засіб, де вчений вже не просто пізнає світ заради відкриття знеособленої істини, а пізнає його для людини і через людину.

Якнайбільш повно цим принципам відповідає цивілізаційне осмислення світової історії – і минулої, і сучасної. Кожна цивілізація має свій більш-менш стійкий напрямок розвитку. Наприклад, у О. Шпенглера це "гештальт" культури, у А.Дж. Тойнбі – стиль цивілізації. Відповідно до цього можна чіткіше визначитися з майбутніми лініями світового розвитку, де кожній цивілізації відповідає свій напрямок.

Високий рівень узагальнення цивілізаційного підходу дозволяє використовувати в його рамках також і таксономічно нижче поняття держави. Співвіднесені з тією чи іншою цивілізацією воно позбавляється колишньої атомарної ізольованості у всесвітній історії та пов'язаної з нею непрогнозованості власного історичного руху. Натомість тепер напрямком історичного розвитку будь-якої держави впорядковується з напрямком історичного розвитку тієї цивілізації, до якої вона належить. Яскравим прикладом тут виступає явище євроінтеграції. Навряд чи можна зрозуміти його суть, просто перераховуючи держави, які об'єдналися в Європейський Союз. В той час, зовсім інше враження складається, коли застосувати цивілізаційний підхід. Такий вищий рівень узагальнення відразу дозволяє побачити, що держави-члени Євросоюзу – це, як правило, країни, яким притаманні цінності Західної цивілізації, що так часто заздалегідь видають за "загальноєвропейські" чи "загальнолюдські".

Така здатність цивілізаційного підходу виявляти лінії розвитку не тільки на цивілізаційному, але й на міждержавному рівні, найбільш повно відповідає сучасним потребам світоорієнтування в складних процесах світової глобалізації. Виявлення власної спорідненості з тою чи іншою цивілізацією дозволяє кожній країні позбутися хаотичності в зовнішньополітичних зв'язках, надавши їм цілком впорядкованого напрямку згідно більш загальних цивілізаційних пріоритетів.

Підводячи підсумки, можна однозначно стверджувати, що цивілізаційний підхід – це крок вперед сучасної української історіографії, який знаменує собою перехід від ери класичної науки до некласичних моделей осмислення історичного процесу.

Перспективність застосування цивілізаційного підходу пов'язана насамперед з тими прогностичними можливостями, які він надає в плані світоорієнтування в сучасних світових процесах і, насамперед, глобалізації. Він дозволяє вийти за рамки державного мислення,

розкриваючи більш загальні цивілізаційні основи міждержавної взаємодії.

Завдяки найвищому рівню узагальнення, цивілізаційний підхід А) систематизує таксономічно нижчі поняття держави, етносу, культури тощо; Б) пояснює історичні процеси від локальних (міждержавних) до світових (міжцивілізаційних); В) прогнозує їх результати.

В свою чергу подальші розробки цивілізаційної теорії в українській історичній науці пов'язані з розвитком дослідницької роботи в галузі методології історії. На жаль, розвиток теоретичної історіографії не є наразі пріоритетним її напрямком. Наприклад, за словами єдиного вітчизняного історика, який ґрунтовно займається висвітленням наукових методів французької історичної школи "Анналів" Л.В. Таран, в жодному з трьох Київських історичних інститутів НАН України – Інституті історії України, Інституті археографії, Інституті політології та національних відносин – немає відділу з теорії та методології історії [11, с. 38].

Сюди ж можна віднести і неготовність переважної більшості вітчизняних істориків відійти від усталених формаційних методологічних позицій, з огляду на традиційність їхнього застосування. Тому використання цивілізаційного підходу вітчизняними істориками здійснюється досить часто поряд з елементами теорії формацій, причому або відкрито, на що вказує в роботі і сам дослідник, або приховано, попри декларування дотримання цивілізаційної методології.

В той час глобалістичні тенденції світового розвитку ставлять кожного історика перед фактом неможливості спроб обмежуватись у своїй роботі історією та історіографією власної країни й розглядати її поза всесвітньо-історичним контекстом. Тому нагальною постає потреба як осмислення західних цивілізаційних концепцій, так і створення власних авторських підходів до поняття цивілізації, плюралістичний характер визначення якого закладений у самій цивілізаційній методології.

1. Aron R. L'histoire et ses interpretations. Entretiens autour de A. Тойнбі sous la dir. – Paris, 1961. – 390 p. 2. Бойченко І.В. Філософія історії: [підручник] / Іван Васильович Бойченко. – К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. – 723 с. 3. Бурдо Н.Б. Трипілля як феномен цивілізаційного процесу в історії Давньої Європи / Н.Б. Бурдо // Мат. та досл. з археології Східної України. Від неоліту до киммерійців: [зб. наук. пр.]; за ред. С.М. Санжарова. – Вип. 7. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 32 – 38. 4. Ерасов Б.С. Цивілізація: зміст слова і определение термина / Б.С. Ерасов // Цивілізації. Вип. 4. – М.: МАЛП, 1997. – С. 169 – 187. 5. Ерасов Б.С. Цивілізації: Универсалии и самобытность / Борис Сергеевич Ерасов; [отв. ред. Н.Н. Зарубина]. – М.: Наука, 2002. – 524 с. 6. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [голов. ред. В.М. Литвин]. – К.: Вища школа, 2002. – 430 с. 7. Марцинюк І.М. Концепція історії А. Тойнбі і всесвітня історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Марцинюк Ігор Михайлович. – К., 1997. – 182 с. 8. Павленко Ю.В. История мировой цивилизации. Философский анализ: [монографія] / Юрий Витальевич Павленко. – К.: Феникс, 2002. – С. 104. 9. Павленко Ю.В. Методологічні засади теорії цивілізаційного процесу: дис. ... доктора філос. наук: 09.00.03 / Павленко Юрій Віталійович. – К., 1996. – 439 с. 10. Скоблиц В.П. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж. Тойнбі: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.03 / Скоблиц Володимир Павлович. – Ужгород, 1993. – 213 с. 11. Таран Л.В. Школа "Анналів", сучасні підходи в історичній науці / Л.В. Таран // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Х.: НМЦ "СД", 2000. – Вип. 4. – С. 34 – 43. 12. Тойнбі А.Дж. Постижение истории: [сборник] / Тойнби Арнольд Джозеф / [пер. с англ. Е.Д. Жарков]. – М.: Прогресс, Культура, 1996. – 608 с. – (Историческая библиотека) 13. Філософія науки: [учеб. пособие для вузов] / [под. ред. С.А. Лебедева]. – М.: Академический Проект; Альма Матер, 2007. – 731 с. – ("Gaudeamus") 14. Цивілізація: структура і динаміка: [монографія] / [І.В. Бойченко, О.В. Романенко, М.І. Бойченко та ін.]; за ред. І.В. Бойченка та О.В. Романенко. – К.: Видавець Купріянова О.О., 2003. – 448 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

АСЕАН: СТВОРЕННЯ Й ЕТАПИ РОЗВИТКУ

Стаття аналізує причини утворення й етапи розвитку Асоціації країн Південно-Східної Азії, її місце в сучасних інтеграційних процесах в Східній Азії.

The paper analyses the reasons of the Association of Southeast Asian Nations foundation, its developmental stages and its role in contemporary integration process in East Asia.

Характерною рисою сучасних міжнародних відносин є інтенсивні інтеграційні процеси в Східній Азії, що ведуть до формування східно-азійської спільноти як складової нового багатополярного глобального порядку. Їх осередком виступає Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), яка на сьогодні об'єднує десять країн-учасниць (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Таїланд, Філіппіни, В'єтнам, Лаос, Камбоджа, М'янма (Бірма), Бруней-Даруссалам).

Значна увага до інтеграційних процесів в Східній Азії пов'язана передусім зі стрімким посиленням геополітичного впливу Китаю, стійким економічним зростанням більшості регіональних країн на основі власних соціально-економічних моделей, перетворенням регіону в умовах світової фінансової кризи 2008-2010 рр. на локомотив глобального економічного розвитку.

Для України та інших країн, що мають сусідів-гігантів та перебувають на периферії сучасних інтеграційних процесів, досвід АСЕАН має не лише наукове, але й важливе практичне значення. Незважаючи на це, діяльність цієї організації залишається недослідженою у вітчизняній історіографії.

АСЕАН було засновано п'ятьма державами Південно-Східної Азії (ПСА) – Індонезією, Малайзією, Сінгапуром, Таїландом, Філіппінами підписанням Декларації АСЕАН в Бангкоку (Таїланд) в серпні 1967 р. В січні 1984 р. до Асоціації приєднався Бруней, в липні 1995 р. – В'єтнам, в липні 1997 р. – Лаос і М'янма, в квітні 1999 р. – Камбоджа. На сьогодні багато дослідників порівнюють АСЕАН з ЄС, погоджуючись, що вони представляють абсолютно різні інтеграційні моделі. На відміну від Європи, Південно-Східна Азія є найбільш диверсифікованим регіоном світу. Країни, що його формують, займають величезну територію; значно відрізняються одна від одної в географічному, етнічному та релігійно-культурному плані. Значним етнічним і культурним різноманіттям відзначаються й окремо взяті країни.

На відміну від Європи, країни ПСА не мали спільної історії і навіть спільної самоназви. Тим спільним історичним минулим, що їх об'єднало, став досвід японської окупації в роки II світової війни (1942-1945) в рамках японського проекту створення "зони спільного азійського процвітання". Тоді ж, зі створенням "південно-східного військового командування" союзників для ведення військових дій проти Японії з'явилася його назва – Південно-Східна Азія.

Географічно країни АСЕАН поділяються на континентальні (Бірма, Таїланд, В'єтнам, Лаос, Камбоджа) та островні (Індонезія, Малайзія, Сінгапур, Філіппіни, Бруней, так звані "країни Південних морів"). Так, до складу Індонезії входять понад 13 тис. островів Малайського архіпелагу, населеними з яких є 992. Хоч найбільшим етносом держави є яванці (45% населення), культура яких в державі є провідною, усього її населяють понад 300 народів з власними мовами, культурами і віруваннями. 88% жителів Індонезії (або 210 млн.) сповідує іслам, що робить її найбільшою мусульманською країною світу, проте значний вплив на іслам в Індонезії численних місцевих вірувань значно відрізняє їх від мусульман арабського Сходу [1]. Переважно мусульманськими країнами регіону є та-

кож Малайзія та Бруней (відповідно понад 60% і 67% населення). В Таїланді, Камбоджі, М'янмі переважає буддизм. В Філіппінах 83% населення сповідує католицизм, що робить цю країну подібною в культурному відношенні до країн Латинської Америки.

За винятком Таїланду (до 1936 р. – Сіам), однієї з небагатьох країн Сходу, що в колоніальний період змогла зберегти формальну незалежність, країни субрегіону були колоніями різних держав: Індонезія – Нідерландів; Малайя, Савак і Саравак (нинішня Малайзія), Сінгапур, Бруней і Бірма – Великої Британії; В'єтнам, Лаос і Камбоджа входили до складу Французького Індокитаю; Філіппіни були підпорядковані США. Незалежність вони здобули в різний час, вже після II світової війни.

Філіппіни отримали незалежність від США 4 липня 1946 р., Бірма від Британії – в січні 1948 р. Індонезія проголосила незалежність за сприяння Японії в серпні 1945 р., але фактично здобула її в 1949 р. після двох війн з Нідерландами. Хоч В'єтнам проголосив незалежність у вересні 1945 р., реально отримав її лише в 1954 р. після тривалої війни з Францією. За рішеннями Женевської мирної конференції В'єтнам було поділено на Північний і Південний, після чого війна в Індокитаї розгорілася з новою силою. Збройне протистояння Півночі і Півдня за втручання США (Друга в'єтнамська війна) завершилося об'єднанням В'єтнаму під владою Півночі і проголошенням в липні 1976 р. Соціалістичної республіки В'єтнам.

В 1957 р. британці надали незалежність Малайї (на Малаккському півострові), а в 1961 р. виступили з пропозицією створити Федерацію Малайзії на основі приєднання до Малайї своїх колоній на о.Калімантан – Савак, Саравак, Бруней. Цей проект було частково реалізовано в 1963 р., коли утворилася Федерація Малайзія в складі Малайї, Сінгапура, Сабаха і Саравака (Бруней до федерації не увійшов). В 1965 р. етнічно китайський Сінгапур відокремився від Малайзії через свій нерівноправний статус в цій державі з переважаючим малайським етносом. Султанат Бруней, за своїм політичним устроєм і структурою економіки подібний до монархії Перської Затоки, став незалежним від Британії лише з 1 січня 1984 р.

Для перших років незалежності країн ПСА характерна внутрішня нестабільність на етнічному, релігійному, соціальному ґрунті, включаючи діяльність сепаратистських угруповань та комуністичних партизанських загонів, що діяли за підтримки КНР. В умовах холодної війни ПСА стала сферою боротьби за вплив між "великими державами" – США, СРСР, КНР. Потенційну загрозу для держав ПСА несла війна в Індокитаї за участю Франції, пізніше США, що могла призвести до втручання зовнішніх сил у їх внутрішні справи. Не меншу загрозу несли взаємні територіальні претензії регіональних держав. Так, після утворення Малайзії її не визнали Індонезія й Філіппіни; в 1963 р. Індонезія за підтримки Китаю офіційно оголосила про початок політики "конфронтації з Малайзією". До Сабаха й Саравака направилися індонезійські добровольці, індонезійська армія здійснила спробу висадитися на узбережжі Малайї. В січні 1965 р.

Індонезія вийшла з ООН на знак протесту проти прийому Малайзії тимчасовим членом Ради Безпеки.

Складність ситуації викликала необхідність створення організації регіонального співробітництва, якою стала АСЕАН. Декларація АСЕАН від 8 серпня 1967 р. (Бангкокська декларація) проголошувала колективну волю країн-членів Асоціації до дружби, співробітництва і регіональної солідарності, викликану існуванням у них взаємних інтересів і спільних проблем. Серед статутних цілей Асоціації називався розвиток співробітництва країн-членів в соціально-економічній і культурній сферах для прискорення їх економічного зростання, соціального прогресу, культурного розвитку, підняття життєвого стандарту народів, а також зміцнення миру і стабільності в ПСА.

Для здійснення цих цілей створювався механізм проведення щорічних зборів міністрів закордонних справ по чергово в кожній з країн-учасниць та їх спеціальних зустрічей в разі необхідності. В проміжку між цими засіданнями роботою Асоціації керував комітет під головуванням міністра закордонних справ приймаючої країни за участю акредитованих послів інших держав-членів. Передбачалося створення спеціальних і постійних комітетів спеціалістів і посадовців зі спеціальних питань. В кожній країні-учасниці діяв Національний секретаріат для здійснення роботи Асоціації від імені цієї країни та для допомоги перерахованим вище інституціям [2].

Великий вплив на АСЕАН на початку її існування мали претензії Індонезії на гегемонію в ПСА. Створення АСЕАН значною мірою відбувалося за ініціативи нового президента Індонезії М.Сухарто, який в 1966 р. припинив конфронтацію з Малайзією й запропонував нову концепцію регіонального порядку, в якому Індонезія як найбільша держава АСЕАН, мала відігравати провідну роль в забезпеченні порядку в ПСА (на противагу США, Японії, Китаю, Великій Британії). Проте такі претензії Індонезії не були сприйняті її сусідами.

На противагу індонезійському проекту та з огляду на зміну геополітичної ситуації в регіоні – неминуче виведення американських військ з В'єтнаму і зближення між США і Китаєм – Малайзія запропонувала проект створення в ПСА зони миру, свободи й нейтралітету, за яким нейтралітет ПСА мав бути гарантований великими поза-регіональними державами, передусім США. Саме його було покладено в основу Куала-Лумпурської декларації 1971 р. про створення в ПСА зони миру, свободи й нейтралітету (ZOPHAN). Взаємна недовіра та стурбованість з приводу наростання військової могутності Китаю примусила країни АСЕАН виступати за американську присутність в регіоні, водночас відстоюючи збереження власної самобутності на усіх рівнях, по боючись, у свою чергу, поглинання Заходом.

Хоч АСЕАН наголошувала на економічній, соціальній і культурній кооперації, в економічній сфері на початковому етапі її діяльності було зроблено дуже мало. За аналізом прем'єр-міністра Сінгапуру Лі Куан Ю, зробленому в 1972 р., з 685 рекомендацій в економічній сфері, прийнятих на зустрічах міністрів АСЕАН з 1967 р., було впроваджено лише 80. Торгівля між країнами АСЕАН з 1967 р. розвивалася повільніше, ніж з поза-регіональними країнами, в 1972 р. відбулося навіть її зменшення, порівняно з 1966 р., з 18% до 15,7% [3]. АСЕАН була передусім політичною організацією. Її було створено елітами держав ПСА через політичні обставини, як внутрішні, так і зовнішні, для узгодження позицій з метою збереження регіонального миру, а не для економічної співпраці, як ЄС. Найважливішою її функцією було формування звички регіональних

держав працювати разом, здійснювати спільні дії для забезпечення регіональної стабільності.

Наступний етап в діяльності АСЕАН розпочався в 1976 р. по завершенні другої Індокитайської війни, коли на Балійському саміті держави АСЕАН підписали Договір про дружбу і співробітництво (Treaty on Amity and Cooperation, TAC), що визначив принципи їх взаємовідносин: взаємну повагу незалежності, суверенітету, рівності, територіальної цілісності й національної ідентичності кожної нації, відмову від методів примусу в міжнародних відносинах, вирішення конфліктів мирним шляхом, невтручання у внутрішні справи один одного тощо. Ці принципи було покладено в основу "консенсусної моделі розвитку", так званого "шляху АСЕАН", завдяки якому було налагоджено регіональне співробітництво. Принципи неформальності, досягнення консенсусу з усіх питань та невтручання країн-учасниць у внутрішні справи одна одної зазнали критики на Заході, але вони були єдино можливими в умовах існування значних відмінностей між країнами-членами АСЕАН, численних внутрішніх і міждержавних суперечностей в ПСА. "Шлях АСЕАН" не був типовим механізмом вирішення конфліктів, натомість технологією їх уникнення.

На Балійському саміті 1976 р. було зроблено наголос на посиленні економічної кооперації, але він став видатною подією лише в політичному плані. Ініціативу Лі Куан Ю про створення між країнами АСЕАН зони вільної торгівлі було відкинуто. Натомість було прийнято пропозицію Індонезії про лібералізацію між-асеанівської торгівлі шляхом поступового зменшення тарифів на взаємній основі. В 1977 р. було підписано Угоду про преференційну торгівлю АСЕАН (АПТА), однак вона мала мінімальний ефект на активізацію взаємної торгівлі [4].

Досягнення АСЕАН в економічній сфері набагато відставали від її досягнень в політико-дипломатичній сфері, де найбільшим успіхом АСЕАН став спільний дипломатичний тиск на Ханой через вторгнення В'єтнаму в Камбоджу в 1978 р. Що ж стосується реалізації економічних проектів, цьому перешкоджала основна проблема – країни регіону здійснювали націоналістичну економічну політику, їх індустріалізація відбувалася на основі імпорто-замінних стратегій; була національною, а не регіональною. Країни АСЕАН не прагнули досягти взаємодоповнюваності економік, а без цього регіональне економічне співробітництво було неможливим. До 1980-х рр. ледь не єдиною вагомою акцією АСЕАН в економічній сфері стала спільна участь країн-учасниць у переговорах з міжнародної торгівлі, де разом вони мали більший вплив. Головна функція Асоціації в цей час полягала в створенні сприятливої політичної ситуації в регіоні, що було неможливо без переговорного процесу.

Врешті політичні успіхи АСЕАН позитивно вплинули на економічний розвиток країн-учасниць. Створення іміджу АСЕАН як території стабільності сприяло залученню до ПСА іноземних, передусім японських, інвестицій. Мережа дочірніх підприємств японських компаній з вироблення напівфабрикатів для їх подальшої зборки з'єднала країни АСЕАН економічно і сприяла їх переходу в 1980-ті рр. до експортно-орієнтованої економіки (Сінгапур зробив це вже на початку 1970-х рр.). Завдяки цьому вони зробили потужний ривок у своєму економічному розвитку.

Значний вплив на діяльність АСЕАН в умовах "холодної війни" мали зовнішні чинники. Коли в 1989 р. в'єтнамські війська було виведено з Камбоджі, що стало сигналом про завершення "холодної війни" в регіоні, постало питання про подальший напрямок її розвитку. Впродовж 1990-х рр. АСЕАН ініціювала низку важливих

проектів у сфері регіональної безпеки (Манільська декларація 1992 р. про мирні заходи при вирішенні територіальних спорів щодо Парасельських о-вів і о-вів Спратлі; створення в 1994 р. регіонального форуму АСЕАН для діалогу і консультацій з питань політики і безпеки в рамках превентивної дипломатії (АРФ); підписання в 1995 р. Договору про створення в ПСА зони, вільної від ядерної зброї), проте основну увагу вона зосередила на економічних питаннях.

Знову вирішальний вплив на АСЕАН мали зовнішні чинники, цього разу економічного характеру. Успішні ринкові реформи в Китаї перетворили його на успішного конкурента в питаннях торгівлі й інвестицій. Водночас виявилися світові тенденції до регіональної інтеграції, про що свідчила підготовка до створення ЄС в Європі та торговельного блоку США, Канади та Мексики (НАФТА) в Північній Америці.

Тож після завершення війни в Камбоджі, що знайшло відображення в рішеннях Паризької мирної конференції (жовтень 1991 р.), члени АСЕАН зосередилися на економічних ініціативах. На 5-му саміті АСЕАН в Сінгапурі в січні 1992 р. було прийнято дві важливі ініціативи: про створення впродовж 10 років в АСЕАН зони вільної торгівлі (АФТА) та про залучення до Асоціації країн Індокитаю. З цього часу бере свій початок економічний регіоналізм в ПСА, який сформувався у відповідь на європейський і американський регіоналізм (створення ЄС і НАФТА) та через побоювання країн АСЕАН розчинитися в більш широкій організації Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), що утворилася за ініціативи США в 1989 р.

Спільний ринок в форматі АСЕАН-6 (включаючи Бруней) було загалом створено до січня 2001 р., проте його ефективність не виправдала сподівань. Хоч в рамках АФТА, починаючи з січня 2001 р., тарифи на 99% продукції країн АСЕАН-6 було зменшено до рівня не більше 5% (з них на 60% продукції тарифи знято повністю), протекціонізм вразливих секторів залишився і взаємна торгівля в рамках АСЕАН не перевищила 22%, що значно не відрізнялося від показників попередніх десятиліть.

Водночас процес інкорпорації до АСЕАН нових членів, особливо В'єтнаму (другої за розміром країни Асоціації після Індонезії), відбувався досить складно, що призвело до її послаблення. В 1997 р. в Східній Азії розпочалася потужна фінансова криза (Азійська криза 1997-1998 рр.), яка нанесла значні збитки економікам АСЕАН, передусім Таїланду, Індонезії, Малайзії. За деякими оцінками, вона була спровокована західними фінансовими колами у відповідь на прийняття до Асоціації М'янми, яка через існування там військового режиму була об'єктом економічних санкцій з боку США.

В умовах кризи провідні принципи діяльності АСЕАН – невтручання і консенсусу в прийнятті рішень, що допомагали підтримувати стабільність в регіоні, колись влучно охарактеризованим "Балканами Сходу", в нових умовах перетворилися на гальмо її діяльності. Криза виявила слабкість АСЕАН як організації, її нездатність виробити спільний підхід до здолання негативних явищ в фінансовому секторі через обстоювання власних інтересів. Через заперечення деяких держав АСЕАН навіть мінімальні механізми протидії кризі з боку Асоціації не було запроваджено. АСЕАН вступила в період внутрішньої кризи, що супроводжувалася погіршення двосторонніх відносин між її членами.

Криза мала важливі політичні наслідки для вражених країн та накреслила нові напрямки регіонального розвитку. Серед політичних наслідків найбільш очевидними стали крах режиму Сухарто і початок періоду по-

літичної нестабільності в Індонезії, що завершився перемогою на президентських виборах 2004 р. демократареформатора Сусіло Юджойно; підрих позицій Національного Фронту М.Махатхіра в Малайзії; тривала політична і соціальна криза на Філіппінах; прийняття нової конституції в Таїланді, що відкрило шлях приходу до влади Таксіна Сінаварта і врешті призвело до військового перевороту восени 2006 р. і прийняття нової конституції.

Незважаючи на те, що каталізатором Азійської кризи стали зовнішні чинники (різкий відтік іноземних капіталів), вона продемонструвала внутрішні недоліки існуючих економічних моделей країн АСЕАН. Тож їх було переглянуто у відповідності зі змінами в глобальній економіці в напрямку зростання на основі новітніх досягнень НТП, корегування експортно-орієнтованих стратегій, структурної перебудови економіки.

Криза зрушила центр економічного тяжіння в регіоні від країн АСЕАН до Китаю і Республіки Корея (після її швидкого одужання), що спонукало їх до більш тісного співробітництва з цими країнами. Вона стала поворотним пунктом більш широкого східно-азійського регіоналізму, поштовхом до створення форуму "АСЕАН+3" (АСЕАН, Японія, Китай, Республіка Корея), який вперше в історії об'єднав Південно-Східну і Північно-Східну Азію в єдиній регіональній структурі. Після Азійської кризи регіоналізм в Східній Азії з'явився як свідомий політичний процес, керований урядами, на протигагу регіоналізації на базі японських інвестицій без суттєвої урядової підтримки, що відбувалася з середини 1980-х рр.

Форум "АСЕАН + 3" (АПТ) було створено як механізм фінансового співробітництва, проте з часом він еволюціонував також в структуру співробітництва в питаннях економіки і безпеки. Економічне співробітництво в рамках АПТ працює в напрямку лібералізації регіональної торгівлі й зменшення витрат підприємців на трансакції в рамках інтенсивної регіональної виробничої мережі. В листопаді 2000 р. було оголошено про прагнення східно-азійських країн створити зону вільної торгівлі в рамках "АСЕАН+3" для посилення конкурентоспроможності їх економік з НАФТА і Європейським союзом. З липня 2009 р. розпочалася також робота з економічного обґрунтування загального договору про створення зони вільної торгівлі "АСЕАН+3" з Індією, Австралією та Новою Зеландією, що є можливим через досягнення кожною з них відповідних угод з АСЕАН. Реалізація цього проекту призведе до створення найбільшого спільного ринку в світі, перетворить регіон на центр світового економічного розвитку.

Створення форуму "АСЕАН + 3" створило додаткові стимули для реформування й інституціоналізації АСЕАН, оскільки внаслідок кризи її роль посередника, що займав центральну роль в розвитку різних регіональних форумів, різко зменшилась. Справі інституціоналізації АСЕАН служить Балійська Декларація АСЕАН 2003 р. про створення до 2020 Спільноти АСЕАН в трьох вимірах – безпековому, економічному і соціально-культурному. На 12-му саміті АСЕАН в січні 2007 р. прийнято рішення про прискорення цього процесу – створення спільного ринку АСЕАН до 2015 р., що пов'язано з передбачуваним завершенням до 2014 р. переговорів про зону вільної торгівлі АСЕАН з Китаєм, Японією, Республікою Кореєю, Австралією і Новою Зеландією: до того часу ринок АСЕАН вже повинен відповідати умовам роботи в такій зоні. Створення Економічної Спільноти АСЕАН передбачає трансформацію Асоціації на регіон з вільним рухом товарів, послуг, інвестицій, кваліфікованої праці і більш вільним рухом капіталів; поглиблення енергетичної кооперації, особливо в таких ключових інфраструктурних проектах як створення єди-

ної енергосистеми Асоціації й будівництво транс-асеанівського газопроводу [5].

В листопаді 2007 р. на саміті в Сінгапурі було прийнято Хартію АСЕАН, що вступила в дію в грудні 2008 р. Вона передбачає значне розширення повноважень секретаріату АСЕАН, створення Комісії АСЕАН з прав людини і Суду справедливості, поступову трансформацію консенсусного принципу прийняття рішень тощо, що має перетворити Асоціацію в організацію, основу на чітких правилах, більш відповідальну й інтегровану [6]. Новим явищем в діяльності АСЕАН стало її звернення до уряду М'янми про необхідність імплементації ним "7-етапної дорожньої карти до демократії" та проведення вільних і чесних виборів в 2010 р. Такий відступ від базового принципу АСЕАН про невтручання держав у внутрішні справи одного свідчить про рух Асоціації до реальної, а не декларативної інституалізації.

Водночас очевидно, що інституціоналізація АСЕАН не набуде жорстких форм. На відміну від Європи, для ПСА інституційне будівництво (створення механізмів для досягнення цілей) є другорядним через надзвичайну різноманітність регіону. Дві моделі інтеграції – ЄС і АСЕАН – відрізняються як "сімейна модель" і модель "гарного сусідства". Друга модель, хоч і визнає необхідність інституціоналізації, проте не вважає її життєво необхідною. Очевидно, ближчим АСЕАН є "процес паралельної національної дії", що відбувається в Скандинавських країнах і уникає створення наднаціональних інституцій. Угоди щодо співробітництва доповнюються адаптацією національних законів і регуляцій, легалізацією й гармонізацією стандартів на протипагу створення нових регіональних структур.

На сьогодні досить вигідна позиція АСЕАН у відносинах з регіональними лідерами пояснюється її зручністю як посередника для усіх великих країн. За визначенням Сурина Пітсувана, генерального секретаря АСЕАН з січня 2008 р., "для кожного партнера АСЕАН на місці водія є зручним. Співробітництво з усіма і відсутність загрози для будь-кого – ось її секрет" [7].

Таким чином, в своєму розвитку АСЕАН пройшла кілька етапів, впродовж яких напрямки її діяльності змі-

нювалися в залежності від зміни зовнішніх чинників: 1) 1967-1976 рр. – етап становлення Асоціації, налагодження діалогу еліт, оформлення принципів взаємодії між країнами-учасниками. В цей час АСЕАН запровадила регіональні цінності й норми поведінки, які поклали основу для соціалізації регіональних держав та формування їх регіональної ідентичності. З іншого боку, вона створила систему політичних і соціальних зв'язків між країнами-членами, що зробило неможливими силові конфлікти між ними; 2) 1976-1992 рр. – переважно політично-дипломатична діяльність Асоціації з підтримки політичної стабільності в ПСА. Основна заслуга АСЕАН в цей час полягала в створенні іміджу єдності, миру і згоди в регіоні, без чого його економічний розвиток був би неможливий; 3) 1992-1997 – реформування Асоціації, посилення її інституціоналізації під впливом виникнення більш широких регіональних утворень в форматі "АСЕАН+3" (1997 р.) і "АСЕАН+6" (2005 р.). Важливим є збереження провідного місця АСЕАН в цих нових утвореннях як центру економічних угод між великими регіональними державами та зручного посередника між ними в напрямку формування в Східній Азії провідного центру світового економічного розвитку.

1. Городня Н. Ислам в країнах Близького Сходу і Південно-Східної Азії: спільне та відмінне // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2006. – Вип. 63, Част.1. – С.38-40. 2. ASEAN Declaration (Bangkok Declaration) // <http://www.aseansec.org/1212.htm>. 3. Contemporary Southeast Asia. Regional Dynamics, National Differences / Edited by Mark Beeson. – New York: Palgrave Macmillan, 2004. – P.189. 4. Ibidem. – P.198. 5. Chairperson's Statement of the 12th ASEAN Summit H.E. the President Gloria Macapagal-Arroyo "One Caring and Sharing Community". Cebu, Philippines, 13 January 2007// <http://www.aseansec.org/19280.htm>. 6. Pitsuwan, Surin. Southeast Asia in Transformation (October-31-2007) // http://www.bjreview.com.cn/qanda/txt/2007-10/31/content_84596_2.htm; 7. Ibidem.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Л. Дячук, канд. іст. наук

ЕВОЛЮЦІЯ ШЛЮБНОГО ПРАВА ВІЗАНТІЇ: МЕТОДИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті йдеться про теоретико-методологічні та методичні проблеми історико-правового дослідження еволюції інститутів шлюбно-сімейного права.

The article is devoted to theoretically methodological and methodical problems historically law research of the evolution of the institute of marriage and the institute of family.

Візантійське право – це синтез римського права, християнських цінностей та окремих інститутів грецької правової традиції. Очевидно, мали також місце правові впливи інших етнічних культур, але, як свідчать історико-правові джерела, вони були досить помірними і відобразились переважно у приватних збірках візантійського права ("Сирійсько-римський законник", "Землеробський закон") [10, с. 130]. Разом з тим проблема інокультурних впливів на греко-римську (візантійську) правову традицію в історико-правовій літературі практично недосліджена. Однак на окремі її аспекти, зокрема, протиріччя між "проримськими" та "орієнтальними" юридичними школами, звернула увагу відома дослідниця візантійського права Олена Ліпшиц [15, с.113-114]. Звісно, специфіка відносин між юридичними напрямками візантійської юриспруденції була відобра-

женням аксіологічних впливів "Орієнту" та "Окциденту" Візантійської імперії [9, с.45].

Науковий інтерес до візантійської юриспруденції пов'язаний з багатогранністю та унікальністю історичного досвіду Візантійської цивілізації, що обумовлює необхідністю його пізнання на основі широкої палітри гуманітарних, тобто антропологічно орієнтованих наукових напрямів. У зв'язку з цим, дослідження приватного права Візантії має не тільки специфічно-юридичне, але й широке науково-гуманітарне значення. Результати історико-правових досліджень створюють наукоємні передумови для усвідомлення важливих суспільно-історичних явищ, зокрема таких, як цінності, ідеї та форми суспільної свідомості першої християнської цивілізації, специфіка взаємодії державних та церковного інституцій, особливості регулювання суспільних відно-

си. Натомість усвідомлення специфіки цивілізаційних процесів, виражених у різних напрямках гуманітарних досліджень, створює наукові підстави для визначення смислу формальних та сутнісних елементів візантійської правової культури. Тому, при дослідженні різних аспектів історії візантійського права необхідно залучати широкий спектр методів, методичних прийомів та теоретичних положень відомих напрямів та шкіл класичної й сучасної юриспруденції. Такий методичний підхід дає можливість розглянути процеси правового регулювання суспільно-правових відносин в контексті духовних та матеріальних особливостей і тенденцій Візантійської цивілізації.

Тотожні підходи є доцільними при досліджуванні шлюбно-сімейного права Візантії, генеза якого почалася з часів християнізації його римської основи, у добу першого християнського імператора Константина I (306-327 рр.), а еволюція тривала до загибелі останнього візантійського імператора Костянтина XI Палеолога (1449-1453 рр.). Для визначення тенденцій та якісних змін у процесі еволюції шлюбно-сімейного права необхідно залучити традиційний для історичних напрямів науки *метод періодизації*. Критеріями періодизації історії права, на наш погляд, являються: 1) якісні зміни правових принципів, юридичних інститутів та інститутів права, поява нових форм та ціннісно-споріднених джерел (пам'ятників) права, особливі риси системи права держави та правової систем країни; 2) правові зміни доктринального характеру та доктрини права, формування нової або якісні доповнення існуючої ціннісно-правової парадигми; 3) особливості світогляду, ціннісних орієнтацій, суспільної правосвідомості та ментально-психологічних стереотипів та правових звичаїв. Яскравим прикладом ціннісно-правових змін стала правова реформа імператора Костянтина I Великого, яка, перш за все, суттєво змінила юридичний механізм врегулювання шлюбних відносин, започаткувавши новий етап історії права на християнській основі, названий дослідниками *antejustiniani*.

Помітний відхід від правових реформ імператора Константина I та його наступників, перш за все, у сфері врегулювання шлюбних правовідносин, свідчив, що шлюбне право доби Юстиніана (527-565) зазнало деяких регресивних тенденцій в сенсі динаміки та якості християнських змін, частково відтворивши тенденції юридичної науки та законодавчої практики. Натомість правовий інститут сім'ї у законодавстві Юстиніана зазнав більш суттєвих християнських змін, зокрема, щодо правового становища дружини та дітей у традиційній римській *familia* [27, с.183, 224, 248 252; 19, с.437-439, 445-446]. Причини суперечливих тенденцій у шлюбно-сімейному праві "юстиніанівського етапу" ранньовізантійського права (IV – VII ст.) закорінені в постантичній ментальності, в протистоянні елліністичної та християнської ціннісних парадигм, в формальному сприйнятті жителями елліністичних міст християнських цінностей, догматів та обрядів [3]. Саме це поєднання римської та грецької правових традицій визначило правовий зміст складових частин кодифікації Юстиніана. Отже, виявивши суперечливі тенденції та якісні зміни в еволюції шлюбно-сімейного права на етапі реформ Юстиніана, ми помічаємо як значні відмінності, так і певну спорідненість (античні риси та формування християнської основи права) його з попереднім етапом. Це підтверджує позицію дослідників, які, визначивши два етапи (*antejustiniani* та *justiniani*), поєднали їх в межах спільного періоду *ранньовізантійського права* [15]. Такий методичний підхід та метод періодизації дали теоретичні підстави для визначення наступних періодів та етапів

історії візантійського права: *середньовізантійське право* (1) "доби іконоборців" (VIII ст.) та 2) "Македонської династії" та їх наступників (друга пол. IX – XII ст.) та *пізньовізантійське право*: 1) етап розпаду імперії й існування окремих осколків візантійської цивілізації (1204-1261 рр.) та 2) "гуманістичний етап", що починається з відновленням Візантії і триває до її падіння (1261-1453 рр.). Обидва етапи мали правову спорідненість та певні історично-правові відмінності. Так, на останньому етапі з'явилися нові правові явища, зокрема, в сфері політики права, правових форм (спільні церковно-державні нормативно-правові законодавчі акти), які відобразились в еволюції правової доктрини та принципах систематизації законодавства.

Актуальність дослідження шлюбно-сімейного права Візантії зумовлена наступними обставинами:

1) необхідністю теоретичного осмислення та аналітичних досліджень принципів, методів та практики правового регулювання шлюбно-сімейних відносин у Візантії – основного центру світової культури (IV – XII ст.), яка на думку дослідників стала важливим інтелектуально-культурним джерелом європейського Відродження. Ідеться про увесь тисячолітній досвід "Ромейської імперії" та період плідної діяльності грецьких світських інтелектуалів-гуманістів та митців (XII-XV ст.) в європейських країнах і перш за все в Італії [25, с.100-124]; 2) науковий інтерес викликає поєднання юридичних формул римської та грецької правових традицій на основі християнської ціннісної парадигми та під впливом правової доктрини християнської Церкви; дослідження візантійського права, як підкреслювалось в науковій літературі, сприяє більш глибокому розумінню феноменів римського права, що стало юридичною основою сучасних правових систем; 3) науково-практичне значення аналітичних розробок з візантійського шлюбно-сімейного права зумовлено його рецепцією в країнах Південно-Східної та Східної Європи, зокрема, в Росії-Україні; 4) дослідження візантійського права, осмислення регулятивних механізмів шлюбно-сімейного відносин об'єктивно сприяє фундаментальному осмисленню еволюції візантійської цивілізації та тенденцій світової історії; 5) необхідно пам'ятати, що дослідження історії шлюбно-сімейних відносин у Візантії дає цінний, з точки зору сучасної юриспруденції, науковий матеріал про дивестивні форм, джерел та системи візантійського права, про особливості механізму правового регулювання, про визначення християнськими цінностями особливостей шлюбно-сімейного права та правової культури Візантії; 6) історія візантійського права зберегла унікальний досвід поєднання двох взаємозалежних правових систем: правової системи приватного і публічного права та правової системи канонічного права.

Актуальність дослідження історико-правових джерел візантійського права полягає також у реконструкції текстів римських класичних юристів, джерел посткласичного (*antejustiniane*) та юстиніанівського періодів як в інтерпретаційному, так і в технічному сенсі, тобто в зв'язку з матеріальними прогалинами. Звичайно, основним джерелом у реконструкції пам'ятників римського права є Василіки – звід доби Македонської династії – монументальний (60 книг) грекомовний аналог латинського *Corpus juris civilis*.

Наукова значимість дослідження візантійського шлюбно-сімейного права полягає, зокрема, у створенні сцієнтичних (наукових) підстав для аналітично-теоретичних досліджень з даної та тотожної проблематики, а також для інтелектуального осмислення та полідисциплінарного дослідження візантійського юридичного досвіду систематизації візантійського законодавства.

Окрім того, досвід систематизації візантійського права, що регулювало шлюбні відносини, є актуальним для різних галузей юридичної науки.

Отже, об'єктом наукових досліджень є правові принципи, норми та інститути приватного права Візантії (впорядковані у відповідній правовій системі), що регулюють шлюбно-сімейні правові відносини.

Натомість предметом історико-правового дослідження, за визначенням, являється еволюція правових інститутів шлюбно-сімейного права в контексті християнської ціннісно-правової парадигми.

Остаточне визначення християнства як ціннісної основи візантійського права є можливим, на наш погляд, з того часу, коли основною формою суспільної свідомості населення "Ромейської імперії" стала християнська релігія, яка відповідним чином корелювалася з візантійською правовою доктриною. Розвинувши думку, яку висловив в своїй праці "Історія греко-римського права" німецький вчений-юрист, фундатор науки візантійського права К. Цехаріе фон Лінгенталь [30, с.157], зауважимо, що про християнський шлюб у візантійському цивільному праві можна говорити починаючи з відомого збірника права доби іконоборців (VIII ст.), який був названий законодавцем (імператор Лев III) *Ecloga* [29] (збірка, вибірка, "зборник" (старосл.)).

Основними критеріями еволюції інститутів права, тобто юридичних якісних змін, яких вони набули в межах кожного з періодів (закінчених циклів) тисячолітньої історії візантійського права, є поява в текстах правових джерел нових юридичних понять, або традиційних, які набрали якісно іншого правового смислу, часто не змінюючи своєї синтаксично-лексичної форми. Тому цілком доцільною є увага методологічного характеру, що визначення та розкриття змісту понять є важливою фазою пізнання права [7, с.10]. Для прикладу візьмемо емблематичне поняття, що визначає суть відповідного правового інституту, тобто нормативне визначення шлюбу (D. 23.2.1), яке здійснив римський юрист кінця класичного періоду *Herenius Modestinus* у 1-й книзі десяти томного видання "Правил" [9, с.17, 78-79].

Аналіз основних юридичних понять, як і даного визначення, доцільно здійснити за схемою їх доктринального тлумачення: **філологічне (лексичне та синтаксичне) тлумачення**, при використанні методів перекладу сентенції *Модестіна* в *Дігестах Юстиніана* з латинської, грецької та старослов'янської мов, що збереглась в багатьох збірках приватного та канонічного права (*Прохірон*, *Василіки*, *Шестикнижжя Арменопуло*, *Номоканон патріарха Псевдо-Фотія*, *Синтагма Матвія Властапа*, *Кормчі книги та перекладені на старослов'янську мову пам'ятники візантійського права*); **логічне (догматично-юридичне) або систематичне тлумачення**, тобто зв'язок даної сентенції з дотичними до неї нормами та місце в системі права; **історичне тлумачення** полягає у з'ясуванні причин її встановлення та визначенні зв'язків з попереднім станом законодавства і права, а також її відповідність змінам суспільного життя, що відбулися під час появи або нової актуалізації даної норми. Необхідність історичного тлумачення зумовлена тим, що часто концепція нового закону повністю визначається принципами попереднього [11, с.66].

Важливою частиною дослідження інституту шлюбу є підінститут умов та заборон при вступі у шлюб. Однією з головних передумов укладення шлюбу, що тісно пов'язана з правосуб'єктністю, є наявність волевиявлення суб'єктів шлюбу визначених законом (D. 23.1.3 = *Bas.* 28.1. 2). Досліджуючи еволюцію відповідного інституту необхідно пам'ятати, що в законодавчій практиці римської та візантійської правових традицій існувала відпо-

відна метода появи правової норми, що поступово доповнювалась незначними нюансами, які в нових історичних умовах змінювали юридичний зміст відповідної норми. Рефреном через усю історію шлюбного права Візантії проходить процес зростання різних родових та видових заборон при вступі у шлюб, що набирає замість звичайної цивільної угоди змісту таїнства. Характер новизни у ранньовізантійському праві має зростання юридичної сили звичаю заручин, що поступово набрав юридичної сили і був легалізований як інститут шлюбно-сімейного права. В *Еклозі іконоборців (Ecloga, I)* інститут заручин цілком відповідав християнській правовій доктрині, оскільки законодавець передбачив юридичну відповідальність за його порушення майже тотальному інституту шлюбу. Встановлення онтологічної та аксіологічної казуальності потребує форма укладення шлюбу та її еволюція, співвідношення світської форми та церковного обряду, перетворення шлюбу з цивільної угоди в християнське таїнство.

Суттєвих змін порівняно з римською правовою традицією зазнав інститут сім'ї шлюбно-сімейного права Візантії, котрий необхідно розглянути в контексті порівняльного аналізу римської та візантійської правових традицій, а надалі проаналізувати тенденції еволюції його складових частин: змін в правовому статусі домовладки та зростання правоздатності дружини та дітей, майнові та немайнові правовідносини подружжя, батьків та дітей; проблема усиновлення та емансипації останніх. Необхідно також мати на увазі, що форма волевиявлення та майнові інтереси суттєво впливали на форми та види шлюбу, значною мірою визначаючи шлюбні права його суб'єктів, а їх матеріальне забезпечення (відповідно до шлюбної угоди) було юридичною гарантією стабільності шлюбу та непорушності відповідних прав у випадку припинення шлюбу через об'єктивні чи суб'єктивні причини.

Окрім напрямом дослідження є нестандартні явища та правові аномалії. Деякі з них, як *конкубанат*, в римському праві були нормою відповідних позашлюбних відносин, а у візантійському стали правовою аномалією. Необхідно встановити особливості механізмів правового регулювання стану незаконнонароджених дітей, осіб, які є об'єктами норм, передбачених інститутом опіки та піклування. Необхідно встановити в контексті даних інститутів юридичний статус Церкви. Усі визначені проблеми та короткі зауваги повинні стати предметами спеціальних досліджень, які необхідно дослідити та систематизувати на монографічному рівні.

Попри великий інтерес до правової візантистики після падіння Візантійської імперії і до сьогодні, кількість наукових праць, присвячених шлюбно-сімейним відносинам, не відповідає значимості даної проблематики у візантійській юриспруденції та її місцю в суспільних відносинах Візантії. Серед світських вчених, що досліджували правові аспекти шлюбно-сімейного права, слід відзначити наступних: *Горчаков М. І.* детально проаналізував заборони на шлюб через кровну спорідненість [4]; *Соколов І.І.* досліджував нормативно-правові акти Візантії по всиновленню [22], а також підстави і регулювання розлучень [21]; *Гуляев Н.* проаналізував інститут передшлюбного дару у римському та візантійському праві [6]; *Фелікс Шенвіц* досліджував юридичні основи права домовладки у римському та візантійському, як свідчить назва його праці [27], праві; *Микола Неволін*, декан юридичного факультету Університету Св. Володимира, видатний знавець вітчизняного та іноземного права, досліджував різні аспекти шлюбно-сімейних правових відносин, зокрема, історичну ретроспективу видів спорідненості при вступі у шлюб за

правом Візантії [16, с.176-179, 180-188, 189-191]; наукові оцінки інституту заручин здійснив відомий дослідник церковної проблематики Візантії Олександр Лебедєв [14, с.85]. Правові аспекти заборон третього шлюбу та відповідні правові акти проаналізував дослідник рецепції візантійського, зокрема, шлюбно-сімейного права Олександр Павлов [17, с. 503-504]. Цій же проблематиці присвячений твір дослідника церковного права Громогласова І.М. [5]. Про втілення в здійсненні таїнства шлюбу обряду вінчання писав у своїй статті Н.В. Покровський [20]. Про церковну юрисдикцію шлюбу йдеться в історико-правовому дослідженні Н. А. Заозерського [12]. Теоретичні та практичні аспекти цивільного шлюбу досліджував відомий російський кантоніст та історик Церкви Н.С. Суворов [23]. Правове становище жінки, зокрема, у зв'язку з вступом у шлюб аналізується в дослідженні Красіна [13]. Про церковну юрисдикцію у Візантії та правопорушення в сфері шлюбних відносин йдеться в праці "Объем дисциплинарного суда юрисдикции в древней церкви" уже згаданого православного каноніста Н.С. Суворова.

За відображенням проблематики цивільного візантійського шлюбу дане коло спорідненої літератури, опублікованої в другій половині XIX століття, можна поділити на три групи. Частина названих досліджень присвячена правовим аспектам світського шлюбу у Візантії. В інших розглядається взаємовплив державного та канонічного законодавства, об'єктом якого являються інститути та норми шлюбного права. Насамкінець, низка праць дотична до змісту названої проблематики, оскільки зосереджується на канонічній концепції чи окремих аспектах церковного шлюбу.

Окрім спеціальних досліджень шлюбного права Візантії є низка праць, в яких ця проблематика відображена в окремих розділах видань. Їх цінність полягає в розгляді шлюбно-сімейного права у системі з іншими правовими явищами. Досить вдалою та інформативно насиченою, в цьому сенсі, є книга Михайла Бенеманського, присвячена відомому пам'ятнику візантійського права Прохірону [1, с.275-324]. В короткому історико-правовому екскурсі (описі) "Шлюбне право" системно відображені основні інститути шлюбного права Візантії, що знаходились під впливом відповідних канонічно-правових принципів. Регулювання сімейних відносин не розглядалось автором, оскільки вони зазнали цінних впливів християнства, залишилися, на відміну від інститутів шлюбу, поза значними запозиченнями норм канонічного права, адаптувавши окремі принципи візантійської каноністики.

Важливе значення для досліджень шлюбно-сімейних правових інститутів ранньовізантійського (античного) періоду права Візантії мають підручники дореволюційних авторів з римського права. Їх цінність полягає в широкому історико-правовому енциклопедизмі та глибокому аналітичному характері юридичних текстів. Йдеться про багаторазові видання курсів історії римського права Покровського Й.А [18], Боголепова Н.П. [2], Хвостова В.М. [26] та ін. Для вирішення поставлених завдань інтерес викликають розділи названих видань, що охоплювали періоди посткласичного та юстиніанівського права, оскільки вони співпадають з ранньовізантійським періодом візантійської правової традиції. В цьому сенсі теоретико-методологічне значення має низка курсів з догми римського права. Йдеться про праці Барона, Перетерського, Новицького, Дождева, Підпригоро, Харитонова, Чезаре Санфіліппо (Італія) та ін.

Практично в усіх теоретичних та історико-правових дослідженнях постає питання про науковий статус поняття "джерело права", яке має широке розмаїття юри-

дичних визначень. Кожен дослідник в будь-якому разі вибирає, опираючись на існуючі концепції праворозуміння, той чи інший варіант стосовно розуміння даного поняття. Певні консенсуальні тенденції помітні в працях М. Н. Марченко, який виражаючи цей гносеологічний компроміс зауважує, що *форма права може бути визначена як спосіб (засіб) внутрішньої організації зовнішнього вираження права*. Натомість відомий теоретик права Ф. В. Тарановський вважав, що в літературі часто змішують джерела права і джерела пізнання права. Розглядаючи проблеми "зовнішньої історії права" вчений підкреслив, що її побудова повинна бути чітко розділена на дві самостійні частини: 1) вчення про джерела права; 2) вчення про пам'ятники права [24, с.1-2]. Джерела права він розглядає фактично як сучасні дослідники розуміють форми права. Натомість Г.Ф. Шершеневич поділяв джерела права на чотири види: а) джерела права як сили, що творять право (воля Бога, воля народу, правосвідомість, ідея справедливості, держава); б) джерела права як матеріал, покладені в основу того чи іншого законодавства (римське право як джерело німецького цивільного кодексу, Литовський статут – уложення Олексія Михайловича); в) джерела права як історичні пам'ятники, що колись мали значення чинного права. Наприклад, коли сучасні дослідники говорять про роботу по джерелах права, зокрема, по роботі з *Corpus juris civilis*, Руською Правдою і т. ін.; г) джерела права як засіб пізнання діючого права. Наприклад, коли говорять, що право можна пізнати із закону [28, с.5]. М.Н. Марченко, погоджуючись з російським класиком, підкреслює, що слід мати також на увазі джерела у філософському (філософське джерело) та формально-юридичному плані.

Із праць згаданих та інших дослідників, піддавши їх незначній редакції, можна виділити наступні види джерел права:

а) матеріальні джерела права, коли різні фактори (економічні, політичні, політичні, духовні, ментальні та ін.) сконцентрувались у волі тих сил, суб'єктів суспільного життя, що здатні і мають повноваження (за традицією, за волевиявленням народу) породжувати право (народ через "мудрих мужів", імператор (якому за вченням римських класиків та філософів нового часу народ довічно делегував свої законодавчі права), народні збори (Греція), парламент (Англія з XIII ст. та інші європейські держави кінця XVIII і XIX ст.). У Візантії – інститут імператорської влади, влади Церкви та традиції права різних етнічних груп, джерела яких визнавалися імператорською владою.

б) формально-юридичні джерела або форми права. За римською традицією це – *consuetudo* (правовий звичай), закон, *плебісцити*, судовий прецедент, преторський едикт, праці знавців права, що наділялись правотворчими повноваженнями принципсом, постанови сенату та конституції принципсів (імператорів). Оскільки увесь народ здійснював свою місію – волю богів, а в християн Божу, то в системі форм права Риму *Lex* (закон) займав особливе місце. Навіть імператорське законодавство називалось не *Lex*, а *leges*, тобто похідне від волі народу. Тоді як у Візантії основною формою права стали імператорські конституції. Разом з тим, як у сфері державної політики, так і в сфері права сформувався суспільно політичний дуалізм, "симфонія" Церкви та держави, світської влади імператора та духовної влади патріарха.

в) джерела правоутворення однієї епохи (періоду, етапу) для іншої, тобто юридичні матеріали, покладені в основу формування законодавства та нормотворчості (неофіційні публікації) наступних періодів. Символічним

у цьому сенсі є вислів римського історика Тіта Лівія про Закони XII таблиць як про джерело усього римського права. Юридичними джерелами правоутворення у ранній Візантії юстиніанівської доби стали переважно правові феномени передкласичної та класичної доби: преторське право та *jus civile* в інтерпретації юристів класичного періоду, що мали право *responsa*, правові доктрини римських класиків. Для середньовізантійського права (VIII – XII) це *Corpus juris civilis*, для пізньовізантійського права (XIII) – Синтагма Матвія Властаря та Шестикнижжя Арменопуло. Втім об'єктом законотворчості були й сучасні для законодавця нормативно-правові акти та чинні правові доктрини.

г) саме такі джерела складають наступну визначену нами групу, ознакою якої є наступне: чинне право і джерело правоутворення належать до одного історичного періоду. Наприклад Епанагога була джерелом Прохіроноу, який у свою чергу вплинув на приватну нормотворчість, в результаті якої з'явилися численні приватні переробки Прохіроноу, які використовувались у судовій практиці.

д) джерела дослідження (пізнання) права – у нашому випадку це юридичні та неюридичні джерела, що з'явилися впродовж історії Візантії. До першої групи належать: а) правова доктрина, ознаки якої знаходимо в преамбулах до тієї чи іншої збірки, кодексу чи зводу законодавства (Дігести, Еклога, Василіки, частково Прохірон), а іноді у перших титулах юридичних збірників (Дігести, Інституції, Епанагога); б) нормативно-правові акти, систематизовані в юридичних збірниках від Кодексу Феодосія (458 р.) до Василік (поч. X ст.), а також в приватні юридичні зводи: від кодексів Григорія та Гермогена (поч. IV ст.) до Шестикнижжя Арменопуло (1345 р.); б) приватні копії та переробки (переважно Еклоги, Прохіроноу та Епанагоги). До другої групи джерел відносяться відповідні пам'ятники неюридичного змісту, що дотичні, зокрема, до таких явищ як правосвідомість, правові погляди, християнська релігія як основна форма суспільної свідомості, а також низка матеріальних артефактів, що сприяють пізнанню публічного та приватного права. Усі юридичні та неюридичні групи джерел пізнання права є складовими елементами **правової культури** яка, таким чином, є більш об'ємним поняттям, ніж правова система.

Дослідження візантійського права неможливе без залучення правових джерел християнської Церкви, які стали унікальним явищем світової історії та правової

культури. Отримавши на Вселенських соборах статус джерел канонічного права, вони зберегли свій позачасовий (трансцендентний) характер та юридичну силу до новітніх часів. Першоджерелами канонічного права стали Апостольські правила, Правила Вселенських та Помісних соборів, Правила святих отців Церкви, правові принципи яких походять з максим Божого Одкровення. Канонічні приписи, після ціннісно-правових явищ Святого писма, стали першоджерелами християнської правової доктрини, а також шлюбно-сімейного права Візантії, правові принципи якого набрали сакрального смислу та трансцендентного значення.

1. Бенеманский М. Прохирон. – Вып. I. – Сергеев Посад, 1906. 2. Боголепов Н.П. Ученик истории римского права. – М., 1900. 3. Браун П. Тіло і суспільство: чоловіки, жінки та сексуальне зречення в ранньому християнстві. – К., 2000. 4. Горчаков М.И. О тайне супружества. – СПб, 1910. 5. Громогласов И.М. О вторых и третьих браках в православной церкви // Богословский Вестник. – 1902. Ноябрь. 6. Гуляев Н. Предбрачный дар в Римском праве в памятниках Византийского законодательства. – Дерпт, 1891. 7. Дзейко Ж.О. Законодательная техника в Украине: историко-теоретические исследования – К., 2007. 8. Дигесты Юстиниана / Пер. с лат.: Отв.ред. Л.Л. Кофанов. Введение. – М., 2002. 9. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского. Том I. – М., 2002. 10. Дячук Л. Поняття шлюбу у візантійській правовій культурі // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Вип. 29. – К., 2009. 11. Жоль К.К. Методи научного познания и логика. – К., 2001. 12. Заозерский Н.А. На чем основывается церковная брачная юрисдикция. – Б.М., 1902, март. 13. I.Красин. Положение ныне в древнейшем Риме // Православный Собеседник. – 1877, Ч.III. 14. Лебедев А.П. Очерки внутренней истории Византийской Восточной церкви в IX-X в. – М., 1878. 15. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV – VIII вв. – Л., 1976. 16. Неволин. Полное собрание сочинений. Т.III. – К., 1880. 17. Павлов А. Синадальное постановление Константинопольского патриарха Харитона (1177-1178) о третьем браке, редактируемое Федором Вальсмоной. // Византийский Временник. – Т.IV, отд. I. 18. Покровский И.А. История римского права. – Петроград, 1918. 19. Покровский И. История римского права. – Мн., Харьков. – 2002. 20. Покровский Н.В. Брачные венцы и царские короны // Христианское чтение. – 1882. – Ч. IV. 21. Соколов И.И. О поводах к разводу в Византии IX-XV вв. – СПб, 2005. 22. Соколов И.И. Усыновление и его отношение к браку в Византии и на современном греческом Востоке. Историческо-правовой очерк. – СПб, 1910. 23. Суворов Н.С. О гражданском браке. – Ярославль, 1887. 24. Тарановский Ф.В. История русского права. – М., 2001. 25. Хартман Г.М. Значение греческой культуры для развития итальянского гуманизма // Византийский временник. – Т. XV. – М., 1959. 26. Хвостов В.М. История римского права. – Пятое издание, исправленное и дополненное. – М., 1910. 27. Шенвиц Ф. Власть римского домовладыки. – Варшава, 1914. 28. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: учебное пособие. Т. 2. Вып. 2,3,4. – М., 1995. 29. Шулин Фр. Учебник истории римского права. Пер. с нем. И.И. Щукина. Под ред. Хвостова В.М. – М., 1893. 30. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века (перевод Е.Э. Липшица). – М., 1965. 31. Zachariae von Lingenthal K.E. Geschichte des griechisch-romischen Rechts. – Aalen, 1955.

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Йовенко, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ НІМЕЧЧИНИ В УМОВАХ ВОЗ'ЄДНАНОЇ КРАЇНИ (1990 – 1996 рр.)

У статті розглядається процес поширення Національно-демократичної партії Німеччини у нових федеральних землях після об'єднання Німеччини, її місце і роль у німецькій політиці та у зростанні право-екстремістського насилля, реакція на діяльність НДПН державних органів влади та суспільства.

The article runs about the spread of the National Democratic Party of Germany to Eastern Germany after German unification, its place and role in German politics, growth of right-extremist violence, reaction of public authorities and society to NPD activities.

Основні завдання статті: з'ясувати стан регіональної підтримки та сприйняття НДПН політичними партіями, суспільством у всій державі та в регіонах переважаючої підтримки виборців, прослідкувати процеси взаємодії НДПН та ННС та процес поширення НДПН у Східній Німеччині, проаналізувати можливу роль НДПН у зростанні право-екстремістського насилля після об'єднання Німеччини, визначити реакцію на діяльність НДПН державних органів влади та суспільства.

Після виникнення Національно-демократичної партії Німеччини у 1964 році як об'єднувача правоекстремістського табору партія пережила злети і падіння на політичній арені ФРН. Перший період формування НДПН (1964-1967 рр.) закінчується виходом з партії Фрітца Тілена, що був головою партії. Другий етап (1967-1971 рр.) можна пов'язати з приходом до керма партії Адольфа фон Тадена, коли партія вже мала місця в земельних парламентах та переживала час свого роз-

квіту. Якщо в лавах НДПН результат виборів до Бундестагу у 1969 році – 4,3 % вважався невдалим, посіяв розчарування та внутрішні чвари з питань правильності політичного курсу, то дослідники називають його неабияким успіхом, а сам період з 1964 по 1969 рр. "жирними роками НДПН". У 70-х роках НДПН втрачала політичний вплив та прихильників партії. Для періоду 1980-1989 роки помітним було зростання політичної активності НДПН. У ці роки НДПН діє на фоні появи "нових правих" партій: Німецького народного союзу (ННС) та Партії Республіканців. У цей час характерною була співпраця НДПН з ННС.

Властивими для досліджуваного етапу історії НДПН 1990 – 1996 років є процеси пов'язані з об'єднанням Німеччини та завданнями, що стояли перед партією у нових федеральних землях під час керівництва партією Гюнтером Декертом.

Досить докладним джерелом вивчення історії НДПН є щорічні "Звіти по захисту конституції", які відслідковують активність та діяльність правоекстремістських партій та організацій. Також важливими джерелами стали статті з газети "Франкфуртер Альгемайне" та серія документальних, статистичних і довідкових матеріалів "Архів сучасності. Німеччина 1949-1999 роки".

Основні завдання статті: з'ясувати стан регіональної підтримки та сприйняття НДПН політичними партіями, суспільством у всій державі та в регіонах переважаючої підтримки виборців, прослідкувати процеси взаємодії НДПН та ННС та процес поширення НДПН у Східній Німеччині, проаналізувати можливу роль НДПН у зростанні право-екстремістського насилля після об'єднання Німеччини, визначити реакцію на діяльність НДПН державних органів влади та суспільства.

18 січня 1989 року в Лейпцигу була заснована ідейно близька до НДПН Середньо-німецька Національно-демократична партія та її молодіжна організація [11, S. 403]. Нові масштаби Німеччини розширили для НДПН сфери і напрями політичної активності: німецьке питання, біженці та політика щодо іноземців.

У кінці вересня 1990 року на конгресі у Лейпцигу Молоді націонал-демократи об'єднуються з однодумцями з НДР у Федеральний союз МНД. Федеральним керівником організації став Франк Голендер, який до цього був головою земельного союзу МНД у Саксонії [3, S. 289].

Початок 90-х років характеризується зростанням насилля на національному підґрунті, а нову пляму на репутації партії поставили факти насилля з боку членів НДПН. А саме 5 жовтня 1990 року приблизно 20 правих екстремістів під проводом члена НДПН у м. Брюль напали на трьох нігерійців та нанесли їм важкі поранення [3, S. 296]. У 1990 році кількість членів правоекстремістських партій НДПН та ННС зменшилась в середньому на 10 %. Кількість порушень закону правими екстремістами знизилась, а кількість злочинів, до яких були причетні організовані неонацистські групи збільшилась до 128 (1989 рік – 103) [1, S. 8970]. Готові до насилля праві екстремісти, що менше цікавилася політикою, а воліли вирішувати питання іноземців силою. Це свідчить про радикалізацію правих екстремістів та бажання вийти за рамки діяльності партій.

Партія діяла у межах конституції, а її члени часто працювали у комунальних органах влади. За даними "Звіту по захисту конституції" у 1990 році з 222 правих екстремістів на адміністративних державних посадах – 104 були членами НДПН. У 1989 році – ця цифра становила вже 113 осіб [13, 1991, S. 90].

Окрім нападів на іноземців та тілесних ушкоджень поширеним явищем стали підпали житлових будинків, де мешкали особи іноземного походження. Після судо-

вих справ було виявлено, що деякі з таких випадків були організовані членами НДПН або вони приймали у них участь. Так було виявлено, що колишній голова округу НДПН у землі Мекленбург-Передня Померанія фон Хагенов та функціонер партії з землі Шлезвіг-Гольштейн Форстер знали про підпал та були присутні у визначеному місці біля притулку для біженців, хоча не приймали участі у підпалі. За 15 хвилин після початку підпалу подальшим діям завадила поліція. У злочині було звинувачено 10 осіб у віці від 15 до 25 років [7]. Газета "Франкфуртер альгемайне" повідомляє, що після шокуючих подій у м. Мьольн у середовищі молодіжного руху скінхедів не відбувалося очевидних злочинів. Але тиша є оманливою, адже скінхеда та неонацисти з 3-х заборонених організацій знаходять своє місце у лавах НДПН, особливо у східній Німеччині [6]. У своїх друкованих виданнях НДПН агітувала проти іноземців та вбачала смертельну загрозу у засиллі іноземців [13, 1991, S. 111].

7 жовтня 1990 року на позачерговому з'їзді НДПН у м. Ерфурт до цього самостійна НДПН у колишній НДР була прийнята до складу партії НДПН з ФРН. Її голова доктор Райнер Прігге став 4 замісником голови партії [3, S. 289]. На об'єднавчому партійному з'їзді до 11 західнонімецьких земельних союзів партії приєдналося ще 5 східнонімецьких [13, 1990, S. 108]. Однак партія й надалі спиралася на створену у січні 1989 року "Середньо-німецьку національно-демократичну партію" [13, 1990 S. 118].

8 жовтня 1990 року Бундесрат ухвалив зміни до Закону про вибори, який ускладнив рівність у шансах малих партій при участі у виборах, серед них Екологічно-демократичної партії та НДПН. Вони висунули скарги, адже закон передбачав "кворум підписів" – 2000 або в середньому тисячну долю від всього виборчого населення для земельних списків [1, S. 8864].

ННС публікувала у газетах заклик збирати підписи на користь НДПН для виборів до Бундестагу. У свою чергу вона вбачала у співпраці можливість переманити розчарованих прибічників НДПН [13, 1990, S. 108].

На перших загальних німецьких виборах до Бундестагу 2 грудня 1990 року НДПН отримала 0,3 % голосів виборців в цілому по країні і залишилася з результатом 0,2 % у східній Німеччині далеко від своїх очікувань. У 1990 році найкращий результат партії був на виборах до ландтагу Саксонії – 0,7 %, а у Нижній Саксонії та землі Саарланд – по 0,2 % голосів виборців [5, S. 21]. Водночас Республіканці отримали відповідно 2,1 % та 1,3 % у східній Німеччині [11, S. 403]. НДПН потрапила у фінансову кризу і змушена була повертати 820.000 німецьких марок відшкодування для виборчої компанії [14, S. 67]. У середині грудня 1990 р. Мартін Мусгунг залишив свою посаду у зв'язку з результатами виборів до Бундестагу і його обов'язки почав виконувати заступник Вальтер Бахманн [13, 1991, S. 108].

За оцінками "Звіту по захисту конституції", у 1991 році НДПН та ННС переслідують ворожі до конституції цілі та підтримують одна одну на виборах. Обидві організації ставлять під сумнів вільний демократичний устрій Німеччини. Основою виборчої агітації стала расистська компанія, спрямована проти іноземців, а особливо проти біженців [13, 1992, S. 105]. У зв'язку з переходом членів партії до Німецької ліги за народ та батьківщину (була заснована 3 жовтня 1991 року і туди увійшли деякі представники Республіканців, НДПН та ННС) баланс успіху і співпраці з ННС було втрачено [13, 1992, S. 107]. Адже ідею співпраці з ННС і раніше підтримували не всі функціонери партії, але співпраця на виборах продовжилася.

За результатами виборів 1991 року у Бремені ННС отримав 22.878 голосів виборців. З 6 мандатів 2 належали членам НДПН, що були у списку ННС [13, 1992, S. 109]. На виборах у Нижній Саксонії, де НДПН виступала одноосібно, вона отримала 0 %, але на виборах в окружні органи влади за НДПН все ж проголосувало 2.393 виборців, а до місцевого самоуправління 1.055 і в двох общинах пройшли 2 кандидати. Загалом до органів місцевої влади через списки НДПН потрапив 41 правий екстреміст [13, 1992, S. 112].

На партійному з'їзді 8 – 9 червня 1991 року головою партії було обрано Гюнтера Декерта, що поклато кінець кризи у керівництві партії. Партія проводила курси для своїх членів у власному освітньому центрі на озері Ізео (Італія). Фінансове становище партії було покращено завдяки внескам у сумі 350.000 німецьких марок та радикальній економії у партійному апараті [13, 1992, S. 112]. Гюнтер Декерт приймає рішення не продовжувати співпрацю з ННС [11, S. 404].

13 листопада 1992 Гюнтера Декерта засуджено за переклад доповіді "Експерти Газових камер" Фреда Лейхтера з США [11, S. 406]. Під час головування Декерта у партії (1991-1995 роки) партія посилено концентрувалась на "питанні іноземців". У Німеччині його сприймали як ревізіоніста історії і тому багаторазово притягували до суду. Партія почала частіше потрапляти у заголовки газет з негативним забарвленням [4, S. 336].

Хоча офіційно НДПН і відмежовувалась від неонацизму, її члени, як і члени молодіжної організації МНД та інших правоекстремістських партій, 14 серпня 1993 року взяли участь у марші пам'яті Рудольфа Гесса у місті Фулда [13, 1993, S. 109]. Діяльність НДПН не лишалася без уваги інших політичних сил, так 18 вересня 1993 року партійний з'їзд у містечку Коппенбрюгге (Нижня Саксонія) було перервано з-за тиску демонстрантів та комунальних політиків [11, S. 406].

В період з 1991-1994 роки було зареєстровано значне підвищення кількості правоекстремістських злочинів. Прямо не можна стверджувати, що вони пов'язані з діяльністю окремих правоекстремістських партій. Однак відбувалися вони під впливом правоекстремістської ідеології, пропаганди партій і організацій, які часто офіційно заперечували свій зв'язок з цими злочинами. На основі дослідження 758 судових рішень федеральна служба з охорони конституції визначила, що 7 злочинців були членами саме НДПН, а ще 10 мали зв'язок з правоекстремістськими організаціями та НДПН, 4 з організацією "Молоді вікінги" [13, 1994, S. 95]. Участь неонациста Евальда Альтханса у виборах на посаду мера Мюнхену за списком НДПН свідчить про контакти та співпрацю партії з неонацистами [13, 1994, S. 123].

Межа між неонацизмом та правим екстремізмом у політиці була доволі розмитою. Поряд з НДПН у досліджуваному періоді існували і інші партії правого спрямування, що в різний час були суперниками, або тимчасовими виборчими союзниками партії. Крім політичних партій в Німеччині існували зареєстровані організації правого та неонацистського спрямування, що частково зазнали заборони у 90-х роках. Після заборони їх члени часто шукали місце у партіях у тому числі і у НДПН. З приходом туди вони поширювали свою більш радикальну ідеологію у партії. В свою чергу НДПН, часто виступала на спільних заходах з більш радикальними організаціями та молодіжними спільнотами скінхедів чи хуліганів. Однак часто це не можливо означити як співпрацю, а лише як участь окремих членів партії. Переплетіння ідеології та сфер впливу цих організацій є предметом окремого дослідження.

Середина 90-х років є досить невдалою для НДПН у політичному плані. Зменшується кількість членів та виборців партії, адже вони переходять в інші право-радикальні чи неонацистські структури. Але на фоні зросту правого насилля проти іноземців партія офіційно відмежовується від цих випадків.

Газета "FAZ" повідомляє 23 жовтня 1994 року, що Гюнтер Декерт знову підняв питання про співпрацю право-радикальних та право-екстремістських партій. Він сказав, що з огляду на результати парламентських виборів, у майбутньому національні групи та партії мають заключити союз і запропонував Республіканцям обійми [8]. Герхард Фрей у свою чергу запропонував Республіканцям співпрацю ННС. Але це не дало результату. Політичний союз між НДПН, ННС та Німецькою лігою за народ та Батьківщину так і не було створено [13, 1994, S. 136].

Гюнтер Декерт покладав надії та вкладав гроші у проект право-екстремістської ревізіоністської компанії, яка ставила під сумнів вину нацистського режиму у Другій світовій війні та масові вбивства євреїв. А НДПН у свою чергу агітувала проти Європейського союзу, аргументуючи це тим, що все потоне у каші регіонів та народів, а Німеччина має і завтра лишатися країною народів [13, 1995, S. 132].

Молоді націонал-демократи продовжували активно проводити різноманітні акції. А от факельну ходу МНД повз єврейську общину 22 квітня 1994 року у Франкфурті було заборонено. МНД обґрунтувало акцію, що мала відбуватися, як хода пам'яті жертв від антифашистів [9].

Судові справи, порушені у зв'язку із висловлюваннями окремих членів НДПН, продовжувалися. 23 червня 1994 року у результаті судової справи земельний суд Манхейма засуджує Гюнтера Декерта до сплати штрафу у розмірі 10.000 німецьких марок та 1 року позбавлення волі за розпалювання міжнаціональної ворожнечі та расову ненависть. Цей судовий вирок був сприйнятий з незрозумінням як у самій Німеччині політиками, суспільством та центральною радою євреїв, так і за її межами [1, S. 9272]. Прокуратура вважала міру покарання заниженою і недоцільною як і відкладення терміну позбавлення волі. Тому Верховний суд відмінив це судове рішення, а судову справу постановив передати до земельного суду у Карлсруе. Ці події навколо особи керівника партії викликали неабиякий інтерес у пресі, а фактичний результат лише надав партії та Декерту додаткову популярність [13, 1995, S. 132]. У політикумі зросло незадоволення суддею Орлетом, що виніс занадто м'який вирок і висловився з розумінням та симпатією до антиконституційних та антисемітських слів Гюнтера Декерта. Як повідомляє "Spiegel", судді та парламентарі з ХДС, НДПНН та ВДП землі Баден-Вюртемберг відкрили дискусію про можливість обвинувачення та засудження судді [12]. Депутати ландтагу мали підозру про можливі дружні контакти судді та Декерта. У вирокі пролунали слова: "Декерт не антисеміт у сенсі націонал-соціалістичної расової ідеології, Декерт – сильна характером, відповідальна особистість з ясними принципами..." [10]. Суддя в свою чергу заявив, що якби йому довелося ще раз виносити вирок, він би написав його слово в слово. Лікар засвідчив серцеву хворобу судді, а суддя з власної волі вирішив піти на пенсію. Один з речників міністерства юстиції заявив, що за станом здоров'я та віком у 60 років, суддя Орлет має на це право [10]. Резонансна справа навколо голови НДПН переросла у справу честі суду та правосуддя у Німеччині. Ця справа залишилася в межах судового процесу проти Декерта та дослідження поведінки судді, але не переросла у якісь конкретні дії держави чи судо-

вої системи проти НДПН, зробивши неабиякий піар Гюнтеру Декерту та партії у німецькому соціумі.

Вперше за останні 30 років партія не прийняла участі у виборах до Бундестагу. Це пов'язують з тим, що 12 червня 1994 року партія отримала на виборах до Європейського парламенту лише 0,2 відсотки, що не дозволило їй отримати часткове державне фінансування [13, 1994, S. 132]. Гюнтера Декерта був переобраний у місцеву раду округу Рейн-Некар кількістю голосів 3,4 %. Також партія прийняла участь у комунальних виборах у 7 федеральних землях, але лише у землі Баден-Вюртемберг змогла отримати 4 мандати [13, 1994, S. 133].

Вже у вересні 1994 року Гюнтера Декерта було усунуто з посади голови партії, бо судові звинувачення проти нього шкодили партії. У 1995 році вирок земельного суду Карлсруе було переглянуто та підтверджено Верховним судом ФРН. Звинувачення полягали у спонуканні до расової ворожнечі та поширенню національної ворожнечі (справа почалась з того, що Декерт не погоджувався з фактом систематичного отруєння газом євреїв у концентраційних таборих націонал-соціалістів) [2]. За іншою інформацією, однією з причин усунення з посади було розтрачання партійних коштів і на внутрішньопартійному процесі Декерта було позбавлено посади [4, S. 336]. 10 червня 1995 року Гюнтера Декерта знову обрали головою партії. З 14 листопада Гюнтер Декерт відбував покарання – 2 роки ув'язнення [13, 1996, S. 156]. Ревізіонізм Декерта Верховний суд визнав "очевидно необґрунтованим", а суддя з Манхайму отримав догану за правову помилку та применшення міри покарання [1, S. 9293].

У 1994 році кількість членів партії зменшилась на 500 чоловік. Партія досі мала борги за участь у виборчій компанії до Бундестагу у 1990 році та до парламенту землі Баден-Вюртемберг у 1992 році у сумі 1,2 мільйона німецьких марок. Партія мала повернути ці використані кошти державі, оскільки не досягла 5 % бар'єр (НДПН сплачувала щорічний відсоток за затримку повернення 32.000 НМ) [13, 1995, S. 133]. Партія отримала у спадок земельну ділянку та 375 000 НМ. Про цей факт було написано в газеті "Німецький голос", що спонукало читачів до створення схожих заповітів на користь партії. Це дало свої результати і партія отримала ще 200 000 НМ, які хотіла використати на організацію центру партійної освіти. Виборчі результати 1995 року були незначними. Партія досягла 0,3 % на виборах до ландтагу землі Гессен, 0,1 % – на комунальних виборах у Бремени та 0,2 % – у Бремерхафені [13, 1996, S. 157].

1996 рік був невдалим для НДПН на виборах. Партія отримала лиш 2 мандати у округах Нижньої Саксонії. Це вдалося завдяки спільним спискам "Правий союз" у союзі з Республіканцями [13, 1997, S. 136].

Ситуація, що склалася навколо колишнього голови Гюнтера Декерта мало не розколола партію і тому на з'їзді партії 23-24 березня 1996 року у місті Бад Дюркхайм було обрано нове правління партії. Новим головою з невеликою більшістю голосів було обрано голову баварської земельної організації НДПН Удо Фойгта.

Після об'єднання ФРН НДПН вдало поширює свій вплив на нові федеральні землі та збільшує свою чисельність за рахунок правоекстремістської та неонацистської молоді, яка походить часто з соціально слабких регіонів східної Німеччини.

У 90-х роках партія знаходилась у слабкому фінансовому становищі і від матеріального краху її врятувало відшкодування витрат на виборчі перегони, можливість відстрочки повернення коштів державі та успадкування нерухомого майна від приватних осіб.

За рахунок нових засобів поширення масової інформації, таких як Інтернет, партія залишилась актуальною політичною силою насамперед у молодіжному середовищі та поширювала пропаганду в слабко контрольованому державою інформаційному полі.

Гюнтер Декерт на посаді голови партії визначав її політичну лінію, задавав тон, був прикладом для партії, вів посилену кампанію проти іноземців. Період його керівництва характеризувався гострими ревізіоністськими висловлюваннями, за що він неодноразово попадав за ґрати і, тим самим, створював партії певний імідж, судові тяганини та рекламу.

Дев'яності роки називають другою хвилею неонацизму, адже в цей час в Німеччині відбувається збільшення кількості насилля на правому ідеологічному підґрунті, що було спровоковано великою кількістю невирішених соціальних проблем з біженцями та іноземцями, які на думку агресивно налаштованих правих екстремістів і були винні у цих проблемах.

1. Archiv der Gegenwart – Deutschland 1949 bis 1999. – Basiert auf der 10bändigen Buchausgabe bei Siegler Verlag 2000. – Berlin: Directmedia-Publ., 2002. – 1 Scheibe und Bedienungsanleitung (Digitale Bibliothek; 78).
2. Behn H., Eisenacher E. Politische Zeittafel 1949 – 1979. – Bonn: Presse u. Informationsamt d. Bundesregierung, 1981. 3. Benz W. (Hrsg.) Rechtsextremismus in Deutschland. Voraussetzungen, Zusammenhänge, Wirkungen. – Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1994.
4. Decker F., Neu V. Handbuch der Deutschen Parteien. – Wiesbaden, 2007. 5. Falter J. W. Wer wählt rechts? : die Wähler und Anhänger rechtsextremistischer im vereinigten Deutschland. – München : Beck, 1994.
6. Die Ruhe nach Mölln war trügerisch Skinheads sind kaum zu kontrollieren // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1993. – 1 Juni. 7. Überfall von ehemaligen NPD-Vorsitzenden organisiert // 25.05.1993 10. 8. NPD-Chef will Republikaner "offensiv umarmen" // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1994. – 24 Oktober. 9. Antisemitische Schriften bei Hausdurchsuchung gefunden // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1994. – 23 April. 10. Richter Orlet geht in den Ruhestand // Frankfurter Allgemeine Zeitung. – 1995. – 11 Mai. 11. Kowalsky W. Rechtsextremismus. Einführung und Forschungsbilanz. – Opladen: Westdt. Verl., 1994. 12. Viel zu schwammig // Spiegel, 1995, № 11. 13. Verfassungsschutzbericht 1990-1995. Bundesamt für Verfassungsschutz. 14. Wenzler T. Jugendlicher Rechtsextremismus in politischer und pädagogischer Übersicht – Ein Überblick. – Münster, 2001.

Надійшла до редколегії 17.02.10

С. Іванисько, канд. іст. наук

СТАРОКІЇВСЬКА ПАРАФІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СОФІЇ КІЇВСЬКОЇ

В статті йдеться про заходи, яких вживала Старокиївська парафія Української автокефальної православної церкви для збереження та ремонту Софійського собору.

The article tells about measures, that have been taken by the Old Kiev Parish of the Ukrainian autocephalous orthodox church for preserving and renovating the "Sophia Kievskaya" Cathedral.

Софійський собор у Києві збудований на початку XI ст. як головний кафедральний храм.

За часів правління Ярослава Мудрого та його нащадків Київська Софія набула статусу духовного і світсь-

кого центру столиці Давньоруської держави. Тут відбувались церемонії "посадження" князів на київський престол, прийоми іноземних послів; біля стін собору збиралося київське віче, відбувались собори руських єпис-

копів, правила молебні на честь перемоги руських дружинників над половцями і приносили присягу на вірність; при соборі велось літописання і була створена перша відома в Стародавній Русі бібліотека та майстерня по переписуванні книг (скрипторій). Довгий час собор був місцем поховання київських князів. Біля Софійського собору стояла резиденція київського митрополита, оточена кам'яною стіною.

Зараз це пам'ятка історії, культури, архітектури, монументального мистецтва не тільки українського народу, але й всесвітнього масштабу. На жаль, в Києві збереглись лише одиниці пам'яток – зразків мистецтва Давньоруської держави. Їх треба ретельно берегти і охороняти, застосовуючи всі зусилля та знання науковців і пам'яткоохоронців.

Одним із складних періодів для існування пам'ятки були роки між першою та другою світовими війнами. Питаннями збереження пам'ятки в той час піклувалась і Старокиївська парафія Української автокефальної православної церкви, що існувала при Софійському соборі.

В радянській історіографії історія церкви та автокефального руху в Україні розглядалася в окремих працях, в яких діяльність УАПЦ та РПЦ характеризувалась як антинародна та буржуазно-націоналістична [43].

До аналізу історії УАПЦ, її взаємовідносин із владою та представниками РПЦ, по-іншому ніж в радянській історіографії, зверталися вчені української діаспори. І. Власовський детально вивчив перебіг подій церковного життя після Лютневої революції, дослідник торкався й деяких аспектів діяльності української парафії Софійського собору [37]. Історики та мистецтвознавці діаспори Н. Полонська-Василенко, П. Курінний, Т. Геврик у своїх працях аналізували обставини, які впливали на вивчення та збереження Софійського собору в Києві в 1917-41 рр. [38, 46, 51, 52].

Церковна політика українських урядів у період революції та громадянської війни висвітлювалася у монографіях В. Ульяновського та Б. Андрусишина [36, 57, 58]. Різним аспектам державно-церковних відносин в УСРР, особливостям створення УАПЦ, міжконфесійним стосункам присвячена значна кількість праць О. Ігнатуши, Т. Євсєєвої, В. Силантьєва, В. Пашенка, А. Киридон та ін. [40, 42, 45, 53, 54, 56] І. Преловська висвітлювала питання створення парафії УАПЦ при Софійському соборі та припинення її діяльності [55].

Діяльність пам'яткоохоронців і науковців із дослідження та збереження пам'яток, у тому числі Софії Київської, а також широкий спектр проблем релігійної та культурної політики радянської влади в УСРР знайшли відображення в роботах В. Акуленка, О. Денисенко, С. Заремби, О. Нестулі, С. Нестулі, та ін. [35, 39, 41, 47, 48, 49]

Проте, аналіз історіографії показує, що не існує узагальнюючої роботи в якій би комплексно досліджувались зусилля Старокиївської парафії Української автокефальної православної церкви при Софійському соборі з збереження пам'ятки.

1 квітня 1919 р. уряд прийняв декрет про передачу у відання НКО УСРР історичних та мистецьких цінностей. Того ж та наступного року урядом Радянської України було видано ще кілька нормативних актів, якими вирішувалась доля релігійного майна [33, 34]. Храми та церковне начиння переходили до місцевих рад та могли передаватись релігійним товариством у користування.

В інструкції "Про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" враховувались інтереси охорони культурних пам'яток [47, с. 89-92]. Релігійним общинам все церковне майно передавалось на умовах відповідальності за його збереження, не допустимості перебудов без дозволу па-

м'яткоохоронних органів, утримання коштами приходу храму та здійснення ремонту, періодичної перевірки пам'яткоохоронними органами стану будівель та умов збереження культурних цінностей.

У зв'язку з релігійною політикою уряду та націоналізацією культових споруд виникало питання про долю будівель комплексу Софійського собору. Так, у квітні 1920 р. св. Софію остаточно передали Українській Автокефальній Православній Церкві, а Російській Православній Церкві – Трапезну Церкву [1, арк. 3-9; 5, арк. 72-74; 8, арк. 1; 9, арк. 23; 10, арк. 44-45]. Після припинення, за вимогою військової влади, у жовтні 1920 р. діяльності церкви в Софійському Духовному Училищі, її також перевели до Трапезної церкви – Малої Софії. Представники як УАПЦ, так і Російської Православної Церкви мали претензії щодо користування церквою священномученика Макарія в Митрополичому будинку.

Отже, храми Софійського комплексу передали віруючим та знаходилися на обліку Народного комісаріату освіти (НКО). Споруди на його території зайняли різні організації.

Старокиївська парафія опікувалась станом Софійського собору та разом з пам'яткоохоронними і науковими організаціями проводила необхідні роботи з його охорони та збереження. Представників релігійної громади включали до складу спеціальних пам'яткоохоронних установ, що створювались з метою дослідження та збереження Софії Київської [14, арк. 5]. В свою чергу Парафіяльна рада виступила з ініціативою влаштування лекцій із софієзнавства, лектором вирішили запросити відомого українського мистецтвознавця Д. Щербаківського [3, арк. 10-11].

Пам'яткоохоронним організаціям та Парафії разом доводилося вирішувати поточні питання, щоб забезпечити збереження св. Софії. Так, на території собору постійно бавилися діти і іноді це мало досить неприємні для храму наслідки. Науковці та парафіяни вказували, що забруднюється подвір'я, псуються зондажі, граючи в футбол на цвинтарі діти били шибки в навколишніх спорудах, виламували рами, закидали камені всередину тощо [3, арк. 10-11, 34; 18, арк. 20, 26; 21, арк. 116; 23, арк. 7; 24, арк. 12-13]. Довелося звернутись до міліції, щоб припинити цей безлад.

Старокиївська Парафія УАПЦ вказувала також на катастрофічний стан собору після бомбардувань громадянської війни: шибки розбиті, тиньк на мурах пообсипався, дах собору тече в багатьох місцях і вода просякає через товсті склепіння. Парафіяни зверталися до різних владних та пам'яткоохоронних установ із проханнями допомоги, якщо не фінансами, то хоча б матеріалами. Представники Парафії у своєму зверненні до наукових установ відзначали, що приміщення бібліотеки Софійського собору в одній із башт також потребувало ремонту (для забезпечення умов зберігання книг та рукописів). Взимку через побиті вікна в кімнату потрапляв сніг [3, арк. 61; 6, арк. 151, 13, арк. 1, 3-Зв., 9-9зв]. Архітектурно-монументальна секція Археологічної комісії, у відповідь на дописи релігійної громади, доручила І. Моргилевському звернутись зі свого боку до міської адміністрації за необхідними на ремонт пам'ятки коштами.

На початку 1923 р. з'ясувалось, що в західній частині хор Софійського собору з'явилась велика тріщина, яка загрожувало цілісності собору [15, арк. 2-4; 22, арк. 1-2, 5]. На всі звертання дослідників та пам'яткоохоронних організацій урядовці відповідали, що не має коштів не тільки на капітальний ремонт храму, але й на його попередній огляд [16, арк. 6; 22, арк. 8, 22, 28-29]. Оскільки влада не володіла засобами для необхідного ремонту пам'ятки, такий ремонт зобов'язали провести

парафію собору, відповідно до умов договору оренди пам'яток мистецтва та старовини [7, арк. 43]. В 1924 р. на капітальний ремонт Софійського собору Старокиївська парафія витратила близько 2,5 тис. крб. [11; 25, арк. 2] Парафіяльна рада зверталась до пам'ятоохоронних установ Всеукраїнської академії наук з проханням поклопотатись перед місцевими державними органами аби релігійну громаду звільнили від податку, оскільки витрати на ремонт спричинили важке матеріальне становище парафії, податок ліг непомірним тягарем на плечі прихожан [17, арк. 20; 19, арк. 14, 22-23; 23, арк. 18-21, 31-33; 25, арк. 13]. При цьому вказувалось, що виплата податку унеможливує проведення ремонтних робіт в соборі Старокиївською парафією. Крім проведеного капітального ремонту, парафія здійснювала регулярні поточні ремонти храму, на що в 1925-1927 рр. було витрачено понад 4000 крб. [11; 25, арк. 2]

Частково Старокиївська парафія також відшкодувала кошти на реставрацію однієї з найвідоміших пам'яток станкового та іконописного мистецтва, що містилася в Софійському соборі – ікони Миколи Мокрого [7, арк. 1].

Пізніше, Парафіяльна рада та наукові установи знову непокоїлись питаннями охорони та збереження Київської Софії та навколишньої території. У 1929 р. пам'ятоохоронці та парафія протестували проти того, що протягом зими 1928-1929 р. домоуправління софійського кварталу звозило сніг, кригу та сміття з прилеглих вулиць на палисадник між собором та Бурсою. Навесні танення снігу спричинило до утворення куп сміття та гною і, відповідно, до отруєння повітря парами його розкладу [28, арк. 8]. Вказувалося, що неприпустиме утворення смітника поруч із діючим храмом, пам'яткою загальносвітового значення, яку відвідували віруючі та науковці різних країн. Зважаючи на все вищезазначене, вони наполягали на санітарному очищенні території.

Непорозуміння між пам'ятоохоронцями та Старокиївською парафією виникали досить нечасто. Так, Рада Старокиївської парафії зверталась з проханням замінити двоголових орлів на дзвіниці Софійського собору "іншими орнаментами" [2, арк. 16]. Цікаво, що з аналогічною вимогою вже до парафії звернувся Народний комісаріат Юстиції УСРР [2, арк. 40]. Також, без відома Археологічного комітету парафія вивезла з храму ікону Любецької Божої матері. Певні суперечки виникали і щодо ремонту парафії собору, але в цьому питанні парафія визнала слухними всі пропозиції Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН та Софійської комісії при ВУАКу [19, арк. 22зв-23; 24, арк. 28, 30; 25, арк. 8, 13; 27, арк. 27-30]. Деякі конфлікти виникали з догматичних причин. Зокрема, незважаючи на дозвіл ВУАКу робити копії фресок, експедиції під керівництвом Л. Дурново, голова Парафіяльної Ради св. Софії заборонив жінкам заходити у вівтар [20, арк. 35; 24, арк. 30; 26, арк. 53-56]. Лише після повторного звертання дослідниці та наполегливого прохання Комітету та адмінвідділу вони змогли продовжити роботу.

Не вдалось Всеукраїнському археологічному комітету та Київській красній інспектурі охорони пам'яток культури порозумітись з владою та представниками парафіяльної ради Софійського собору і з приводу поховання архієпископа Нестора Шараївського [28, арк. 65-68; 30, арк. 3, Зв., 6-8]. Спочатку релігійна громада хотіла поховати отця всередині собору, в одному з приділів, чи під його стінами; родина ж померлого – на кладовищі Покровського монастиря, де мали закуплену ділянку. Адмінвідділ відхилив прохання родини під тим приводом, що це кладовище вже не функціонувало. Після цього Всеукраїнська Церковна Рада вирішила поховати о. Н. Шараївського на Лук'янівському кладовищі, навіть вирили там могилу. Але, підвідділ культів

заборонив ховати архієпископа і на Лук'янівському кладовищі, як і на будь-якому іншому. Інспектура ж заборонила будь-які поховання на території собору та його садиби, проте, міська влада взяла на себе відповідальність і дозволила вирити могилу біля стін собору. Викопування могили для поховання проходило майже в повній темряві, без належного огляду і спостереження. Наступного дня представники Софійської комісії та Інспектури знайшли свіжу могилу, оглянули місце і констатували, що яму для поховання викопали під південною вівтарною абсидою (Михайлівський приділ) на відстані коло 1 м. Поруч з могилою були викопані людські кістки.

На межі 1920-30-х років станом Софійського собору зацікавився відділ культів НКВС та Окружний виконавчий комітет [4, арк. 72-75, 87-88; 25, арк. 10, 14; 27, арк. 40; 28, арк. 24, 28; 50]. Вони наполягали на тому, що під впливом діяльності релігійної громади пам'ятка руйнувалася, і пропонували вилучити її з користування парафії та передати у розпорядження Всеукраїнській академії наук. ОВК в усіх руйнуваннях звинувачував релігійну громаду, яка орендувала св. Софію. ВУАК та Старокиївська парафія змушені були пояснювати, що остання навпаки робила все можливе для ремонту та охорони пам'ятки, проте її кошти обмежені. На початку 1930-х років всю відповідальність за руйнування Софійського собору вже покладали на релігійну громаду [12, арк. 16-22; 32].

Слід зазначити, що в той період становище Старокиївської парафії дійсно було не найкращим. Після проведених більшовицьким урядом кампаній з вилучення церковних цінностей і дзвонів, від багатства кафедрального Софійського собору майже нічого не залишилося. В комплексі з блокуванням банківських рахунків церков та монастирів, націоналізацією культових, житлових та господарських споруд, державними податками, які мали сплачувати релігійні громади, це суттєво підірвало економічну базу церковних організацій загалом, та Старокиївської Парафії УАПЦ зокрема.

Радянська влада вирішила скористатися з цього для придушення Софії Київської як вогнища українського церковного руху. Більшовицькі чиновники вказували на політичне значення храму, оскільки тут "...довгий час під маскою релігії приховувалась українська контрреволюційна організація" [31, арк. 14], а саму пам'ятку називали "...осередком феодалної й капіталістичної експлуатації та релігійного отруєння трудящих..." [29, арк. 2]. Наприкінці 1932 р. на Старокиївську парафію наклали податок в 10 тис. крб., а коли ця сума з великими труднощами була виплачена, через три місяці – наклали ще 20 тис. крб. [44, с. 152]

Витрати на ремонт та обслуговування храму завдавали значних збитків парафії, вона опинилась у скрутному матеріальному становищі.

На початку 1933 р. Ю. Міхновський скаржився, що парафія вже не в силах сплачувати державні податки, а соборна скарбниця – порожня. Перед Великоднем його на деякий час відсторонили від проведення служб та взяла під домашній арешт [44, с. 152]. Тоді повідомили, що Софійський храм закриють, проте, після сплати податку в 2000 крб., цей процес призупинили. Того ж року заарештували багатьох членів Старокиївської парафії.

Припинення функціонування діючого храму в Софії Київській здійснено відповідно до рішення Київської міської ради (міськради) від 17 січня 1934 р. [12, арк. 34]. В ухвалі міськради зазначалося, що Парафія не спроможна забезпечити охорону та збереження пам'ятки, виплачувати державний податок. Тому храм вилучається з користування релігійної громади. Таким чином, закінчилось існування діючого храму Софійського собору і розпочався новий етап в його історії – як закладу культури.

Отже, одним із напрямків діяльності Старокиївської парафії Української автокефальної православної церкви при Софійському соборі були охорона та збереження пам'ятки. Не зважаючи на те, що кошти релігійної громади були досить обмеженими, вона здійснила капітальний ремонт храму в 1924 р., проводила регулярний поточний ремонт храму. Також, Парафія опікувалась проблемами, що стосувались всього Софійського комплексу. Позитивним явищем в справі охорони та збереження храму стала взаємодія релігійної громади та пам'яткоохоронних і наукових установ. Конфлікти та непорозуміння між Парафією та пам'яткоохоронцями виникали зрідка, парафіяни намагалися прислуховуватись до думки пам'яткоохоронців. Завдяки спільним зусиллям пам'яткоохоронних організацій та Старокиївської парафії Української автокефальної православної церкви при Софійському соборі вдалось зробити все можливе аби зберегти і відремонтувати пам'ятку в складний період 1920-1930-х років.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО) – Ф. 3984. Українська Автокефальна Православна Церква. – Оп. 3. – Спр. 28. Статут Української автокефальної православної церкви. 1919 р. – 37 арк. 2. ЦДАВО – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 30. Протоколи засідань Софійської церковної ради м. Києва. 29 червня – 5 серпня 1919 р. – 40 арк. 3. ЦДАВО – Ф. 3984. – Оп. 3. – Спр. 107. Протоколи засідань Софійської церковної ради м. Києва. 5 березня – 18 серпня 1921 р. – 79 арк. 4. Державний архів Київської області (далі ДАКО). – Ф. р-112. Київський окружний виконком ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 615. Листування з народним комісаріатом освіти та релігійними громадами, притягнення до уголовної відповідальності церковної общини лаври за свавільне руйнування історично-художньої цінності Лаври, асигнування коштів на ремонт башні та про реєстрацію релігійних об'єднань. 1 жовтня 1925 р. – 3 листопада 1926 р. – 98 арк. 5. ДАКО. – Ф. р-862. Підвідділ з ліквідації майна релігійних установ при Київському губернському відділі соціального забезпечення. – Оп. 1. – Спр. 149. – Клопотання віруючих громадян м. Києва про передачу їм в користування церков в 1919 р. – 99 арк. 6. ДАКО. – Ф. р-4156. Київський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини губернського відділу народної освіти. – Оп. 1. – Спр. 15. Акти та описи предметів художньо-історичної цінності, взятих на облік губкописом. 3 січня – 29 квітня 1921 р. – 214 арк. 7. ДАКО. – Ф. р-4156. – Оп. 1. – Спр. 20. Протоколи засідань Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. 1922 р. – 44 арк. 8. ДАКО. – Ф. р-4752. Київська єпархіальна рада. – Оп. 1. – Спр. 1278. Справа про нагородження і церковнослужителів церков Київської єпархії. 1920 р. – 10 арк. 9. ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 209. Справа про відкриття нових приходів і церков. 28 листопада 1919 р. – 8 жовтня 1922 р. – 42 арк. 10. ДАКО. – Ф. р-4752. – Оп. 6. – Спр. 266. Нагородні списки священників Київського повіту за 1918 р. 25 липня – 24 вересня 1919 р. – 48 арк. 11. Державний архів м. Києва (далі ДАК). – Ф. 3. Києво-Софійський собор. – Оп. 3. – Спр. 72. Касова прибуточно-видаткова книга Старо-Київської при Укр. Софійському Соборі громади за 1924 р. – 149 арк. 12. ДАК. – Ф. р-1. Київська міська рада робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 5475. Постанова Президії про охорону пам'яток культури про закриття Софійського собору, і закріплення ґрунтів на території музейного городка і матеріали до постанов. – 36 арк. 13. Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. – Ф. 70. Середа А.Ф. – Спр. 251. Протоколи засідань Архитектурно-монументальної секції Археологічної Комісії при ВУАН. 23 серпня 1921 р. – 20 лютого 1922 р. – 25 арк. 14. Науковий архів Інституту археології НАН України (далі НАІАНАН України). – Ф. Всеукраїнський археологічний комітет (далі ВУАК). – Спр. 3. Справи ВУАК'у за 1921 р. – 242 арк. 15. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 5. Протоколи зборів ВУАК'а за 1923 р. – 41 арк. 16. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 6. Листування з центральними установами. 13 лютого – 21 серпня 1923 р. – 10 арк. 17. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 20. Різні листування: охорона пам'яток старовини, організація та Статут ВУАК'у, протоколи засідань ВУАК'у сприводу археологічних досліджень та інш. 30 червня – 13 грудня 1924 р. – 43 арк. 18. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 81. Догляд за будинками м. Києва. 2 січня 1926 р. – 19 січня 1927 р. – 53 арк. 19. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 101. Журнали зборів президії ВУАК'у. 2 січня – 31 грудня 1926 р. – 49 арк. 20. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 118. Протоколи Президії ВУАК'у. 14 січня – 30 грудня 1927 р. – 69 арк. 21. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 176. Про стан пам'яток культури на Україні. 3 січня – 6 грудня 1928 р. – 160 арк. 22. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/1. Софійська комісія. 11 лютого – 24 жовтня 1923 р. – 39 арк. 23. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/2. Софійська комісія. 21 січня – 24 грудня 1924 р. – 37 арк. 24. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/3. Софійська комісія. 28 січня – 7 листопада 1925 р. – 30 арк. 25. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/4. Софійська комісія. 13 березня – 27 грудня 1926 р. – 16 арк. 26. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/5. Софійська комісія. 3 січня – 4 листопада 1927 р. – 59 арк. 27. НАІАНАН Украї-

ни. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/6. Софійська комісія. 15 лютого – 22 грудня 1928 р. – 65 арк. 28. НАІАНАН України. – Ф. ВУАК. – Спр. 410/8. Софійська комісія. 31 грудня 1928 р. – 15 липня 1929 р. – 87 арк. 29. НАІАНАН України. – Ф. Інститут археології (ІА/К). – Спр. 94. Мовчанський Т.М., Самойловський І.М. Короткий звіт про археологічні розвідки року 1935 р. на площі Софійського історико-культурного заповідника в Києві. – 12 арк. 30. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського (далі РФ ІМФЕР). – Ф. 13. Ернст Ф.Л. – Оп. 3. – Спр. 105. Листування установ з приводу похорону єпископа Нестора Шараївського біля Софійського собору. 1929 р. – 8 арк. 31. РФ ІМФЕР. – Ф. 13. – Оп. 4. – Спр. 213. Найважливіші пам'ятки Києва. Матеріал довідкового характеру – 36 арк. 32. Доповідна записка до Київської міської ради, копія: сектор науки НКО, від київського обласного інспектора охорони пам'яток культури К.С. Антиповича // Пам'ятки України: Історія та культура. – 1999. – № 1. – С. VIII. 33. О передачі імушества монастирських, церковних і других релігійозних установлений в ведение Народного Комиссариата Социального Обеспечения // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год. – Ч. 2. – С. 654-655. 34. Про націоналізацію всіх бувших скарбових, удільних, монастирських, міських і поміщицьких земель // Збір законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України і Уповноваженого РСФРР. – 1920. – № 6. – С. 135-141. 35. Акуленко В.І. Охорона пам'яток культури в Україні: 1917-1990 / Віктор Іванович Акуленко. – К.: Вища школа, 1991. – 273 с. 36. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Богдан Андрусишин. – К.: Либідь, 1997. – 176 с. 37. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Репринтне видання / Іван Власовський. – К., 1998. – Т. IV. – Ч. 1: Відродження української православної церкви в добі національного відродження українського народу з розпадом Російської царської імперії, в часі першої світової війни (1914-1918) й революції 1918 року. (Від 1917 року до наших днів). – 384 с. 38. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва / Редакція журналу Пам'ятки України / Тит Геврик. – К., 1991. – 62 с. 39. Денисенко О.А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 "Історія України" / О.А. Денисенко. – К., 2002. – 19 с. 40. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917-1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / НАН України; Інститут історії України / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 362 с. 41. Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури / Сергій Заремба. – К.: Аратта, 2002. – 204 с. 42. Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.) / Олександр Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 438 с. 43. Ільницький М. Автокефалізм без манії / Микола Ільницький // Жовтень. – 1972. – № 5. – С. 122-125. 44. Киридон А.М. Українська православна церква (1930-1936 рр.) / Алла Миколаївна Киридон // Український історичний журнал. – 2005. – № 3. – С. 143-159. 45. Киридон А.М. Час випробувань: Держава, церква і суспільства в радянській Україні 1917-1930-х років / Алла Миколаївна Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с. 46. Куринний П. Історія археологічного знання про Україну / Український вільний університет, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації / Петро Куринний. – Полтава, 1994 – 140 с. (1-е видання: Мюнхен, 1970). 47. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.: в 2 ч. / Національна Академія наук України, Інститут історії України / Олексій Нестуля. – К., 1995. – Ч. 1: 1917 р.- середина 20-х років. – 280 с. 48. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні 1917-1941 рр.: в 2 ч. / Національна Академія наук України, Інститут історії України / Олексій Нестуля. – К., 1995. – Ч. 2: Кінець 20-х – 1941 рр. – 216 с. 49. Нестуля С. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років) / НАН України; Інститут археології / Світлана Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997. – 98 с. 50. Новицький О. Діяльність ВУАК'у в р. 1926 / Олексій Новицький // Коротке звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету за археологічні досліді 1926 року. – К., 1927. – С. 3-5. 51. Повстенко О. Катедра св. Софії у Києві / Олексій Повстенко. – Н.-Й.: Українська вільна Академія наук у США, 1954. – 471 с. 52. Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук: Нарис історії / Академія наук України, Інститут української археології / Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 413 с. (1-е видання: Мюнхен, 1955-1958). 53. Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917-1930-ті роки / Володимир Пашенко, Алла Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с. 54. Пашенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х років / Академія Наук України, головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", відділ Академії Наук по розробці архівів ВНУК-ДПУ-НКВС-КДБ / Володимир Пашенко. – К., 1994. – 249 с. 55. Преловська І. Софія Київська в 1934 році: ліквідація громади УПЦ, створення Заповідника / Ірина Преловська // Пам'ятки України: Історія та культура. – 2003. – № 1-2. – С. 146-153. 56. Силантьєв В.І. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы / Василий Иванович Силантьев. – Харків: ХГПУ, 1998. – 232 с. 57. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради) / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 200 с. 58. Ульяновський В. Церква в Українській державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / Василь Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – 319 с.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В 1917 – 1919 РОКАХ: ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

В статті аналізуються роботи з проблеми діяльності Київської міської думи в 1917 – 1919 рр. Також охарактеризовано основні джерела дослідження її становища в цей період.

The scientific works from a problem of the activity of the Kiev municipal дума in 1917 – 1919 are analyzed in the article. The basic sources of the research of its position during this period are also characterized.

Київська міська дума була створена в 1834 р., як виборний розпорядчий орган міського самоврядування, а її виконавчим органом з 1870 р. була міська управа. До березня 1917 р. Київська міська дума носила безстановий характер. Реально скористатись виборчими правами могли всього кілька відсотків заможних киян, що не є демократичним.

В 1917 – 1919 рр., внаслідок частих, здебільшого досить кардинальних, змін влади помітно згасає ефективність діяльності Київської міської думи. В тих важких умовах члени думи (думські гласні) доклали чимало зусиль, щоб забезпечити життєдіяльність міста. Актуальність історії Київської міської думи зумовлюється як значимістю її тодішньої діяльності, так і станом історіографії, відсутністю цілісного дослідження цього аспекту вітчизняної історії.

Історіографія діяльності Київської міської думи має вузьке коло праць. Роль міської думи в подіях революції лише побіжно розглядалася, а не досліджувалась спеціально.

У праці "Відродження нації" В. Винниченко розкривав підходи Центральної ради, в тому числі й свої власні, до намагання організувати місцеву владу, як один із важливих шаблів державності. Крім того, керівники Центральної Ради вважали, що на місцях влада повинна бути зосереджена в руках тих сил, які мають найтісніші зв'язки з центром. Вказував В. Винниченко й на те, що після утворення УНР їй було підпорядковано колишній апарат влади Тимчасового уряду [8].

Д. Дорошенко поряд з відображенням в контексті революційних подій звернув увагу на позицію міської думи. Київська міська дума різко засудила жовтневий виступ більшовиків в Петрограді [13, с. 129] і підтримала Тимчасовий уряд. Та вже на початку лютого 1918 р. міський голова П. Рябцов вітав вступ більшовицького війська до Києва, як "відновлення єдиного загальноросійського революційного фронту" [13, с. 243]. Таким чином, Д. Дорошенко показав ситуацію, в якій опинилась міська дума, шукаючи шлях для відстоювання своїх законних прав.

Для переважної більшості представників радянської історіографії 1920-х рр. характерною була перевага критичного аспекту в дослідженні революційних подій в Києві. Дослідники використовували, в основному мемуаристику та періодичну пресу. Незважаючи на негативні оцінки діяльності місцевих органів влади, тим паче прибічників Тимчасового уряду, велику цінність становить фактологічний матеріал радянської історіографії 1920-х рр.

Новий етап дослідження даної теми в радянській Україні розпочався після Другої світової війни. В 1950-х – 1960-х рр. українська радянська історіографія основну увагу зосередила на вивченні місцевих органів державної влади Української РСР, радам робітничих, селянських, солдатських депутатів, міським радам Української РСР [1; 2]. Вивчення діяльності міських дум, по суті, ігнорувалося. У цих роботах, в кращому випадку, згадувалося про існування міської думи і, звісно, лише з негативною оцінкою. Упередженість, як вимога часу, стала на заваді дослідженню цієї теми.

Після Другої світової війни з'явилися загальні праці, присвячені періоду революції та громадянської війни в Україні, де висвітлюється ті чи інші питання стосовно вказаної проблематики. У монографії В.М. Королівського, М. А. Рубача М. І. Супрунєнка діяльність Київської міської думи згадувалася в зв'язку з міськими виборами, що відбулися за новим демократичним зразком та привернули неабияку увагу [19, Т. 2. с. 105]

В двохтомній "Історія Києва" в контексті огляду революційних подій висвітлювалася позиція міської думи. Так, на екстремному засіданні Київської міської думи в жовтні 1917 р. було оголошено про підтримку Тимчасового уряду [14, с. 29-30]. Окрім означення про позиції думи по найбільш значимих подіях революції, політична діяльність не розглядалася. Повністю відсутня інформація про господарську діяльність думи.

Автори першого видання "Нарисів історії Комуністичної партії України", розглядаючи питання організації влади навесні 1917 р., висувають думку, що в період двовладдя Тимчасовий уряд та Центральна Рада становили один табір, вороже настроєний щодо рад робітничих і солдатських депутатів [22]. Такий підхід є занадто спрощений і не відповідає реальному стану подій. Розповідаючи про діяльність Центральної ради та українських національних партій, вказувалося на значний вплив останніх на широкі верстви українських селян, солдатів, інтелігенції та ремісників і створення на місцях своїх органів – губернських і повітових рад. Автори зазначали, що посилювався вплив українських національних сил у місцевих органах Тимчасового уряду – міських думах, управах, земствах.

У цілому, науковці 1950-х – на початку 1970-х рр., висвітлюючи проблему формування радянських органів влади і управління оцінюють діяльність міських дум різко негативно.

Боротьбу політичних партій та груп на перших демократичних виборах до Київської міської думи (23 липня 1917 р.) відобразив у своїй монографії Ю. Терещенко, вказавши на те, що міські вибори надзвичайно важливі для розуміння політичного життя в країні. Незважаючи на оновлення складу думи, гласні, які підтримували нову владу мирно уживалися з членами думи – прихильниками старого режиму, чому активно сприяли меншовики та есери. На думку автора, відбувалася, по суті, розбавлення дореволюційних цензових дум деякою кількістю угодовців [29, с. 14].

С. Волін – меншовик, безпосередній учасник революційних подій, в своїй монографії "Меншевики на Україні (1917 – 1921)", написаній на замовлення Міжуніверситетського проекту ще у 1962 р., але виданій закордоном тільки у 1990 р. побічно висвітлював вибори до міської думи, зауваживши, що меншовики й надалі в союзі з есерами та бундівцями відігравали помітну роль в формуванні позиції думи в революційних подіях [9, с. 89].

В "Історія Києва: у 3-х т. 4-х кн." була розвинута думка, що більшовики, насамперед, для широкої пропаганди ленінського плану боротьби за перемогу соціалістичної революції використовували вибори до міської ду-

ми. Незважаючи на перемогу блоку меншовиків, есерів та Бунду, більшовицька фракція докладе максимум зусиль для викриття їх політики [15, с. 20-21].

В томі "Київ" багатотомної "Історія міст і сіл Української РСР" окрім інформації про вибори до міської думи відображається ставлення думи до жовтневих подій. Так, гласні – меншовики, есери, бундівці, кадети – об'єднались і 26 жовтня засудили повстання в Петрограді. З цих же позицій виступила й Центральна рада [16, с. 214]. За аналогічною схемою викладено матеріал у праці "Киев революционный, боевой, трудовой" [17, с. 77].

Вивченню різних аспектів української історії сприяло здобуття Україною незалежності. На початку 1990-х рр. з'явилася низка досліджень, які вийшли за рамки догм радянської історіографії. Спроби побудови Української держави на початку ХХ ст. стали об'єктом ретельного вивчення в постперевбудовний період.

М. Рибаків розглянув перейменування вулиць відповідно до вимог революційного часу. Таке прохання було адресовано солдатами 48-ї артилерійської бригади діючої армії, уродженцями Києва Київському міському голові [27, с. 197]. Автор праці наводив таблицю перейменування вулиць, проте вона не є повною.

О. Яременко, відображаючи адміністративну реформу гетьмана П. Скоропадського зазначив, що спочатку реформа місцевих адміністрацій носила формальний характер. Замість губернських та повітових комісарів вводились посади старост. Особливою проблемою були взаємовідносини старост з органами місцевого самоврядування, тобто земств та міських дум, більшість з яких знаходились в опозиції до гетьмана П. Скоропадського і урядових структур. Адміністративним наглядом за діяльністю дум займався департамент місцевого самоврядування. За результатами роботи комісії в справах місцевого самоврядування значна кількість міських дум країни була ліквідована. Як протест уряду була утворена "Спілка міст північної України", до якої ввійшли представники міст: Києва, Білої Церкви, Василькова, Умані, Черкаса, Кам'янця-Подільського, Вінниці, Житомира, Чернігова [33, с. 19]. Це викликало заборону уряду проводити їхні з'їзди. Прийнятий восени 1918 р. закон "Про вибори губернських і повітових земських гласних" втілити в життя не вдалося.

У короткому огляді міського самоврядування на початку ХХ ст. Р. Делімарський, розглядаючи вибори до міської думи в липні 1917 р., зазначив, що за новим законом Тимчасового уряду міський голова очолював тільки управу, що вперше в Росії розмежувало представницький та виконавчий орган влади [12, с. 9]. До виборів 1917 р. міський голова очолював і думу, і управу, а після виборів очолює тільки управу, з'являється нова посада – голова міської думи. Міським головою вважався голова не думи, а управи, яка здійснювала керівництво господарством міста.

Цікаву думку розвивав В. Бойко стосовно визнання міськими думами влади Української Центральної Ради. Автор зазначив, що неоднозначним виявилось ставлення Київської думи – 1 листопада вона визнала Генеральний Секретаріат вищою владою в краї. Але III Універсал та проголошення УНР стали для думи непереборним бар'єром та викликали бурхливі дебати [3, с. 105].

Діяльність Київської міської думи, навіть зважаючи в історіографії останніх двох десятиліть, не отримала спеціального висвітлення. Увагу дослідників привертала скоріше революційний період, аніж роль міської думи в тих подіях.

Джерельна база дослідження діяльності Київської міської думи складається з опублікованих та архівних матеріалів.

Серед збірників документів та матеріалів, що вийшли в світ в радянський час, слід зазначити: "Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 – февраль 1918 г.)", "Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 р. – апрель 1918 р.", "Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине" [4; 6; 7]. Матеріали збірників, побіжно відтворюють позицію Київської міської думи в революційних подіях та, в основному, базуються на публікаціях періодичної преси. Стосовно забезпечення життєдіяльності міста в цих збірниках документи повністю відсутні.

Збірник "Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах" містить цікаву інформацію про становище Києва наприкінці лютого – початку березня 1918 р., спроби думи відновити спокій в місті. Тут містяться звинувачення Голови Ради Міністрів В. Голубовича у бездіяльності Київської міської думи на початку березня 1918 р. Він зауважив, що за той час дума спромоглася тільки на одну відозву та прохання про асигнування громадських робіт для безробітних, на що уряд відразу погодився. На захист міської думи виступив один із депутатів, виправдовуючи її постійною стрілянню та страйками робітників в місті [30, Т. 2. с. 140]. Вартим уваги є Закон про передачу міліції м. Києва у розпорядження Міністерства Внутрішніх Справ, який опубліковано в збірнику. В пункті 5. Закону йдеться про те, що утримання столичної міліції покладається на Міністерство внутрішніх справ в обсязі 50 %, а решта – кошти асигновані Київською міською думою [30, Т. 2. с. 187].

У збірнику "Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 р.): документи і матеріали" представлені документи, які розкривають національні аспекти Української революції від падіння самодержавства до проголошення Української народної республіки. Документи, переважно архівні та запозичені з преси, відтворюють широку географію національно-визвольного руху, його впливи на громадсько-політичний перебіг та соціальні прояви революції [31]. На жаль, серед значного документального масиву, оприлюдненого упорядниками збірника, порівняно незначна кількість документів торкається діяльності Київської міської думи. Передусім, вони висвітлюють питання позиції Київської міської думи та Виконавчого комітету Об'єднаних громадських організацій, в створенні якого міська дума взяла безпосередню участь, стосовно революційних подій та українського національно-визвольного руху. Документи збірника тісно переплітаються з матеріалами двотомника "Українська Центральна Рада: документи і матеріали" (К., 1996 – 1997), доповнюють його.

Значний інтерес представляють документи, опубліковані у збірнику "Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітньої організації "Культурна Ліга" у Києві (1918 – 1925)". Вони репрезентують культурно-просвітницький напрям діяльності міської думи [25].

Опубліковані окремими виданнями в 1917 – 1918 рр. "Наказ Киевской городской думы", "Новый закон о выборах в Городские думы", "Об изменении правил о городских доходах и расходах, установленных действующими положениями об общественном управлении городов", "Положение об общественном управлении городов", "Сборник положений и инструкций для контролера Киевской городской думы и подотчетных лиц Киевского городского самоуправления" [21; 23; 24; 26; 28] розглядали різні аспекти діяльності думи, окреслили повноваження міського голови, членів управи. Більшість з них публікувались тільки за практичною необхідністю, призначались не для теоретичного узагальнення та удосконалення знань, а тільки для викорис-

тання в повсякденній роботі муніципальних органів та оголошення результатів їх діяльності.

Серед опублікованих документів важливе місце посідає "Объяснительная записка Киевского городского самоуправления к смете 1918 г." складена заступником міського голови А. Гінзбургом. Автор пояснює затримку у звітності по прибутках і видатках міста "ненормальними умовами", "10-ти днівна бомбардування міста, выступление большевиков, гражданская война и тревожная атмосфера роспусков и репрессий по отношению к Городскому Самоуправлению либо вовсе прерывали текущую организационную работу" [10, с. 1-2]. Опублікований проект Контрольного відділу міської управи, який був розроблений гласним міської думи А. Лепарским, відображав успішний досвід існування такого відділу в міських управах Москви, Петербурга та деяких інших та рішуче наполягав на утворенні контрольного відділу Київської міської управи [20, с. 13].

Матеріали періодичної преси в Києві характеризували, перш за все, діяльність думи та управи, відображали настрої в місті в період революційних подій. Офіційне видання Київської міської думи "Киевские Городские Известия" містило основні новини місцевого самоврядування не лише в Києві, а й в інших міських думах, а також протоколи засідань Київської міської думи та управи [18, с. 56], піднімалися питання організації міського господарства, благоустрою, фінансів: прибутки, видатки та позики міста, діяльність карткової системи тощо.

"Киевские Губернские Ведомости", "Киевская мысль", "Киевлянин", "Робітничая газета" подавали найважливіші офіційні повідомлення, робили огляд подій на Україні, оперативно реагували на основні новини у всіх галузях життя міста. При цьому на характер газетних публікацій впливали революційні події в Києві, що і вимагає ретельної перевірки. "Киевская мысль", "Киевлянин" частіше схилилися до ліберально налаштованих гласних.

Вагоме місце серед джерел посідають мемуари. Незважаючи на їх певну суб'єктивність з їхньою допомогою можна доповнити відомості, розширити висвітлення окремих епізодів. В збірнику мемуарів білогвардійців "Революция на Украине" по між інших до видання було включено уривки спогадів А. Гольденвейзера, І. Чериковера, які залишили свої враження про стан органів адміністративної влади на місцях.

Юрист А. Гольденвейзер поряд з висвітленням утворення Виконавчого комітету Ради Об'єднаних громадських організацій, безпосереднім учасником чого він був, виборів до міської думи звертає увагу й на те, що за уряду гетьмана П. Скоропадського міська дума була замінена "Комісією у справах міського господарства" з колишнім міським головою І. Дьяковим на чолі [11, с. 56] створення нової влади, тобто Раду Об'єднаних громадських організацій, А. Гольденвейзер подавав як представника влади Тимчасового уряду в місті Киві в перші півроку революції, а Виконавчий комітет Ради Об'єднаних громадських організацій, до якого перейшли всі фактичні повноваження, на його думку, був створений так ніби вся влада належить міській думі.

І. Чериковер – член Єврейського національного секретаріату, який проживав в Києві 1917 – 1920 рр. показав роль, яку зіграла Київська міської думи в захисті єврейського населення міста під час антисемітських погромів. В думі було утворено з єврейських гласних комісію, яка боролась з насиллям. Завдяки заклику міського голови Е. Рябцова до голови вільного козацтва в Києві отаману Данченку козаки припинили погроми [32, с. 56]. Київська міська дума зображена в світлі цих подій як дієвий орган місцевої влади. Після чергового звернення міського голови, була утворена офіційна

комісія для вирішення проблеми антисемітських погромів, до якої входив представник думи Ульяницький. Проте згодом він вийшов з її складу, заявляючи, що комісія займається не розслідуванням насиль над євреями, а розслідуванням діяльності більшовиків. Автор розвивав думку, що козаки ввійшли в Київ як "визвольники від більшовиків", тому судити їх дії офіційна влада не поспішала.

Е. Бош – член Київського комітету РСДРП(б), в своїх мемуарах стверджувала, що міська дума не мала ніякого впливу на маси: "В нашей партийной среде и в рабочих массах серьезного значения Городской Думе никто не придавал, ее рассматривали, как организацию обывателей, и потому в предвыборной работе и в выборах в Г. Д. наблюдалось больше желание разоблачить противников, чем провести своих" [5, с. 19]. Цікавою є думка, що більше авторитету було саме у партійних організацій. Разом з тим є і деякі суперечливі моменти. Вказуючи на незначний вплив української ради в місті, авторка зазначала, що більшовики прагнули йти на компроміс з нею з питань влади в Києві.

Документи Державного архіву міста Києва (ДАМК) сконцентровані в справах 163-го фонду (Київська міська управа 1870 – 1920 рр.) мають безпосереднє відношення для дослідження діяльності Київської міської думи. Фонд управи, яка була виконавчим органом міської думи і очолювалася міським головою, широко відомий та важливий. Кожен із шести членів управи завідував відділом, що зумовило розподіл документів фонду. Основними відділами були: розпорядчий, фінансовий, господарчий, продовольчий, ревізійний, секретарський, рахунковий. Важливе значення мають справи, упорядковані на основі доповідей, звітів про становище та організацію роботи відділів управи. Персональний склад міської думи сприяє розгляд особових справ, наказів про звільнення та призначення службовців. Знаходимо документи з проблемами фінансового становища міста: прибутки та видатки, позики. Зберігаються справи про організацію міських виборів та складання виборчих списків крім того, велику увагу мають справи, які містять характеристику складів міської думи, ротацию її членів, огляд господарської та політичної діяльності гласних. Ці справи, упорядковані на основі звітів, доповідей, протоколів засідань міської управи.

Таким чином, наведений стислий огляд джерел засвідчує наявність достатньої різноманітної бази для дослідження діяльності Київської міської думи в період революційних подій та громадянської війни в Україні.

1. Алексеенко А. Г. Городские советы Украинской РСР (1917 – 1920) / Алексеенко А. Г. – К.: Издательство Киевского Университета, 1960. – 132 с. 2. Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917 – 1920 рр. / Бабій Б. М. – К.: Видавництво Академії наук УРСР, 1956. – 268 с. 3. Бойко В. Визнання міськими думами влади УЦР у листопаді – грудні 1917 р. // Проблеми визнання історії української революції 1917 – 1921 рр. – К., 2002. – С. 102-110. 4. Боротьба за владу Советов на Киевщине. (март 1917 – февраль 1918 г.): Сборник документов и материалов / Сост.: П. П. Гудзенко, А. А. Данилов, Ф. И. Ильин и др. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 660 с.; 5. Бош Е. Год борьбы / Бош Е. – М.; Л., 1925. – 274 с. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – К., 1982. – Ч. 2. – 958 с. 7. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов в 3-х т. / Под ред. С. М. Короливицкого. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. 8. Винниченко В. Відродження нації: в 3-х т. репринтне відтворення видань 1920 р. / Винниченко В. – К.; Відень: Політвидав, 1990. – Ч. III. – 330 с. 9. Волин С. Меншевики на Україні (1917 – 1921). / Под ред. Ю. Г. Фельштинского. – Vermont, 1990 – 106 с. 10. Гинзбург А. М. Объяснительная записка Киевского городского самоуправления к смете 1918 г. / Гинзбург А. М. – К., 1918. – 36 с. 11. Гольденвейзер А. А. Из киевских воспоминаний (1917 – 1920 рр.) / Гольденвейзер А. А. // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1930 – С. 1-64. 12. Делімарський Р. Є. Київське самоврядування: уроки ХХ-го ст. / Делімарський Р. Є. – К.: Науковий світ, 2000. – 19 с. 13. Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. / Дорошенко Д. – Ужгород, 1932. – Т. 1.

– С. 129. 14. Історія Києва: у 2-х т. – К., 1960. – Т. 2. – 947 с. 15. Історія Києва: у 3-х т. 4-х кн. / АН УРСР. Ін-т історії; Гл. редкол.: Ю. Ю. Конфудор (гл. ред.), І. І. Артеменко, В. А. Згурський і др. – К.: Наук. думка, 1982 – 1986. – Т. 3. – Кн. 1. / Редкол. тома: Н. І. Супруненко (відпов. ред.), С. В. Кульчицкий, А. В. Лихолат та ін. – 1987. – 474 с. 16. Київ / Редкол. тому: Т. В. Главак (голова) та ін. – К.: Голов. Ред. УРЕ, 1982. – 595 с. – (Історія міст і сіл Української РСР: у 26-ти т.). 17. Киев революционный, боевой, трудовой. – К.: Вища школа, 1982. – 319 с. 18. Киевские Городские Известия. – 1917. – № 11. 19. Королівський Р. М., Рубач М. А., Супруненко М. І. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. – К., 1967. – Т. 1-2. 20. Лепарский А. Н. Проект организации контрольного отдела Киевской городской управы / Лепарский А. Н. – К., 1918. – 16 с. 21. Наказ Киевской городской думы. – К., 1917. – 16 с. 22. Нариси історії Комуністичної партії України. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961. – 616 с. 23. Новый закон о выборах в Городские думы. – К., 1917. – 24 с. 24. Об изменении правил о городских доходах и расходах, установленных действующими положениями об общественном управлении городов. – К., 1917. – 30 с. 25. Правда історії. Діяльність єврейської культурно-просвітницької організації "Культурна ліга" у Києві (1918 – 1925). 26. документів

/ М. О. Рибаків (упоряд.) – К., 1995. – 168 с. 26. Положение об общественном управлении городов. – К., 1917. – 92 с. 27. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / Рибаків М. О. – К.: Київ, 1997. – 374 с. 28. Сборник положений и инструкций для контроля Киевской городской думы и подотчетных лиц Киевского городского самоуправления. – К., 1918. – 137 с. 29. Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Терещенко Ю. І. – К.: Наукова думка, 1974. – 143 с. 30. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 591 с.; Т. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 422 с. 31. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 р. Документи і матеріали / В. Ф. Верстюк (упоряд.) – К.: Видавництво Олени Теліги, 2003. – 1022 с. 32. Чериковер І. Антисемітизм и погромы на Украине в период Центральной рады и гетмана / Чериковер И. // Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1930 – С. 239-276. 33. Яременко О. І. Адміністративна реформа гетьмана П. Скоропадського / Яременко О. І. / Вінницький держ. Педагогічний ун-т ім. Михайла Коцюбинського, кафедри історії слов'янських народів. – Вінниця, 1998. – 39 с.

Надійшла до редколегії 17.02.10

М. Казьмирчук, канд. іст. наук

ДОРЕВОЛЮЦІЙНІ ТА РАДЯНСЬКІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПОРЕФОРМНОГО ПЕРІОДУ

В статті аналізуються праці вітчизняних та зарубіжних дослідників різних періодів, у яких розкриваються особливості соціального розвитку Київської губернії пореформеної доби. Деякі проблеми будуть досліджені у наступних статтях.

The article analyzes works of domestic and foreign researchers discovering the social progress of Kyiv gubernya after reformation period. Some question will be examined in further work.

Кінець XIX – початок XX ст. бурхливий період для соціального розвитку Київської губернії і загалом України, коли відбувається українське національне Відродження, перехід від феодальної системи до утвердження капіталізму, визрівають передумови для нової національно-визвольної революції, але водночас країна знаходиться під імперською владою Росії та Австро-Угорщини. Суспільство переживає новий час, бурхливий, суперечливий та буремний перехідний період, який збігся із становленням в загальних рисах того суспільства, яке загартує в загальних рисах українську націю.

Дослідники зарубіжні та вітчизняні не приділяли достатньої уваги аналізу соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст, а обмежувалися короткими та вузькими проблемними питаннями, або ж тільки торкалися окремих питань, розглядаючи інші проблеми. До того ж, більшість дослідників не використовувала комплексно у своїх працях інформаційного потенціалу та можливостей архівних та опублікованих джерел для розкриття соціального розвитку Київської губернії пореформеної доби.

У дорадянський період (до 1917 р.) характерним було видання збірників, де знаходили висвітлення проблеми розвитку освіти та сільського господарства Російської імперії, зокрема і у Київській губернії. У 70-х роках XIX ст. В. Шульгін написав матеріал до збірки "Древняя и новая Россия" про етнологічну ситуацію на Правобережній Україні другої чверті XIX ст. Наголос у збірці робився на вирішення національних питань у сфері шкільної освіти, зокрема про співвідношення та доцільність для російської влади існування польських і єврейських шкіл. Ця праця просякнута великоросійськими настроями, а отже автор є досить суб'єктивним у своїх висновках. Проте помітно, що він представляючи промонархічну партію, знає свою тему досконало [43, 10, 19-21].

Соціальними проблемами в Росії опікувався одеський міський голова, становий представник у судовій палаті сенату від Одеси Н. А. Новосельський, викладач соціального розглядав через призму законності. Його зацікавили питання організації поліції, дії міністерства

фінансів, кредит, вітчизняна промисловість, державницькі ідеї серед молоді та боротьба із поганими впливами. Окрім перелічених інтересів, автор піднімає соціальне питання, виділяючи у ньому селянський та робітничий компоненти, а також відносини буржуазії та робітників, вплив привілейованих станів на державну політику [15, с. 168]. Новосельський відмічає, що соціальні питання вже отримали в науці пріоритетні позиції. Проте у його праці теж помітно прихильність до монархічної влади, хоча інколи проглядаються і ліберальні погляди.

Наприкінці XIX ст. гостро постали соціальні проблеми після звільнення селян з кріпацтва, реформа 1861 р. позначилася на соціальному розвитку підросійської України. Не маючи наміру розглядати історіографію вивчення проблем проведення аграрної реформи, потрібно відзначити, що багато питань пов'язаних із селянською реформою 1861 р. з'явилися на сторінках праць представників дворянських кіл А. Скребицького, А. Головачова, А. Корнілова та інших.

У XIX ст. стало популярним збирати статистичні відомості про актуальний галузя економічного життя Російської імперії і видавати ґрунтовні статистичні розвідки. Цілий ряд земських діячів та відомих дослідників, зокрема і Павло Чубинський, працювали з науково-статистичними джерелами, досліджуючи актуальні й прибуткові галузі економіки. Павло Чубинський, як член Російського географічного товариства, здійснював експедиції з метою проведення етнографічних та статистичних досліджень. Протягом двох років він досліджував крім інших Київську, Волинську, Подільську губернії Російської імперії, результатом чого стало видання цілого ряду статистичних робіт присвячених промисловості Південно-Західного краю та присудження Павлу Чубинському медалі за дослідження в етнографії та статистиці. Дослідник навіть мав проект по складенню щорічника з цукрової промисловості, де розміщувалися б необхідні статистичні відомості, проте, через брак коштів цього зробити не вдалося. Натомість видано було офіційні данні по цукровим заводам за 1871 – 1872 рр., де було представлено стислу інформацію по

кожному заводу, адміністрація якого подала звіти. Робота П. Чубинського про цукрові заводи Російської імперії дає можливість виділити актуальні проблеми, відтворити та проаналізувати соціальну базу цукрової промисловості Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. [33, с. 76].

Ще задовго до утвердження радянської влади у дорадянській історіографії велика увага приділялася робітничому питанню. З початку 1870 р. увага до робітників як до політично неблагонадійних верств зростала пропорційно до їх чисельності. Однією з найцікавіших у 90-х рр. XIX ст. є дисертація на здобуття ступеня доктора медицини Ксенофонта Платоновича Сулими. К. П. Сулима – син священика Подільської губернії. Він отримав середню освіту у Подільській духовній семінарії, закінчив Харківський університет, здобувши ступінь лікаря та звання повітового лікаря. Як державний стипендіат мусив відпрацювати алтайським об'їзним лікарем Бійського округу, але назначений був Горецьким сільським лікарем Могильовської губернії (сучасна Білорусь), а згодом Летичівським (до 30 листопада 1881 р.) і Ямпольським (після 30 листопада 1881 р.) сільським лікарем Подільської губернії. Маючи 11-ти річний лікарський досвід, автор "Свеклосахарного производства в санитарном отношении", описує становище робітників у 1892 р. під кутом зору їхніх фізичних можливостей, оцінює їхнє здоров'я при виснажливій праці на заводах, перераховує сумні наслідки – різні каліцтва та хронічні хвороби [35, с. 223]. На початку XX ст. Сулима став Київським інспектором лікарів, продовжуючи свої історико-соціальні дослідження, вже у 1903 р. він порине у проблему впорядкування сільськогосподарського відхожого промислу в Київській губернії [36, с. 69-78].

Збірник Трудів Київського обласного сільськогосподарського з'їзду включає статті практиків і теоретиків цієї галузі. Щодо соціального розвитку Київської губернії у збірці представлено статті, які починають розглядати проблеми жіночої освіти. Так, один із авторів збірки В. Е. Країнський досліджував жіночу освіту з огляду на її користь для прогресу в сільськогосподарській галузі [11, с. 41-45]. Капіталістичними впливами на ринку сільськогосподарських продуктів займався професор Н. Ф. Анненський [1, с. 157-245], праця якого була опублікована у двотомній збірці професорів московського університету А. Чупрова та А. Постнікова. Велика кількість статистичного матеріалу використаного у збірці ставить під сумнів об'єктивність висновків щодо потреби здешевлення хліба, а вибірковість та сумнівна якість матеріалу, про що пишуть самі автори, насторожує. Аграрними проблемами переймався секретар Київського товариства сільського господарства Т. І. Осадчий, який зробив спробу статистико-економічного дослідження землі і землевласників в Південно-Західному краї (Україні, Поділлі і на Волині) [26, с. 130]. На початку XX ст. проблемами селянської общини займався російський вчений І. В. Чернишев, який використовував анкети економічного товариства [40, с. 196]. Його робота висвітлювала землекористування Росії у невідомому для царату світі, ще під час Першої світової війни. Окрім автора при написанні певних глав брали участь інші співавтори.

На початку XX ст. проблемами освіти займався П. Копецький, який у своїй "Історичній записці" розглядає стан Першого Київського жіночого училища за 1861 – 1911 рр., яке знаходилося у відомстві Марії Федорівни. Він точно змальовував передумови отримання жінками освіти, зокрема жіночі рухи, інтереси різних прошарків суспільства. Копецький обстоював жіночу освіту як потрібну і необхідну суспільству післярефор-

меної доби, відзначаючи, що першими зацікавлені були у ній священики і купці, які піклувалися про кращу долю для своїх доньок. Загалом автор звертає увагу саме на духовне відомство і його кроки для розвитку освіти у Києві, ставлення до цього проблемного на той час питання митрополитів і різних священиків [10, с. 180].

На початку XX ст. робітничим питанням займався Н. Рашевський висвітлив становище робітників-цукровиків українських губерній, зокрема і Київської, "які тільки годуються цукровою промисловістю". Цукваріння – одна із найрозвинутіших у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Автор описує жахливі і нелюдські умови праці та проживання робітників, спираючись на власні спостереження, статистичні дані, періодику. Н. Рашевський описує також недоліки системи вербування, харчування, умови проживання та відносини із начальством робітників різних рангів. Автор пише свою роботу з позицій прихильності до робітничого класу, який терпить наругу від цукрозаводчиків, а тому намагається представити їх у темних тонах, як баришників та катів [20, с. 24].

Цікавими є дослідження Г. Наумова про бюджети робітників міста Києва, звертаючись до найбільш вживаного статистичного методу на той час – анкетного опитування [21, с. 104]. До анкет заповнених щоправда у 1918 р. були включені питання про національну приналежність, безробіття, зарплату станом на 1912 р. Раніше збір даних про заводи та фабрики здійснювався полісменами, а з 1870 р. ввели анкетування, згодом самі фабрики мусили надсилати данні, Наумов скористався допомогою Київського товариства економістів та ремісничою секцією при Київській виставці, члени яких власноруч зареєстрували відповіді опитуваних. Треба віддати належне дослідникам анкетного матеріалу, бо деякі власники заводів просто не прислали відповідей, що ставить під сумнів об'єктивність цих статистичних відомостей [39, арк. 15]. Сам автор відмічає: "Настоящая анкета произведенная по методу, который неоднократно применялся на практике, но до сих пор не вполне признан теорией. Этот метод субъективных показаний рабочих об их бюджете за известный период времени" [21, с. 1]. Завдяки таким непевним даним Г. Наумов робить спробу дослідити сімейний стан робітників, житлові умови, витратні статті, зв'язки з землею та вплив ставевих відмінностей у середовищі робітників на промисловість. Проте акцент робився на жахливому становищі робітників безпосередньо на заводах і фабриках, або ж досліджувалася заробітна плата та її достатність.

На початку XX ст. продовжилися дослідження розвитку побутової сфери, зокрема зросло зацікавлення якістю харчування та життєвого рівня населення у великих містах та загалом по Київській губернії [44, с. 59].

Зрозуміло, що дорадянські дослідження зосереджувалися на статистичних даних без їх належного аналізу, зокрема й самі автори зізнавалися у необ'єктивності своїх методів, через що їхні висновки слабо обґрунтовані, а згадки про соціальний розвиток Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. та мали радше випадковий, загальний поверхневий характер. Загалом, зростаюча увага до гострих соціальних проблем у дорадянських дослідників, втілювалася перш за все у збиранні та накопиченні теоретичного матеріалу, не знаходячи належного аналізу. У цей період написані роботи наукового характеру та деяких представників різних громадсько-політичних напрямків.

Потрібно також відмітити, що у добу української революції (1917 – 1920 рр.), також досліджувалися соціальні проблеми. Так, М. Порш вивчаючи актуальні на той час проблеми автономії та соціал-демократії, присвятив

кілька сторінок розгляду України, її людності та території наприкінці XIX – на початку XX ст. Попри наголос автора у дослідженні на обґрунтуванні переваг автономії для щойно народженої у буремні роки революції української державності, автор використав дані перепису 1897 р., з'ясувавши земельні та людські ресурси 8 губерній, у тому числі і Київської. Звернув увагу М. Порш і на національні та етнічні особливості української держави кінця XIX ст., що вирішувалися Центральною Радою [28, с. 79].

У радянський період цілий ряд тем було заборонено піднімати, натомість користувалися попитом наукові розробки на замовлення, де обов'язково відмічалися радянська лінія та ворожі елементи, позбавляючи їх науковості та об'єктивності. Соціальний розвиток розглядався виключно із класових позицій, де головним була боротьба буржуазії з робітничим класом. У цей період вирізняються цілі блоки проблем, піднятих або осуджених радянськими дослідниками. Так, у ракурсі соціальних процесів, радянські дослідники мало цікавилися питаннями церковної освіти, і зокрема у Київській губернії, яка знаходилася під патронатом Київської духовної епархії. Радше вона зображалася в якості перешкоди, з яким вдало боролася радянська влада.

Розроблялися проблеми пов'язані з пропагандистською направленістю, наприклад, популярна на той час проблема жіночого рівноправ'я, і то лише з відзначенням переважного впливу на звільнення жінок з "домашнього рабства" радянською владою. Так, у повідомленні О. М. Титової на сторінках "Українського історичного журналу" розглядалися питання вищої жіночої освіти у другій половині XIX ст. у Києві. Використовуючи архівні та опубліковані джерела, Титова зосередила увагу на розгляді жіночого руху, бажаннях жіноцтва здобути вищу освіту і рівні з чоловіками права, їхньому практичному втіленні за допомогою прогресивно налаштованих дівчат, дружин професорів Київського університету, матеріальній підтримці цих заходів та на процесах подальшого працевлаштування жінок [38, с. 85-91]. Проте у її статті не можна знайти узагальнюючих висновків, щодо досліджуваної проблеми, авторка обмежується лише викладом матеріалу.

Радянська історіографія зробила великий внесок у дослідження робітничого питання, проте разом із тим відрізнялася від попередніх робіт своєю ідеолого-пропагандистською спрямованістю. Були написані загальні праці щодо формування та становища робітників наприкінці XIX – на початку XX ст., які відзначаються заідеологізованістю та пропагандистським характером, що проте не псує їхньої фактичної бази. Стали популярними загальні праці, побудовані на статистичних джерелах. У 50-х рр. радянський вчений А. Г. Рашин дослідив динаміку чисельності робітників у капіталістичній Росії, процеси формування робітничого класу та процеси освіти у його середовищі [31, с. 624]. Також цей вчений цікавився статистичними дослідженнями, що дало змогу простежити демографічні процеси населення Росії за 1811 – 1913 рр., зокрема і українського [30, с. 352].

Якщо загальні статистико-історичні роботи намагалися дати характеристику всього загалу робітників, то київський дослідник О. О. Нестеренко зосередився у своїй праці на дослідженні умов праці та висвітлив динаміку заробітної платні промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст., проте слід відмітити недостатність джерельного матеріалу [22, с. 62]. Він також видав ряд загальних робіт, серед яких одна монографія [24, с. 180], присвячених економічному становищу українських робітників, економічній політиці царату в 90-х рр. XIX – 1914 рр., відзначаючи нерозри-

вний зв'язок формування робітничого класу і промисловості з розвитком капіталізму в Російській імперії [23, с. 580]. Серед дослідників робітничого класу слід назвати також Ф. Лося, праці якого неодноразово перевидавалися починаючи з кінця 1940-х років, висвітлюючи проблеми капіталістичного розвитку промисловості, чисельність та національний склад і джерела формування робітників [17, с. 332; 18, с. 196; 19, с. 27].

З початком радянської доби почало активно досліджуватися селянське питання, яке ще з 20-х рр. XX ст. з'являється в загальних працях, але поступово припиняється. Так, найбільш відомими у 20-х роках XX ст. стали праці присвячені селянській реформі 1861 р. та становищу селянства в пореформену добу, зокрема це двотомна праця М. Слабченка, другий том якої торкається розгляду другої половини XIX ст. Автор дуже широко трактує економіко-соціальну історію і вдається до переважного розгляду політичних течій та ідеологій, проте важливість цієї праці незаперечна, бо вона започаткувала дослідження соціальних проблем і дала поштовх розгляду соціального розвитку у Київській губернії у пореформений період [34, с. 278]. Наступною важливою проблематикою, стало робітниче питання XX ст., розглянуте у праці А. В. Шестакова, де побіжно висвітлюється також історія найманої праці від XVI ст., тому даються в знаки занадто широкі хронологічні та географічні межі. Автор зосереджується на селянській боротьбі 1904 – 1905 рр. та поступовому оформленні робітництва, його участі у партіях. Проявляється його прихильність до селянських робітників та відраза до царського режиму, позитивним є те, що подається розгляд трудового законодавства XIX ст., заробітної плати, житлові умови. Проте у праці дуже мало відомостей про Київську губернію, загалом же багато уваги приділено "Малоросійському району". У І. Дроздова згадується Київська губернія лише для порівняння статистичних даних один раз, загалом же автор послуговується абстрактним терміном Малоросійський район [42, с. 128].

З 50-х рр. XX ст. було випущено ряд ґрунтовних праць з історії селянства, чим введено нові архівні джерела до наукового обігу, порушено такі проблеми як зміст місцевого положення про селян після відміни кріпацтва, специфіку поземельних відносин поміщиків і селян, а також благодійність селянського волосного збору тощо [3, с. 308; 16, с. 232]. Лише у 60 – 80-х рр. XX ст. зростає кількість знову ж таки загальних праць щодо цього питання, зокрема найвідоміші із них О. М. Анфімова [2, с. 238] та І. Д. Ковальченка [9, с. 413], де можна знайти статистичні вкладки про Київську губернію. Проте, загалом, російські радянські дослідники історії селянства звертали увагу більше на російські губернії. Проблемами аграрного розвитку Правобережжя у XIX і на початку XX ст. займалися Л. Г. Мельник та луцький дослідник Л. І. Гайдай [4, с. 116-123; 20, с. 23-33], розглядаючи певні аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств.

Радянські дослідники багато разів зверталися до питання охорони здоров'я та соціального забезпечення, але у їхніх дослідженнях переважало звернення до "найважливішого класу" – російського пролетаріату або ще промислового робітництва. Серед багатьох загальних праць про соціально-матеріальні умови життя робітництва можна виділити працю О. Парасунько, який зацікавився побутовими і робочими проблемами пролетарів [27, с. 576]. У 70-х рр. XX ст. російський дослідник Ю. Кір'янов висвітлив житлові умови робітників у Російській імперії, використовуючи інколи статистичні матеріали по Київській губернії. Він також звернув особливу увагу на спосіб харчування пролетаріату різних регіонів

імперії, нажалі найбільше звертаючи увагу на шахтарів Донбасу [8, с. 286].

У 80-х рр. ХХ ст. до питань взаємовідносин царської влади, торговельної буржуазії та робітників звернувся російський дослідник Л. Є. Шепелев, розглядаючи торгово-промислову політику як складову частину економічної політики, а також правові умови розвитку підприємницької діяльності буржуазії. Він предстив думку, що на початку ХХ ст. була помітна відмова від "насадження" промисловості та зосередження уваги на аграрному секторі, що вплинуло на формування робітництва як класу [41, с. 272].

У 60-80-х роках ХХ ст. вийшов ряд загальних робіт та збірок статей, які допомагають зорієнтуватися у соціально-історичному фоні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зокрема слід виділити статті Л. М. Іванова та М. А. Рубач щодо аграрних відносин, становища селян та поміщиків [6, с. 434]. Так, у 80-х роках була видана тритомна загальна "Історія народного господарства УРСР" під редакцією І. Лукинова, де перший том присвячений економіці досоціалістичних формацій, розглядав становище сільського господарства і аграрних відносин 60–90-х рр. ХІХ ст., проблеми промислового перевороту, зародження перших монополістичних об'єднань у промисловості, становище робітничого класу, транспорт, торгівлю і фінанси [7, с. 463].

У радянський період фіксується цікавість дослідників до питань формування буржуазії, розвитку капіталізму у ХІХ – на початку ХХ ст. У 60-х роках ХХ ст. дослідник історії України І. О. Гуржій, висвітлив вітчизняну систему у складі всеросійського ринку другої половини ХІХ ст., розглядаючи розвиток промисловості, сільськогосподарства, транспортної системи, внутрішньої і зовнішньої торгівлі [5, с. 189]. Він розглядав питання кількісного росту ярмарків, їх товарного асортименту. Хоча до наукових завдань автора не входило висвітлення соціального розвитку Київської губернії, він подав загальноукраїнський фон економічного стану суспільства кінця ХІХ ст. Цю проблему продовжив у 80-х роках ХХ ст. низкою статей сизранський дослідник Б. А. Кругляк, який зосередився на висвітленні питань розвитку класу буржуазії, створюваних і очолюваних ними промислових монополіях і внутрішній торгівлі на Україні на матеріалах важкої промисловості [12, с. 81-90; 13, с. 48-53; 14, с. 72-81; 15, с. 88-91].

Отже, наукове значення праць радянського періоду залишається досить великим, проте слід констатувати, що поза увагою тоді залишилися соціальні проблеми різних станів. Направленість радянських істориків, дослідників та науковців була спрямована у економічне і політичне русло радянської ідеології. Зрозуміло, що робітничому питанню присвячено багато праць, розвідок та статей, проте багато проблем навіть у цьому, здавалося б розробленому питанні не було піднято, наприклад, системи вербування робітників у Київській губернії, проблем утворення та становища робітничого класу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. До того ж, радянські дослідники, як і їхні попередники радше накопичували, аніж обробляли архівні та опубліковані матеріали, інколи застосовуючи для обґрунтування зовсім ненаукових тверджень "вождів пролетаріату", а тому не роблячи наукових висновків. У радянській історіографії питання соціального розвитку Київської губернії розглядалися фрагментарно і часто у зв'язку з дослідженнями інших соціально-економічних проблем історії Росії доби імперіалізму.

1. Анненский Н. Ф. Стоимость производства хлеба в частновладельческих хозяйствах // Влияние урожаев и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства: Сб. ст. / Под. ред. А. И. Чупро-

ва, А. С. Постникова. – Т. 1. – СПб., 1897. 2. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881 – 1904 / А. М. Анфимов. – М.: Издательство "Наука", 1980. 3. Бондаревский А. В. Волосное управление та становище селян на Україні після реформ 1861 року / Бондаревский А. В. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1961. 4. Гайдай Л. І. Деякі аспекти капіталістичної еволюції селянських господарств Правобережної України (1906 – 1914 рр.) // Український історичний журнал. – 1982 – № 7. 5. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60 – 90-х років ХІХ ст. / І. О. Гуржій. – К.: Вид-во "Наукова думка", 1986. 6. Іванов Л. М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце ХІХ ст. / Л. М. Иванов // Вопросы истории России // Под ред. Н. М. Дружинина, В. К. Яцунского – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1961. 7. Історія народного господарства УРСР: у 3-х т., 4-х кн. / Голова редкол. І. І. Лукинов та ін. – Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / Редкол. Т. І. Дерев'якін та ін. – К.: Наукова думка, 1983. 8. Кирьянов Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец ХІХ – начало ХХ в.). – М.: Наука, 1979. 9. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. ХVІІ – начало ХХ в.: Опыт качественного анализа / Ковальченко И. Д., Милов Л. В. – М., 1974. 10. Колецкий П. Историческая записка о состоянии Первого Киевского женского училища духовного ведомства (ее императорского величества Марии Федоровны). 1861 – 1911. – Киев, Типография "Русская Печать", 1911. 11. Краинский В. Е. О Женском сельскохозяйственном образовании деревенской русской женщины // Труды пятого киевского областного сельскохозяйственного съезда / Сост. Т. В. Локоть. – К.: Типография Петра Барского, 1903. 12. Кругляк Б. А. Промислові монополії і внутрішня торгівля на Україні / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1986. – № 10. 13. Кругляк Б. А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. / Кругляк Б. А. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – Вип. 14. – 1980. 14. Кругляк Б. А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.) / Кругляк Б. А. // Український історичний журнал. – 1994. – № 6. 15. Кругляк Б. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60 – 90-х роках ХІХ ст. / Кругляк Б. // Архіви України. – 1971. – № 5. 16. Лещенко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905 – 1907 рр. / Лещенко М. Н. – К.: АН УРСР. Ін-т історії, 1955. 17. Лось Ф. Е. Формирование рабочего класса на Украине и его революционная борьба в конце ХІХ и в ХХ ст. (конец ХІХ ст. – 1904 г.) // Лось Ф. Е. – К.: Госполитиздат, 1955. 18. Лось Ф. Е. Робітничий клас України в 1907 – 1913 роках / Лось Ф. Е. – К.: Вид-во Акад. наук УРСР, 1962. 19. Лось Ф. Е. Формування робочого класу на Україні / Лось Ф. Е. – К.: Товариство для поширення політ. та наукових знань УРСР, 1949. 20. Мельник Л. Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60-90-ті роки ХІХ ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 4. 21. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914. 22. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / Нестеренко Олексій Олексійович. – К., 1951. 23. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні: в 3-х т. / О. О. Нестеренко. – Ч. II. Економіка підготовки Великої Жовтневої Соціалістичної революції – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. 24. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. / О. Нестеренко. – К.: Держполітвидав УРСР, 1952. 25. Новосельский Н. А. Социальные вопросы в России / Новосельский Н. А. – СПб.: Типография В. В. Комарова, 1881. 26. Осадчий Т. И. Земля и землевладельцы в Юго-Западном крае: (на Украине, Подолии и Вольны) / Т. И. Осадчий – К.: Типография Петра Барского, 1899. 27. Парасушко О. А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60 – 90-е годы ХІХ в.) / Парасушко О. А. – К.: Изд-во Акад. наук УССР, 1963. 28. Порш М. Автономія України і соціал-демократія / Микола Порш. – К.: Друкарня Акц. Т-ва Петро Барський, 1917. 29. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. 30. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811 – 1813 г.). Статистические очерки / Рашин А. Г. / Под ред. С. Г. Струмилина. – М., Госстатиздат, 1956. 31. Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической лит-ры, 1958. 32. Рубач М. А. Социальная структура аграрных отношений и классовое расслоение крестьянства в украинской деревне к 1917 г. / М. А. Рубач // Особенности аграрного строя России в период империализма / Редкол. С. М. Дубровский и др. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. 33. Свеклосахарные заводы Российской империи с официальными статистическими данными, за кампанию 1871 – 1872 г. / Сост. П. Чубинский. – К.: В университетской типографии, 1873. 34. Слабченко М. Е. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття / М. Е. Слабченко. – Т. 2. – К.: Державне видавництво України, 1927. 35. Сулима К. П. Свеклосахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стасблевича, 1892. 36. Сулима К. П. Об упорядочении сельско-хозяйственного отхожего промысла Киевской губернии // Труды пятого Киевского областного сельско-хозяйственного съезда / Сост. приват-доцент университета св. Владимира Т. В. Локоть. – К.: Типография Петра Барского, 1903. 37. Теплицкий В. П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки ХІХ ст.) / Теплицкий В. П. – К.: АН УРСР. Ін-т економіки, 1959. 38. Титова О. До питання про вищу жіночу освіту на Україні в другій половині ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1971. – № 10. 39. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр 42.

40. Чернышев И. В. Община после 9 ноября 1906 г. (По анкете Вольного Экономического Общества) / И. В. Чернышев. – Ч. 1. – Петроград: Типография "Экономия", 1917. 41. Шепелев Л. Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг. Проблемы торгово-промышленной политики / Л. Е. Шепелев. – Л.: Наука, 1987. 42. Шестаков А. В. Очерки по истории наемного труда в сельском хозяйстве России / Шестаков А. В. "Никодим" – Т. 1. – Ч. 1 и 2. – М.: Изд-во Красная новь, 1924. – 232 с.;

Дроздов И. Г. Заработная плата сельскохозяйственных рабочих до и после Октября / Дроздов И. Г. – М.-Л.: Прибой, 1930. 43. Шульгин В. Я. Юго-Западный край под управлением Д. Г. Бибикова (1838 – 1853) // Древняя и новая Россия. Сборник. 1879. – Т. II. – № 5. 44. Яснопольский Л. Снабжение г. Киева скотом и мясом за десятилетие (1906 – 1915 гг.) / проф. Л. Яснопольский. – Петроград, 1916.

Надійшла до редколегії 17.02.10

О. Комаренко, канд. іст. наук, доц., І. Примаченко, студ.

КОНФЛІКТ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА АРГЕНТИНИ НАВОКОЛО ФОЛКЛЕНДСЬКИХ ОСТРОВІВ 1982 р.: ВІЙСЬКОВИЙ АСПЕКТ

В статті аналізується військовий аспект Фолклендського конфлікту 1982 р. Визначено комплекс причин, що призвели до поразки республіки Аргентина і перемоги Великої Британії у цьому конфлікті.

The article analyses the military aspect of Falklands conflict in 1982. It determines the range of reasons that led to the defeat of the Republic of Argentina and Great Britain's victory in this conflict.

Хоча з часів Фолклендської війни минуло більш ніж 25 років, відлуння тих подій до сих пір відчутне в двосторонніх відносинах, свідомості і культурі Великої Британії і Аргентини, що підвищує актуальність даної проблеми. Невдача в цьому конфлікті поклала кінець практиці аргентинських військових диктатур та призвела до встановлення демократії в цій південноамериканській країні. З іншого боку, триумф британців у 1982 р. став підвалиною для блискучого політичного успіху консервативної партії на виборах 1983 р. і перебування М.Тетчер на посаді прем'єр-міністра наступні 8 років. Тому очевидно, що зрозуміти сучасну політичну ситуацію у Великобританії та Аргентині без всеохоплюючого уявлення про історію Фолклендського конфлікту неможливо.

З військової точки зору британсько-аргентинський конфлікт у Південній Атлантиці є важливим з точки зору вивчення досвіду локальних конфліктів між розвинутими країнами світу. Додатковий інтерес має той факт, що Фолклендська війна являє собою чи не єдиний зразок локального конфлікту, в якому ключову роль з обох сторін відіграли дії флоту взагалі, а з англійської сторони – дії авіаносних ударних угруповань зокрема. Як відомо 2010 рік ознаменувався новим різким загостренням конфлікту навколо Фолклендських островів, що посилює актуальність вивчення розвитку британсько-аргентинського конфлікту.

Історіографія Фолклендського конфлікту взагалі і його військова складова зокрема як в українській, так і в колишній радянській та сучасній російській вельми обмежена. Першою науковою працею присвяченою цій проблемі, можна вважати збірку статей "Мальвіны: колониальна війна ХХ век" під редакцією В. Вольського, яка була видана в Москві у 1984 році. Незважаючи на дещо тенденційний характер висвітлення англо-аргентинського конфлікту, ця збірка сьогодні цікава наявністю доволі змістовного фактичного матеріалу. Наступного року світ побачила праця "Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов" московської дослідниці О.Мітязевої. З одного боку, цьому дослідженню притаманна певна заангажованість, що пояснюється проаргентинською позицією керівництва тодішнього СРСР в Фолклендському конфлікті. Хоча авторка відкрито висловлює симпатію аргентинській стороні, розглядаючи Мальвінський конфлікт як суто колоніальний, в цілому, оскільки СРСР не був прямим учасником конфлікту, вказана праця є цінною, точкою зору здебільшого нейтрального спостерігача. Крім того її проаргентинський суб'єктивізм стосується політичного аспекту кризи; оцінки ж військового боку справи заслуговують, на наш погляд, на значну увагу і зараз.

Достатньо докладно розглянуто військову складову конфлікту у праці "Конфликт в Южной Атлантике: Фолк-

лендская война 1982 г.", сучасного українського дослідника Д. Татаркова. До її плучів слід віднести незаангажованість у висвітленні англо-аргентинського конфлікту, широке використання іспаномовних джерел і ґрунтовне висвітлення ходу військових дій.

Набагато ширшою є зарубіжна історіографія Фолклендського-Мальвінського конфлікту і його військової складової. Серед праць, створених у Великій Британії, слід виділити "Battle Atlas of the Falklands War 1982 – by Land, Sea and Air" Г. Сміта, що надає докладний опис бойових дій і в цілому намагається залишатися в рамках наукового об'єктивізму. Заслуговує уваги праця М. Хастінгса і С. Дженкінса "The Battle for the Falklands". Автори спробували дати короткий, але змістовний огляд Фолклендського конфлікту та його наслідків. Особлива увага у цій праці приділяється ходу військових дій. Всі вищезгадані дослідження виділяються науковим об'єктивізмом і спробами нейтрально досліджувати Фолклендську кризу. Проте, зворотною стороною цього стала абсолютна перевага фактичного матеріалу над висновками і узагальненнями, брак яких можна назвати головною проблемою для всіх зазначених вище публікацій. Серед американських праць, присвячених конфлікту, слід виділити ґрунтовне дослідження М. Хастінгса і С. Дженкінса "The Battle for the Falklands", що головним чином присвячено саме військовому аспекту конфлікту. Працю відзначають нейтральність у викладенні матеріалу (що не є дивним, враховуючи те, що США хоча і допомагали Великій Британії, але не були прямими учасниками конфлікту) і сміливість оцінок, які явно не можна вважати пробританськими.

Спираючись на все вищезазначене, ми можемо констатувати, що до сьогодення тема Фолклендського – Мальвінського конфлікту залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній історіографії, а наявні праці з цього питання акцентують увагу на окремих, здебільшого суто технічних аспектах, не даючи повної картини ходу і результатів війни. Потребують подальшого вивчення й уроки військового протистояння. Тому автори вважають, що вивчення військового аспекту аргентино-британського конфлікту є цілком актуальним завданням. Безпосередньою метою нашого дослідження є аналіз комплексу причин, що призвели до поразки республіки Аргентина і перемоги Великої Британії у Фолклендській війні 1982 р.

Розгляд військової складової Фолклендської війни слід розпочати з характеристики балансу сил напередодні конфлікту.

Зменшення ваги Великої Британії на міжнародній сцені в середині 70-их на початку 80-их рр. ХХ ст., тяжка економічна криза, що припала в країні на цей же час значно відбилися на формуванні військової доктрини держави і відповідно на її збройних силах. Головним

постулатом військової доктрини уряду консерваторів, яка була затверджена у 1981 р. під назвою "Шлях уперед", було досягнення військової переваги Заходу (а конкретно – НАТО) над країнами Варшавського договору. Втім в цей же самий час доктрина не виключала і того, що в наявних політико-економічних умовах велике значення набував захист інтересів Великої Британії і за межами зони дії альянсу. Переслідуючи ці завдання, Велика Британія мала на початку 80-их рр. доволі великий військовий бюджет – на військові нужди витрачалося приблизно 15 млрд. фунтів стерлінгів щорічно. Це складало 5% валового внутрішнього продукту країни [4, с.29] і, таким чином, країна випереджала з цього показника своїх європейських союзників і поступалася лише США [5, с.8]. Розподіляючи військовий бюджет, Міністерство оборони приділяло особливу увагу головним програмам: переозброєнню стратегічних ядерних сил, реформуванню сил загального призначення, закупівлям зброї і військової техніки. Але в цей же час з метою економії була висунута програма поступового скорочення сил загального призначення. Зокрема, передбачалося продати обидва діючих на той час авіаносця, вивести зі складу флоту декілька надводних кораблів і десантних суден, скоротити військовослужбовців і цивільний персонал [2, с.95]. Початок здійснення програми передбачався вже з 1983. Тож, якщо Аргентина почекала б із початком своєї компанії на Фолклендах ще рік, цілком вірогідно, що дати військову відповідь Великій Британії було б набагато важче. Військові сили країни поділялися на сухопутні сили, чисельність яких досягала 160 тис. військовослужбовців, військово-повітряні сили – 90 тис. і військово-морські сили – 70 тис. чоловік. Крім того, військові сили за цільовим призначенням поділялися на стратегічні ядерні і сили загального призначення.

У 1982 р. на чолі Аргентини стояла військова Хунта, що прийшла до влади внаслідок збройного перевороту 24 березня 1976 р. Неefективна економічна політика Хунти привела країну до справжньої кризи – зростання інфляції досягло 200% на рік, реальна заробітна платня зменшилася на 20%, ВВП порівняно з 1981 р. зменшився на 5,7%, а зовнішній борг збільшився до 35 мільярдів доларів [6, с.22]. Такий стан економіки не міг не відбитися на боездатності військових сил Аргентини. Втім, розуміючи свою військову слабкість, керівництво країни приділяло значну увагу переозброєнню армії і флоту, розвитку військової промисловості. Ще в 1967 р., намагаючись добитися незалежності від іноземних постачальників озброєнь і військової техніки, уряд прийняв довгострокову програму розвитку військово-промислового комплексу "Європа". Досягнення поставлених цілей вимагало від уряду різкого збільшення військових витрат. В 70-і рр. військовий бюджет Аргентини зріс більш ніж в 6 разів, і якщо в 1969 р. він складав 454 млн., то в 1980 р. видатки на оборону склали більше ніж 3 млрд. доларів. Втім, на думку авторів, цілі, поставлені програмою "Європа", не були повністю досягнені. Головною проблемою, на наш погляд, стало те, що так і не вдалося в повній мірі подолати залежність від іноземних постачальників військової техніки. Таким чином, країні не вдалося досягнути військово-політичної самостійності – в ході наступного конфлікту це послужить однією з головних причин невдачі, що настигне збройні сили країни [4, с.43].

Незважаючи на відсутність бойового досвіду (Аргентина за всю свою історію взяла участь лише в одній війні, яка відбулася у 1864-1870 рр.), збройні сили країни традиційно вважалися найбільш підготовленими у Південній Америці. Аргентинська військова доктрина робила нахил на підготовку держави саме до можливих

локальних конфліктів [3, с.21]. Збройні сили Аргентини були поділені на сухопутні війська, військово-повітряні сили і військово-морські сили. Загальна чисельність військовослужбовців на початок 1982 р. складала 185,5 тис. людей, з них в сухопутних військах служило 130 тис., в ВВС – 19, 5 тис., в ВМС – 36 тис. На початок 80-их рр. аргентинські військово-морські сили були найбільшими в регіоні. Є підстави констатувати, що в цей час флот країни переживав свій розквіт [4, с.47]. В квітні 1982 р. у строю нараховувалося близько 40 бойових кораблів, катерів і допоміжних суден. Підводні сили флоту склалися з 4 підводних човнів.

Загалом, порівнюючи військові сили Аргентини і Великої Британії у 1982 р., стає очевидним, що остання переважала якістю сухопутних сил, хоча і поступалася в чисельності армії. Що ж до якості техніки (особливо авіації і флоту), то Велика Британія мала переконливу перевагу. Співвідношення сил в районі Фолклендських островів на момент початку британської операції по визволенню островів (1 травня) по кораблям оцінюється як приблизно рівне, по літакам 1:7 на користь Аргентини, по сухопутним військам 1:1,5 на користь Аргентини. Лише по зенітним ракетам на кораблях 7:1 баланс сил був на користь Великої Британії. Аналізуючи баланс сил у ході конфлікту, слід окремо виділити географічний фактор. Фолклендські острови знаходяться на відстані 13 тис. км від Великої Британії і 400 км від Аргентини [1, с.11]. В таких умовах острови виявлялися в радіусі дії аргентинської військової і транспортної авіації, що базувалася на материкових аеродромах. Для Аргентини постачання і авіаційне "прикриття" своїх військ на Фолклендах, таким чином, не повинно було стати проблемою. На відміну від британців, які під час компанії 1982 р. були змушені діяти на великій відстані від метрополії, у повному відриві від баз постачання. Крім того у 1982 р. на островах був відсутній постійний англійський гарнізон, що робило їх зручними цілком для раптового удару. Ці фактори нівелювали загальну військову перевагу Великої Британії, призводили до того, що баланс сил в ході конфлікту за Фолклендські-Мальвінські був рівним.

Восени 1981 р. аргентинський підприємець С. Давідофф домовився про викуп залишків британських китобійних факторій на о. Південна Георгія з метою їх подальшого використання як металобрухт. Але через формальне порушення ним умов діяльності громадян Аргентини на островах Південної Георгії, британська влада вимагала скасування контракту і його повернення до Аргентини. В свою чергу, в Аргентині цей випадок набув яскравого націоналістичного розголосу. Розгорнувся аргентинсько-британський дипломатичний конфлікт в аргентинська Хунта вирішила, що цей випадок є гарним приводом для початку збройної операції проти Фолклендів.

1 квітня у 4 годині ранку перший аргентинський підрозділ вступив на землю Фолклендів. Аргентинці, незважаючи на серйозний спротив з боку англійців, швидко захопили казарми і аеропорт Порт-Стенлі. Реакція Великої Британії була миттєвою. Вже 2 квітня М.Тетчер наказала командуючому ВМС країни першому лорду адміралтейства Г.Лічу приступити до формування ударної авіаносної групи для військової операції, щодо повернення Фолклендів [2, с.107]. З цією метою були сформовані 317-е та 324-е оперативні з'єднання. До складу першого увійшли практично всі надводні кораблі британського флоту на чолі з авіаносцями "Інвінсібл" і "Гермес", сили авіації та морської піхоти. 324-е з'єднання складалося з 4 атомних і 1 дизельного підводних човнів. Ці сполучення очолили контр-адмірал Д. Вудворд і віце-адмірал П.Харбет відповідно. З 6 квітня ко-

кораблі британських ВМС з різних місць дислокацій стали концентруватися в районі о. Вознесіння (він був тимчасово наданий у користування британцям США). Вже 18 квітня передові кораблі ударного угруповання вирушили в напрямку Фолклендських островів.

Кабінету міністрів Великобританії був потрібен швидкий військовий успіх, який міг би принести такі необхідні на той час політичні дивіденди. Для цього було сплановано і проведено операцію по звільненню Південної Георгії (ще однієї британської території в Південній Атлантиці, що була захоплена аргентинцями 1 квітня) – "Параквейт" [4, с.118]. В ході цієї операції 25 квітня англійці за допомогою ракетно-бомбових ударів вивели із ладу аргентинський підводний човен "Санта-Фе", що прикривав Південну Георгію [7, с.22]. Британський спецназ в той же день висадився на острові і захопив селище Грютвікен.

Тим часом головні британські сили увійшли в так звану зону TRALA – 200 мильну зону відчуження навколо Фолклендських островів [4, с.149], і розташувалися там так, щоб бути поза зоною досягнення аргентинської авіації, що базувалася в Південній Америці. На Фолкленді були десантовані групи британського спецназу SAS для проведення розвідки і корегування нальотів. З 1 травня 1982 р. почалися нальоти англійської палубної авіації. Цілями цих нальотів були в першу чергу аеродром Порт-Стенлі та аргентинські комунікації. Так було досягнуто перевагу у повітрі.

Тим часом британські підводні човни вели пошук аргентинського флоту, що не входив у прямий контакт з надводними силами англійців. Вранці 1 травня атомний підводний човен "Конкерор" виявив аргентинське угруповання, що складалося з крейсера "Генерал Бельграно" і 2 есмінців. О 16 годині 2 травня через недбалість екіпажу аргентинського крейсера англійська субмарина змогла непомітно підійти до нього на відстань в 1 км і вразити його 2 торпедоми. Крейсер невдовзі затонув. Загинув 321 аргентинський моряк [2, с.201]. Це був перший і останній випадок в історії, коли атомна субмарина знищила бойовий надводний корабель. Після цього трагічного епізоду аргентинський флот фактично не брав участь у прямих бойових діях.

З ранку 4 травня аргентинці змогли нанести удар у відповідь. Ескадра адмірала Вудворда очікувала, що після знищення "Генерала Бельграно" аргентинці спробують організувати повітряний удар по авіаносному угрупованню. Але декілька помилкових повітряних тривог притупили увагу англійців. Це стало однією з причин того, що несподівана атака двох аргентинських літаків "Супер Етандарв" виявилася успішною. Пілотам вдалося на критично малій висоті близько підійти до угруповання англійців і здійснити пуск ракет "Екзосет" по кораблям противника. На одному з них – есмінці "Шеффілд", постановка поміх через невідомі причини не була здійснена і ракета влучила в ціль. Екіпажу довелося залишити корабель. Аргентинський повітряний удар коштував англійцям життя 28 моряків.

З 4 по 15 травня 1982 р. йшла війна на виснаження. Королівські збройні сили вели підготовку десанту для звільнення Фолклендів. Атаки англійців на аеродром Порт Стенлі і комунікації аргентинців стали регулярними. В цей час англійське командування спланувало рейд на острів Пейл, який знаходився в 10 милях на північній-захід від Фолклендської протоки. Саме тут аргентинці обладнали невеликий польовий аеродром "Кільдін" [4, с.209], що став передовою базою для їх повітряних сил. Такий плацдарм становив серйозну загрозу для британської авіаносної групи і робив фактично неможливою висадку на Фолкленді. З гвинтокри-

ла "Сі Кінг" на острів були доставлені спецназівці SAS. Вночі 15 травня кораблі британців підійшли до острова і почали його артобстріл для відводу уваги аргентинців. Skorиставшись цим, спецназ зміг закласти вибухівку в 11 аргентинських літаків, що стояли на аеродромі, підірвати їх і успішно відійти. В результаті цієї операції аргентинський гарнізон на Фолклендських островах втратив значну частину свого повітряного прикриття.

Нейтралізація аеродрому на о. Пейл, успіхи у виводі з ладу аеропорту Порт Стенлі і аргентинської системи протиповітряної оборони на Фолклендах створили умови для організації англійського десанту та остаточного визволення Фолклендських островів. Ця операція отримала кодову назву "Сатон". Після довгих вагань місцем висадки було обрано бухту Сан-Карлос на території Східного Фолкленду. Десантна група під командуванням командора М.Клаппа складалася з 7 десантних і 5 допоміжних кораблів. 7 бойових кораблів безпосередньо прикривали місце висадки від ударів з повітря. Операція почалася в ніч на 21 травня. Водночас з початком висадки почався артобстріл з моря міста Дарвін. Паралельно британський спецназ провів напад на аргентинські казарми в цьому місті. Ці акції були направлені на зрив потенційного контрнаступу аргентинців.

З 10.30 ранку 21 травня аргентинці почали масовий авіа удар по бухті Сан-Карлос з метою зриву висадки. Почалася так звана битва над "долиною смерті". Аргентинські літаки йшли хвилями. У вузькій бухті Сан-Карлос їх зустрічали масованим вогнем британські кораблі та винишувачі. Пік боїв над "бомбовою алеєю" прийшовся на 25 травня – День незалежності Аргентини, коли аргентинці кинули в бій всі наявні резерви. Обидві сторони несли тяжкі втрати, але зірвати десантну операцію аргентинцям не вдалося. Їх втрати за період з 21 по 25 травня склали 16 літаків. Приблизно стільки ж отримали серйозні пошкодження [4, с.271]. Аргентина виявилася неспроможною компенсувати такі втрати, тим часом як до угруповання англійців постійно приходило поповнення. Через це аргентинці втратили перевагу у повітрі.

Склалися умови для розгортання наступу на Порт Стенлі. Але командувач наземними силами англійців Д. Томпсон побоювався контрудару з району Дарвін – Гус-Грін. Англійці вирішили завдати по цим позиціям упереджувальний удар. Через недбалість командуючого сухопутними силами Аргентини на архіпелазі О.Паради [4, с.278] аргентинське угруповання, що обороняло цей район, виявилася неготовим для ефективного стримування британських військ. Англійці активно користувалися приладами нічного бачення, яких не мали аргентинці, і планували більшість своїх операцій на нічний час. Велика перевага англійців в артилерії та у повітрі призвела до зниження морального духу аргентинських сил, що обороняли Дарвін – Гус-Грін. 29 травня біля тисячі аргентинців капітулювали британським частинам.

Паралельно з боями в районі Дарвін – Гус-Грін 27 травня англійці розпочали наступ на адміністративний центр Фолклендських островів – Порт-Стенлі. Користуючись перевагою у повітрі і артилерії, маневрі і досвіді ведення нічних операцій, англійці 29 травня захопили Дарвін. Важливим елементом їх тактики на цьому етапі стали несподівані вертолітні десанти в тилу супротивника. Невдало організована аргентинська система оборони, проблеми з постачанням і низький моральний дух призвели до того, що вже 14 червня 1982 р. аргентинські сили (приблизно 12 тисяч) на чолі з генералом Менедесом були змушені капітулювати в Порт-Артурі. Англійський суверенітет над островами було поновлено. Втім, ця перемога не була легкою для

британців. Не раз операція по визволенню Фолклендів стояла на межі провалу. Ось характерний запис з щоденника адмірала Вудворда від 13 червня: "Наша боездатність зараз на краю прірви... Щиро кажучи, якщо аргентинці тільки дунуть на нас, ми розвалимося. Можливо, вони в такому ж стані: тільки на це і сподіваємось" [2, с.383].

Аргентина зазнала цілковитої військової поразки в конфлікті за Фолклендські острови. Бойові дії в Південній Атлантиці тривали всього 72 дні, але вони дорого коштували обом сторонам конфлікту. Згідно офіційним даним, 255 британців віддали своє життя в цій війні, 777 отримали поранення. Аргентинці втратили 649 чоловік вбитими, ще 11300 вояків потрапило у полон. Підводячи підсумки конфлікту слід зазначити декілька важливих моментів. Причинами цього стала неввірна оцінка Аргентиною реакції США і Великобританії на захоплення Фолклендів, стратегічна помилка щодо часу проведення операції, неспроможність налагодити достатнє постачання військ і тактичні прорахунки. Своєю негативною роль зіграла й погана взаємодія між різними родами аргентинських військ. Важливим для обох сторін виявився фактор якості техніки і зброї. Як республіка Аргентина, так і Велика Британія зіткнулися з суттєвими технічними труднощами і численними відмовами техніки і збройних систем. Але якщо аргентинці до кінця конфлікту так і не змогли впоратися з цими проблемами, то британці в цілому змогли їх подолати. Англійцям також вдалося провести колосальну роботу щодо швидкої мобілізації наявних сил та їх ефективної підтримки. Тож, на думку авторів, сповна використовуючи перевагу на морі і на дипломатичному полі Велика Британія змогла досягти всіх поставлених військових завдань в регіоні: звільнити Фолклендські острови від аргентинців, продемонструвати світу свою військово-морську міць і готовність захищати власні території найрішучішим чином.

Зіткнувшись з реальністю втягування у повномасштабну війну, Буенос-Айрес виявився не в змозі гнучко реагувати на зміни, перш за все в міжнародній обстановці, тим самим, дозволивши противнику диктувати свої умови. Причина такого становища справ крилася у недоліках законодавчої бази в області оборонної політики Аргентини. Національні інститути, що відповідали за мобілізацію держави перед зовнішньою загрозою, виявилися не готовими об'єктивно аналізувати і прогно-

зувати процес розвитку конфліктної ситуації і послідовно втілювати в життя заходи оборонного характеру. На всіх етапах розвитку конфронтації, в ході планування операції, під час дипломатичних переговорів і ведення бойових дій, в Аргентині так і не був створений центральний орган державного управління в кризовій ситуації, відповідальний за спільне рішення політичного, економічного, соціального і військового напрямків. Як результат, акції дипломатичного і політичного характеру нерідко йшли врозріз із інтересами військової обстановки. Військовий комітет, що прийняв на себе керівництво діями держави під час конфлікту, виявився не здатним швидко і гнучко управляти ситуацією. Спроби мінімізувати час прийняття рішень шляхом створення спеціальних міжвідомчих груп і консультативних комісій призвели до ускладнення системи управління, сприяли загальному негативному для Аргентини результату.

Загалом після закінчення конфлікту дії сторін були піддані військовими аналітиками детальному критичному аналізу. Осмислення вдалих прийомів і невдач в ході бойових операцій, застосування авіаносних угруповань і авіації [5, с.7] як такої дозволило в значній мірі скорегувати погляди на характер застосування крупних військових угруповань у локальних війнах майбутнього. Недоліки у бойовій підготовці збройних сил змусили аргентинське керівництво відразу після закінчення конфлікту провести в країні військову реформу і відмовитися від загальної військової повинності. Набутий в ході конфлікту досвід широко використовувався і англійськими військово-морськими силами у ході війни в Перській затоці 1991 р [2, с.402]. Досвід Фолклендського конфлікту суттєво вплинув на військове будівництво останнього десятиліття XX – початку XXI ст.

1. Александров А., Гречкин С. Фолкленды: рецидив британского колониализма. // Зарубежное военное обозрение. – 1982. – №10. 2. Вудворд С., Робинсон П. Фолклендская война. Мемуары командующего фолклендской ударной группой. – Симферополь, 2005. 3. Кузьмин И. Вооруженные силы Аргентины. // Зарубежное военное обозрение. – 1982. – №6. 4. Татарков Д. Конфликт в Южной Атлантике: Фолклендская война 1982. – К., 2007. 5. Chant Christopher, Air War in the Falklands 1982. – Oxford, 2001. 6. Rock David, Argentina, 1516 – 1982: from Spanish colonization to the Falklands War. – Berkeley, 1985. 7. Smith Gordon, BATTLE ATLAS of the FALKLANDS WAR 1982 – by Land, Sea and Air. – Penarth, 2006.

Надійшла до редколегії 17.02.10

Л. Круглова, канд. іст. наук

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ЧАСОПИСІ "ЧТЕНИЯ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА"

У статті подано огляд документальних джерел з соціально-економічної, політичної історії та історії релігійного і культурного життя України XV–XVIII ст., вміщених на сторінках часопису "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879-1914).

The documentary records on the socio-economic, political, religious and cultural history of Ukraine of the 15th–18th century are described in the article. These written sources were published in the historical journal "Reading in the Historical Society of Chronicler Nestor" for the first time in 1879-1914.

Науковий часопис "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879-1914 рр.) (далі ЧИОНЛ), як друкований орган Историчного товариства Нестора-летописца (далі ІТНЛ), відіграв важливу роль в процесі розвитку та формування української археографії на рубежі XIX–XX ст.

Крім відомостей про діяльність і персональний склад ІТНЛ, а також про роботу редакційного комітету ЧИОНЛ, на сторінках часопису була опублікована значна кількість писемних джерел, які стосувалися усіх сфер життя України, різних історичних періодів. На сто-

рінках ЧИОНЛ вміщені дві групи джерел: документальні та нарративні. Ми розглянемо першу з них.

Вміщені у ЧИОНЛ документальні публікації з соціально-економічної, політичної історії, а також з історії церковного та культурного життя України XV–XVIII ст. [32] зберігають актуальність і наукову цінність до сьогодні: їх використовують історики, філологи, етнографи, дослідники українського права. Крім того, часопис містить джерела з історії поляків, росіян, білорусів, євреїв, кримських татар та інших народів.

Документальні джерела, опубліковані у ЧИОНЛ, частково охарактеризовані у студіях М. Ковальського та Ю. Мицика [13], М. Колесника [15], С. Павленко [27], В. Колесника та І. Смутка [14], І. Бутича [3] та інших вітчизняних дослідників [16].

Як відомо, документальні джерела носять офіційний, діловий характер і містять значну фактичну інформацію про всі сторони життя людського суспільства [26].

Свідчення з соціально-економічної історії України, опубліковані у ЧИОНЛ, мають важливе значення для вивчення історії землеволодіння в Україні. Серед них видані О. Лазаревським "Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690 гг.)" [19], який знайшов їх у бібліотеці колеги П. Галагана, в рукописі Генерального слідства по Чернігівському полку. Він видав 36 матеріалів про козацьке, монастирське і шляхетське землеволодіння, які розповідають про історію землеволодіння на Чернігівщині, власників сіл, містечок та поселень. В основу покладено документи Махаківського монастиря, чернігівських міщан, козаків Сави Унучка та писаря Мокрієвича, чернігівських шляхтичів Юскевичів-Красновських, Станіслава П'янчинського та ін. Ним же були видані "Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730 гг.)" [20]. Вони складаються з 15 документів, які були відтворені О. Лазаревським з копій додатків до судово-слідчих справ. Акти містять чимало цікавих фактів з історії монастирського землеволодіння. За змістом близькими до них є опубліковані І. Каманіним "Материалы по истории козацкого землевладения (1464-1668 гг.)" [11], що також складають 15 документів. У вступній статті до опублікованих матеріалів автор коротко висловлює свої роздуми щодо визначення ролі козацтва в історії та аналізує два протилежні погляди стосовно цієї проблеми, які з'явилися в історичній літературі XIX ст.

До соціально-економічної історії мають безпосереднє відношення опубліковані Ф. Ніколайчиком "Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине" [25]. Вони містять інформацію про загарбання земель у селян українськими шляхтичами Вишневецкими. Про ці факти красномовно говорять грамоти польських королів на Черкаському, Канівському, Любечському та інших староства, духовні заповіді своїм родичам, інші документи Вишневецких за 1578-1647 рр. Ці акти були виявлені Ф. Ніколайчиком у 1899 р. в Московському Головному Архіві Міністерства юстиції та слугували йому матеріалом для доповіді на XI Археологічному з'їзді у Києві [25, с.84]. Акти Ф. Ніколайчик виписав з так званих "книг записей коронных" Литовської метрики, які ще жодного разу на той час не друкувалися. Отже, на сторінках ЧИОНЛ ці документи були опубліковані вперше. Охоплюючи період часу з 1578 по 1647 рр., вони включають у себе повну в хронологічному відношенні історію Лівобережної "Вишневецчини".

Підготовані до друку І. Лучицьким "Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине" (1603-1645 рр.) [23] характеризують відносини польської шляхти з українською старшиною та ін. і складаються з семи грамот польських королів XVII ст. Сигізмунда III та Владислава IV на право володіння землею дворянам та боярам [23, с. 3-15]. Це документи про відносини польської шляхти з українською старшиною, яка отримувала від короля земельні наділи та права на них, про умови утримання земель за виконання деяких повинностей (служба при замках, земська воїнська повинність), характеристика форм володіння землею.

Значне місце на сторінках ЧИОНЛ займають джерела, які містять цінну статистичну інформацію з різних

сфер суспільного життя. Серед них: "Генеральное следствие о местностях Прилуцкого полка" [24], "Генеральное следствие о местностях Киевского полка" [4], "Малороссийские переписные книги 1666 года" [18] (упорядники – В. Мясотін, М. Василенко, О. Лазаревський) та ін.

Підготоване до публікації В. Мясотіним "Генеральное следствие о маестностях Прилуцкого полка (1729-1731 гг.)", укладене за гетьмана Данила Аостола, за значимістю та точністю своїх відомостей є одним з найважливіших джерел для історії землеволодіння в Україні у період 1654-1730 рр.

Генеральне слідство про маєтності у повному своєму вигляді складалося з трьох частин: 1) витяги з проведеної у 1726 р. російськими офіцерами ревізії маєтків та відомостей, які містилися паралельно з цими витягами, зібраними за дорученням гетьмана у 1729-1730 рр. полковою старшиною; 2) вироки постанов відносно зарахування маєтностей до того чи іншого розряду генеральною та полковою старшиною у 1731 р. та 3) копії з представлених державними службовими особами документів на право власності маєтками. У такому вигляді книги генерального слідства зберігалися у Генеральній військовій канцелярії, з архіву якої вони й були взяті членом ІТНЛ В. Мясотіним.

Матеріали з малоросійських переписних книг 1666 р., підготовані до публікації в ЧИОНЛ О. Лазаревським, є цінним джерелом для вивчення економічного положення селян, міщан та ремісників в Прилуцькому, Лубенському, Миргородському та Полтавському полках в середині XVII ст. [18].

Цінні також документи 1729-1731 рр., в яких містяться відомості про маєтки генеральної полкової старшини та духовенства Прилуцького, Миргородського та Київського полків 3-х розрядів: за заслуги, рангові та вільні військові міста й села [4].

Проблеми соціально-економічної історії України відображені у "Материалах по характеристике последних киевских сотников" [2] (упорядник О. Андрієвський). До них входить 5 документів. Взяті вони були автором з різних архівних справ XVIII ст. і стосуються, головним чином, останніх киевських сотників – Павла Гудими, який свого часу зіграв важливу роль в житті Києва і двох його синів.

Безпосереднє відношення до історії фінансів та фінансового управління в Україні XVII та XVIII ст. має опублікований на сторінках ЧИОНЛ І. Лучицьким універсал гетьмана Івана Мазепи про введення тютюнової та горілчаної оренди від 8 травня 1690 р. [22]. Документ свідчить, що тютюнова та горілчана оренда в лівобережних полках була введена для поповнення казни. Як відомо, на час публікації цього джерела історія фінансів та організація фінансового управління в Україні XVII-XVIII ст. представляла собою "terra incognita" у широкому сенсі цього слова. В історичній літературі кінця XIX ст., як стверджував І. Лучицький, не лише не існувало детального дослідження з цієї проблеми, але навіть не був зібраний у достатній кількості матеріал для такого дослідження [22, с. 20]. Лише порівняно незначна частина його, яка переважно належала до XVII ст., була видана; величезна маса його зберігалась і в офіційних, і в приватних архівах, очікуючи на дослідника та видавця. У зв'язку з тим величезним значенням, яке має фінансова справа для вивчення долі та розвитку народного життя, І. Лучицькому здалася немарним публікація цього документу, який знаходився в архіві Товариства Нестора-літописця. Це джерело було видане Товариством з метою поповнити матеріал, що вже був у розпорядженні істориків, та з надією спонукати тих, у кого зберігаються документи XVII та XVIII ст. до їх публікації.

Опубліковані О. Лазаревським "Гетьманские универсалы о Киевском городском хозяйстве (1677-1719 гг.)" [17] містять 11 універсалів українських гетьманів Києву і висвітлюють питання міського господарства, розпорядження про заборону київським козакам торгувати горілкою, втручатися у права київської міської ратуші по судовим справам, при виконанні повинності по підводам та про розміри податку тощо.

Про історію цехів в Україні XVII ст. свідчать документи, видані на сторінках ЧИОНЛ О. Лазаревським під назвою "Цеховые акты левобережной Малороссии (1622-1645 гг.)" [21]. Це акти про встановлення цехів у різних місцевостях Лівобережної України першої половини XVII ст. Цехи об'єднувалися часто з церковними братствами, хоч були установами чужоземними, які прийшли в Придніпров'я через Польщу від німців. Наскільки життєвими були ці установи, поза "братських" своїх обов'язків і намагався з'ясувати О. Лазаревський, звернувшись до цих джерел.

Використовуючи згадані вище джерела, можна скласти чітке уявлення про соціально-економічні відносини в Україні XV-XVIII ст., про роль соціальних груп і станів (шляхти, духівництва, міщан, козаків) до і після Хмельниччини.

Серед документальних джерел з політичної історії України, виданих у часописі ЧИОНЛ, слід виділити: "Акты по управлению Малороссией гр. А.А. Румянцева" [5] та "Материалы к очерку гетьманства П. Сагайдачного" [10] (упорядники – М. Владимирський-Буданов, І. Каманін).

"Акты по управлению Малороссиєю гр. П.А. Румянцева за 1767 г." з'явилися на сторінках ЧИОНЛ завдяки дослідницькій роботі М. Владимирського-Буданова. Вивчаючи матеріали архіву Київської археографічної комісії, вчений підготував до друку низку документів, взявши найбільш цікаві із збірника оригіналів справжніх розпоряджень П. Рум'янцева (за його особистим підписом). Це історичні джерела з політичної історії України, що налічують 21 документ та загалом висвітлюють один рік управління Україною графа П. Рум'янцева.

"Материалы к очерку гетьманства П. Сагайдачного", куди входить 40 документів, підготував до публікації дійсний член ІТНЛ, директор Київського центрального архіву (з 1890 р.) І. Каманін, рукописи яких він знайшов у бібліотеці Києво-Печерської лаври. Історик опублікував їх у 1901 р. на сторінках ЧИОНЛ, як додаток до спеціальної наукової праці.

На засіданні Товариства Нестора-літописця, яке відбулося 4 лютого 1901 р., досить активно обговорювалась проблема значення гетьманства Сагайдачного в історії українського козацтва [29]. Після переднього слова голови Товариства М. Дашкевича, І. Каманін прочитав доповідь під назвою "Козацкие волнения в гетьманство Петра Сагайдачного", яка згодом і лягла в основу його наукового дослідження "Очерк гетьманства Петра Сагайдачного" [12]. Вчений не випадково звернув увагу саме на ці матеріали. Його вибір був обумовлений тим, що в кінці XIX ст. історія козацтва була досліджена нерівномірно. Істориками детально вивчено було лише період від XVII до середини XVIII ст., а джерела раннього періоду історії козацтва чекали свого часу.

Ще під час навчання на історико-філологічному факультеті університету Св. Володимира в Києві І. Каманін зацікавився історією України XVII-XVIII ст. Згодом дослідження з цієї теми стали предметом його наукових інтересів, він став автором багатьох праць з історії козацтва, які розповідають про вікову боротьбу українського народу з польським гнітом і татаро-турецькими грабницькими набігами.

Найбільшою публікацією актових джерел у ЧИОНЛ була "Реляции Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг." [1], підготовлені до друку О. Андрієвським. Це – чернетки службових донесень Київського генерал-губернатора до Петербургу про політичну ситуацію на Україні, а також в Туреччині, Польщі, Криму. Вони містять цікаві відомості про стан справ перед російсько-турецькою війною, про гайдамацький рух і польських конфедератів.

Змістовно близькими до "реляцій" є документальні публікації, підготовлені А. Стороженком: "Новые подробности к биографии Запорожского гетмана Яна Оришовского" [31], "К истории Войска Запорожского при Сагайдачном" [30] та Є. Де-Вітте – "Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 года" [7]. Останній документ, який був виданий польською мовою, має безпосереднє відношення до Андрусівського договору, укладеного 13 січня 1667 р. У короткій передмові до цієї публікації Є. Де-Вітте повідомляє, що цей документ зберігався в Центральному архіві Університету Св. Володимира серед окремих аркушів різних документів. Виявив його І. Каманін і запропонував дослідниці вивчити та підготувати матеріал до друку [7, с. 3]. Аркуш паперу, на якому написаний документ, розвалився на декілька шматків та обірвався по краях, що ускладнило роботу над ним [7, с. 4]. Хоча текст написаний чітко і красиво, але окремі слова затерті, тому дослідниця змогла відтворити зміст джерела майже буквально, але з чисельними проблемами.

Серед писемних джерел з історії культурного і духовного життя в Україні, на сторінках ЧИОНЛ переважають документи, що мають важливе значення для дослідження релігійного життя і розвитку культури в Україні. Серед них "Материалы для истории Западно-Русской церкви" [6] (упорядник С. Голубєв), які характеризують церковне життя XVII ст. Відображаючи гостру боротьбу між католицькою та православною церквами, вони були "ідеологічно" актуальними у XIX ст., коли російський уряд намагався мінімізувати в Україні польський релігійний вплив. "Материалы..." мають археографічний довідковий апарат – кожний документ забезпечений короткими довідками про згаданих у ньому осіб. Це свідчить про позитивні зрушення в культурі публікації документів.

Добірка документів "Матеріал для биографии "друкаря" Тимофея Олександровича" [9], (упорядник Ф. Істомін) висвітлює життя та діяльність Памви Беринди, першодрукаря, який у першій пол. XVII ст. працював у Львові та Києві. Документи знайомлять нас з роботою перших друкарень в Україні. Крім того, вони відображають сімейне життя козацької верстви українського суспільства, показуючи становище жінки та її юридичні права.

У документальних публікаціях, що побачили світ на сторінках ЧИОНЛ, переважав тематичний принцип. Під однією назвою об'єднувалися різні акти: реляції, королівські та князівські грамоти, універсали гетьманів, витяги із судових справ, протоколи слідства тощо. Джерела супроводжувалися вступною статтею, де упорядники писали про події, що відбувалися в джерелі або були передумовою його виникнення. Коли документи об'єднувалися під однією назвою, давався огляд їхнього змісту. Публікації супроводжувалися вказівками про місце знаходження оригіналу чи копії [14].

Джерела, написані іноземними мовами не перекладалися, за винятком донесення Яна Оришовського польському королю Стефану Баторію про схоплення татарських царевичів влітку 1581 р. При публікації цієї пам'ятки А. Стороженко вперше застосував особливі правила. Вчений не тільки видав документ повністю, зберігаючи правопис оригіналу [31, с. 72-75], але у при-

мітки, які супроводжують його, помістив точний переклад джерела російською мовою [31, с. 76-80].

Матеріали лише останньої 24-ї книги часопису ЧИОНЛ містять археографічно-довідковий апарат, що свідчить про позитивні зміни в підходах до публікації документів на поч. ХХ ст. Археографічно-довідковий апарат мають також "Малороссийские переписные книги 1666 года" [18, с. 135-139] та "Материалы для истории Западно-Русской церкви" [6].

Конкретних розроблених правил подачі документів на сторінках ЧИОНЛ, яких повинні були б дотримуватися упорядники, не було. В основному, джерела публікувалися повністю, без скорочень. Невелика частина документів супроводжувалася примітивними вказівками щодо принципів публікації, як от: "мы старались воспроизводить документы, как это принято, с буквальной точностью" [25, с.84] або "мы нашли нужным весь этот материал печатать полностью, в силу того правила, что исторические документы не следует, при их печатании, подвергать никакому сокращению" [18, с. 138]. Одночасно, низка документів подавалася з порушенням задекларованих принципів. Лише окремі матеріали мали чітко сформульовані принципи публікації. Найбільш повно вони викладені у передмові до "Описания иконописи Киево-Печерской Лавры" [8, с. 34-35].

Отже, часопис ЧИОНЛ відіграв помітну роль у процесі поширення історичних знань та сприяв становленню української археографії, зайняв достойне місце в науковому та культурному житті України на рубежі ХІХ-ХХ ст., зробив вагомий внесок у розширення джерельної бази історії України. Документальні публікації посідали достойне місце в його структурі. Для них відводився спеціальний відділ – "Материалы". Крім того, історичні джерела друкувалися у відділі для повідомлень та досліджень – "Сообщения и исследования", де подавалися як додатки до наукових студій.

Серед документів, вміщених у ЧИОНЛ, домінують актові матеріали, зокрема, гетьманські універсали, укази польських королів та російських царів, матеріали соціально-економічного та юридичного характеру. Вони містять інформацію переважно з історії Гетьманщини, Запорізької Січі, національно-визвольних рухів та козацьких війн, відображають соціально-економічні процеси, висвітлюють церковну історію та історію української культури, характеризують діяльність окремих навчальних закладів. Загалом ці джерела є цінним матеріалом для вивчення історії України ХV-ХVІІІ ст.

1. Андриевский А.А. Реляция Киевского генерал-губернатора за 1768 и 1769 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – С. 75-211. 2. Иого ж. Материалы по характеристике последних киевских сотников // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 10. – Отд. III. – С. 5-22. 3. Бутич І.Л. Публікація документів у "Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца" // Український архео-

графічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 15-30. 4. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1731 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1893. – Кн. 7. – Отд. III. – С. 31-68. 5. Владимирский-Буданов М.Ф. Акты по управлению Малороссиею гр. П.А. Румянцева за 1767 г. // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 93-136. 6. Голубев С.Т. Материалы для истории Западно-Русской церкви // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 145-227; 1895. – Кн. 9. – Отд. III. – С. 5-192; 1896. – Кн. 10. – Отд. III. – С. 193-301. 7. Де-Витте Е.И. Реляция о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 г. // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. I. – Отд. III. – С. 3-6. 8. Истомин М.П. Описание иконописи Киево-Печерской лавры // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. III. – С. 34-90. 9. Истомин Ф.П. Материал для биографии "друкаря" Тимофея Александровича // ЧИОНЛ. – К., 1898. – Кн. 12. – Отд. III. – С. 24-33. 10. Каманин И.М. Материалы к очерку гетманства П. Сагайдачного // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. III. – Отд. III. – С. 123-177. 11. Иого ж. Материалы по истории козацкого землевладения (1464-1668 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – С. 3-28. 12. Иого ж. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. II. – С. 3-32; Вып. II. – Отд. I. – С. 33. 13. Ковальский Н.П., Мыцьк Ю.А. Анализ отечественных источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1986. – 79 с. 14. Колесник В.Ф., Смуток І.І. Писемні джерела з історії України на сторінках журналу "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" // Вісник Київського університету. Історія. Вип. 34. – К., 1996. – С. 3-10. 15. Колесник М.П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографию истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории ХVІ-ХХ вв. – Днепропетровск, 1990. – Вып. 8. – С. 123-129. 16. Круглова Л.Б. Джерела з історії української державності на сторінках журналу "Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца" // Вісник КНУ. Історія. – № 94-95. – К., 2008. – С. 95-98. 17. Лазаревский А. Гетманские универсали о Киевском городском хозяйстве (1677-1719 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1902. – Кн. 16. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 73-83. 18. Иого ж. Малороссийские переписные книги 1666 г. // ЧИОНЛ. – К., 1899. – Кн. 13. – Отд. III. – С. 35-143. 19. Иого ж. Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1890. – Кн. 4. – С. 85-135. 20. Иого ж. Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1891. – Кн. 5. – Отд. III. – С. 42-92. 21. Иого ж. Цеховые акты левобережной Малороссии 1622 – 1645 гг. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. IV. – Отд. III. – С. 202-214. 22. Лучицкий И. К истории финансов и финансового управления в Малороссии ХVІІ-ХVІІІ вв. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 20-23. 23. Иого ж. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 3-15. 24. Мясотин В.А. Генеральное следствие о маетностях Прилуцкого полка (1729-1731 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1896. – Кн. 11. – Отд. III. – С. 3-38. 25. Николайчик Ф. Д. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ. – К., 1900. – Кн. 14. – Вып. II. – Отд. III. – С. 84-90; Вып. III. – Отд. III. – С. 91-192. 26. Павленко С.Ф., Сорока Ю.М. Джерела документальні // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С. 24-25. 27. Павленко С.Ф. Публікація документів з історії України на сторінках журналу "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879-1914) // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – К., 1992. – С. 28-33. 28. Палієнко М.Г. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца // Джерелознавство історії України. Довідник. – К., 1998. – С. 151. 29. Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца за январь-март 1901 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. II. – С. 33. 30. Стороженко А.В. К истории войска Запорожского при Сагайдачном // ЧИОНЛ. – К., 1910. – Кн. 21. – Вып. III. – Отд. III. – С. 95-100. 31. Иого ж. Новые подробности к биографии Запорожского гетмана Яна Оршиовского // ЧИОНЛ. – К., 1906. – Кн. 19. – Вып. III. – Отд. III. – С. 71-80. 32. Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1879-1914. – Кн. 1-24.

Надійшло до редколегії 17.02.10

Ю. Латиш, канд. іст. наук

АЛКОГОЛЬНА СИТУАЦІЯ В СРСР ТА ПРИЧИНИ АНТИАЛКОГОЛЬНОЇ КАМПАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РОКІВ

У статті розглядається алкогольна ситуація в СРСР напередодні горбачовської антиалкогольної кампанії.

The article deals with alcohol situation in USSR before the M. Gorbachov's anti-alcohol campaign.

Проблема зловживання алкоголем та боротьби із "зеленим змієм" стоїть перед суспільством з прадавніх часів. Пияцтво, алкоголізм та супутні хвороби становлять істотну загрозу для людства, адже ведуть до скорочення тривалості та якості життя, сприяють демографічним кризам, стимулюють ріст злочинності, зниження продуктивності праці, призводять до занепаду моралі.

Ця проблема надзвичайно гостро стоїть сьогодні в Україні. Вкрай актуальною вона була й для СРСР, що зрештою вилилось у горбачовську антиалкогольну кампанію. Попри певні позитивні тенденції, дослідники здебільшого негативно оцінюють її хід та наслідки [4, с. 32; 6, с. 48–51; 18, с. 31–38]. Разом з тим, і мемуаристи [7, с. 342; 16, с. 252; 17, с. 25], і вчені [14] визнають наявність складної алкогольної ситуації в СРСР на початку

1980-х рр. В цілому, поставлена проблема в історіографії розглядалась лише побіжно. В роки Перебудови та в незалежних пострадянських державах вона ставала предметом зацікавленості медиків, соціологів, публіцистів [9; 10; 24; 25; 26]. Метою статті є аналіз алкогольної ситуації в СРСР в першій половині 1980-х рр. та з'ясування причин, які штовхнули керівництво СРСР до радикальної боротьби з пияцтвом та алкоголізмом.

Алкогольна ситуація в СРСР після Другої світової війни характеризується наступними тенденціями: а) зростанням споживання алкогольних напоїв; б) зростанням асоціальної поведінки на ґрунті вживання спиртного (випадків порушень громадського порядку, злочинності тощо); в) розширенням контингенту споживачів спиртного, поширенням пияцтва серед жінок; г) перетворенням пияцтва на масове явище; г) зниженням "вікового цензу" алкогольного споживання; д) зростанням захворюваності на хронічний алкоголізм, психічні та інших захворювання на ґрунті пияцтва; е) зростанням травматизму та нещасних випадків внаслідок пияцтва, а також алкоголізму; є) зростанням економічних втрат. Чи не головною передумовою розквіту пияцтва та алкоголізму стало зростання доходів і підвищення життєвого рівня населення.

Попри декларативні заяви, що алкоголізм та пияцтво не властиві соціалізму та класовій природі пролетаріату [3, с. 44], є пережитком минулого [с. 53], алкоголь був однією з основних доходних статей бюджету СРСР. З 1964 по 1984 рр. доходи держави від продажу горілки та дешевих вин зросли в 4 рази [16, с. 252]. В 1980–1984 рр. бюджет щорічно отримував від продажу алкогольної продукції близько 70 млрд. крб. [18, с. 32]. Упродовж 1959–1979 рр. продаж спиртного на душу населення зріс в 2,3 рази і, за офіційними даними, в 1980 р. досяг 8,7 л абсолютного (100-градусного) алкоголю (у 1960 р. – 3,9 л) [15, с. 27]. Поза увагою статистики залишалось споживання алкоголю домашнього виробництва. За експертними оцінками, реальне споживання за той же час зросло з 9,8 до 14 л. Щоб приховати це, у 1962 р. Центральне статистичне управління СРСР вилучило зі щорічників "Народне господарство в СРСР" статтю "Алкогольні та безалкогольні напої". Алкоголь було віднесено до граfi "Інші продовольчі продукти" разом з перцем, лавровим листом, кавою тощо. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. в роздрібному товарообігу ця стаття становила 1/3 виручки від продажу продовольчих товарів та 1/6 всього роздрібного товарообігу. У 1983 р. населення придбало алкогольних напоїв на суму не менше, ніж 50 млрд. крб. В той час як реалізація м'яса та м'ясопродуктів склала 22,5 млрд. крб., а хліба й хлібобулочних виробів – лише 8,8 млрд. крб. [15, с. 24].

Однак обсяг споживання спиртного не завжди об'єктивно відображає рівень пияцтва та алкоголізму. Так, у 1983 г. сумарне споживання абсолютного алкоголю на душу населення в СРСР становило 8,3 л. В той час як у Франції – 14,4, Італії – 13,2, Австрії – 11,5, Угорщині – 11,3, США – 8,5 л [15, с. 16]. Важливішими є структура і спосіб вживання алкоголю. В СРСР, за винятком кількох республік (Вірменія, Грузія, Молдавія), переважала "горілчана" модель споживання алкоголю. В 1983 р. на долю кожного мешканця Радянського Союзу припадало 4,1 л абсолютного алкоголю міцних (40-градусних) напоїв (у Франції – 2, Італії – 1,2, Австрії – 1,6, Угорщині – 4,8, США – 2,9 л) [15, с. 16]. Споживання алкоголю не стало частиною культури харчування (як у Франції, Італії). Шанувальники "зеленого змія" часто збирались в антисанітарних умовах (біля магазинів, у дворах, парках, скверах), споживали низькоякісні напої, пили великими дозами і без закуски.

За підрахунками окремих радянських учених (Ю. Ткачевського, Б. Урланіса, С. Струмліна [28]), прямі матеріальні втрати внаслідок пияцтва у вигляді втрат робочого часу та зниження продуктивності праці не окупались доходами від продажу спиртних напоїв. За підрахунками М. та Б. Левіних, в середині 1980-х рр. через пияцтво СРСР щорічно втрачав від 60 до 80 млрд. крб. [15, с. 23].

Протягом 1960–1970-х рр. спостерігалось неухильне зростання смертності внаслідок отруєнь алкоголем. В РРФСР частка цих смертей від загальної смертності у 1965–1979 рр. зросла з 1,1 до 2,2 %, а очікувана тривалість життя чоловіків за 20 років (1964–1984) скоротилась на 2,5 роки [25, с. 10]. Це при тому, що за радянською методикою шифрування причин смерті основну частку смертей, пов'язаних з алкоголізмом, відносили до випадкових отруєнь [19, с. 207].

В окремих регіонах СРСР пияцтво та алкоголізм стали головною причиною смертності. Особливо катастрофічною була ситуація в районах Крайньої Півночі. Ось що згадував очевидець, який брав участь у т. зв. "північному завозі": "... Щойно ми кинули якір на рейді, з берега до нас помчали сотні човнів, катерів, плотів, якихось небачених плавзасобів. Люди з обличчями пропавших алкоголіків обліпили наш корабель і почався такий галас, що можна було затикати вуха: "Горілку, горілку, рюсскі, давай горілку!". Я не знаю, хто вони були – комі, мансі, чукчі, але вони були готові міняти "на пляшку" все – шкури нутрій, білок, снотів, вироби з ікл, рогу, дивовижної краси вручну розписані тканини, унти, шапки. І сильно сердились, якщо горілки не було. Могли навіть вистрелити по морякам з гвинтівки ... А коли ми ввечері йшли в місто, то прямо біля порту бачили, як ці люди валялись штабелями, не маючи сил підвестись. Вони були зовсім п'яні. Там були і чоловіки, і жінки, і навіть семирічні діти" [25, с. 384].

Невпинно зростала захворюваність на алкоголізм та алкогольні психози. В 1986 г. на наркологічному обліку перебувало 4 млн. осіб, тобто кожен 15-й з 1000 [11]. В УРСР на початок 1985 р. на обліку перебувало 15873 таких хворих, що на 4,5 тис. більше, ніж у 1980 р. З них лікуванням було охоплено лише 8545 осіб [35, арк. 50]. З 1972 по 1985 рр. в СРСР в 2,6 рази виросла кількість ЛПТ [13, с. 57], куди алкоголіки направлялись на примусове лікування за рішенням суду. Проте ефективність такого лікування була невисокою. З осіб, що були направлені до ЛТП в УРСР у першому півріччі 1984 р., 20,4% уже лікувались там раніше [34, арк. 22].

Зростання жіночого і підліткового пияцтва та алкоголізму призводило по підриву сім'ї. Якщо у 1960 р. частка жінок, що перебували на обліку хворих на алкоголізм, складала 8 %, то у 1983 р. – вже 12 %. За даними опитувань 1984 р., стан алкогольного сп'яніння відчули серед старшокласників 27,8 % хлопців і 19,2 % дівчат; серед учнів ПТУ – 65,1 і 48,2 %; серед учнів технікумів – 55,3 і 53,2 % відповідно [15, с. 31–32]. Проведене в першому півріччі 1985 р. анкетування серед молоді Ворошиловградської області засвідчило, що понад 60 % старшокласників вживають спиртне епізодично, а кожен п'ятий – систематично. 70 % опитаних вважали неможливим дружнє спілкування і розваги без вживання алкогольних напоїв [33, арк. 86]. У 1984 р. через пияцтво в УРСР сталося 41 % розлучень.

Алкоголь перетворився на один з найважливіших чинників зростання злочинності. Рік від року збільшувалась кількість випадків хуліганства, зґвалтувань, убивств, грабежів, розбійних нападів, завдання важких тілесних ушкоджень, дорожно-транспортних пригод, скоєних особами у стані алкогольного сп'яніння. У се-

редині 1980-х рр. понад 50 % злочинів скоювались не-тверезими особами.

Пияцтво згубно впливало на дисципліну праці. Нерідко воно ставало причиною запізнь, прогулів, зниження продуктивності праці. Траплялись випадки розпиття алкогольних напоїв на робочому місці. Особливо розповсюдилось пияцтво на селі. Американський журналіст Д. Саттер зі здивуванням описував ситуацію в колгоспі "Іскра" Калінінської (тепер – Тверської) обл.: "Групово пиятика розпочиналась трохи згодом [після 10 ранку – Авт.], коли колгоспники збирались в лісі, в куцах або гаражі, де стояли ремонтвані трактори, а трактористи влаштувались у полях по всій околиці. Скоро над колгоспом нависала справжня спиртова хмара: натопви людей хитались, пересуваючись вулицями, в магазинах то тут, то там спалахували лайки. Іноді розлючені дружини розганяли п'яні компанії своїх чоловіків, хоча багато колгоспниць самі були алкоголічками" [27, с. 176]. На думку Д. Саттера, в країні, що заперечувала Бога та обіцяла рай земний, котрий все не наставав, горілка була єдиним способом потрапити до раю самотійно [27, с. 170].

У 1970-ті рр. сформувалась відчутна залежність радянського суспільства від алкоголю. Це стосувалось усіх сфер життя: від бюджету країни, який все більше залежав від "п'яних грошей", до повсякденного побуту, де алкоголь перетворився на тверду валюту. Без "пляшки" неможливо було вирішити будь-яке дрібне побутове питання. Навіть з'явилась пародія на біблійний вираз: "кесарю – кесарево, а слюсарю – слюсареве". Випивка була атрибутом повсякденного життя. Це знайшло відображення у фольклорі тих років, де прославлялось уміння багато випити ("Чим більше вип'є комсомолец, тим менше вип'є хуліган!" [20, с. 193]). Пропаганда тверезості висміювалась ("Якщо п'єш горілку й пиво, ти – посібник Тель-Авіва").

Необхідність боротьби з пияцтвом та алкоголізмом стала очевидною для радянського керівництва задовго до початку Перебудови. Спроби боротьби з пияцтвом та алкоголізмом у 1958 та 1972 рр. не дали відчутних наслідків. Розробка антиалкогольної програми розпочалась ще за життя Л. Брежнєва. Перші кроки в цьому напрямку, на відміну від горбачовської антиалкогольної кампанії, робились досить обережно. Це можна побачити на прикладі України. У 1978 р. було заборонено торгівлю вином домашнього виробництва [31, арк. 19]. Влада прагнула наситити полиці магазинів пивобезалкогольними напоями, про що свідчить відповідна постанова Ради Міністрів УРСР від 17 березня 1982 р. [31, арк. 6]. З 1983 р. у Дніпропетровську велась робота з утвердження безалкогольних свят [30, арк. 21]. Вона будувалась на добровільній основі, на відміну від сумнозвісних безалкогольних весіль часів Перебудови. У 1984 р. було створено комісію при Політбюро ЦК КПРС для розробки заходів проти алкоголізму та пияцтва на чолі з М. Соломенцевим.

На початку 1985 р., ще до обрання М. Горбачова Генеральним секретарем ЦК КПРС, в Марківському районі Ворошиловградської обл. було проведено експеримент з обмеження часу реалізації спиртних напоїв [32, арк. 148]. З 1980 по 1984 рр. споживання алкоголю на душу населення в УРСР скоротилось з 6,3 до 5,7 л [36, арк. 17]. Сьогодні в Україні цей показник складає 12 л.

Незначне скорочення споживання алкоголю протягом 1980–1983 рр. було наслідком підвищення націнки на спиртне та підприємства громадського харчування (1979 р.) та підвищення роздрібних цін на горілку (1980 р.). Частина населення одразу перейшла на самогон. Знаменита частівка погрозувала, у випадку по-

дальшого здорожчання горілки, спочатку "зробити, як у Польщі", де тривали виступи "Солідарності", а потім знову штурмувати Зимовий палац.

Прийшовши до влади, Ю. Андропов був змушений здешевити горілку на 30 коп. Вона отримала в народі назву "андроповка" [26, с. 227]. На етикетці був простий надпис "Водка", який любителі випити одразу розшифрували: "Вот Он Добрый КАкой".

Незважаючи на те, що переважна частина населення терпимо ставилась до пияцтва, поступово формувалось незадоволення пануванням "зеленого змія". В авангарді цього руху стали дружини і родичі алкоголіків, що засипали листами партійні та державні органи, ЗМІ, а також вчені. В 1970-х рр. почали стихійно виникати клуби тверезості. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. у прибалтійських республіках виникли клуби "Анти-Бахус", "Анти-Вах", "Ажуолас" [1]. Активно діяли клуби тверезості "Аметист" у Києві, "Тверезість" у Новосибірську, "Джерело" в Дніпропетровську, з'явилися осередки тверезості у Горькому, Нижньому Тагілі [5, с. 78–84; 8; 21; 29]. Київський клуб тверезості на чолі з А. Миролюбовою існував з середини 1970-х рр. 21 вересня 1981 р. Київський міськвиконком затвердив його статут. При наркологічному профілакторії члени клубу створили "Школу тверезості". Спочатку велась робота з алкоголіками, їх переконували лікуватись. Потім сформувалось правило "1+2" – сам вилікувався – переконай двох хворих [22, с. 3].

В грудні 1981 р. у м. Дзержинську Горьківської області було скликано першу загальносоюзну конференцію по боротьбі з пияцтвом. Відомий хірург, академік Ф. Углов виступив з доповіддю "Екзогенні чинники раннього старіння та ранньої смерті", звинувативши державу в споюванні народу. Проти войовничого поборника тверезості було організовано гоніння, його статті та книги заборонено. Але опального академіка підтримали молоді вчені Новосибірського Академімістечка. Вони утворили "Добровільне товариство тверезості" [2; 12], звернулись до ЦК КПРС. Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. Андропов прийняв Ф. Углова і доручив вивчити ситуацію [25, с. 403]. Але після смерті Ю. Андропова держава знову почала душити ініціативу знизу. Влада не хотіла довіряти боротьбу за тверезість громадським активістам. У роки антиалкогольної кампанії виникне Всесоюзне добровільне товариство боротьби за тверезість, яке за влучним висловом публіциста В. Ніколаєва, мало б називатись Міністерством тверезості [26, с. 283]. Його очолюватимуть випадкові люди, які своєю діяльністю дискредитують саму ідею тверезості.

Отже, алкогольна ситуація в СРСР в середині 1980-х рр. була складною. Алкоголь негативно впливав на демографічні показники, дисципліну праці, криміногенну ситуацію, сім'ю тощо. Разом з тим, слід зауважити, що певні кроки по боротьбі із "зеленим змієм" було зроблено. Було запроваджено наркологічну службу, створено комісії по боротьбі з пияцтвом при Радах народних депутатів, на підприємствах, в організаціях, колгоспах і радгоспах, засобами масової інформації велась антиалкогольна пропаганда, зростали ціни на спиртне. На початку 1980-х рр. сформувався громадський актив борців з пияцтвом. Тому горбачовська антиалкогольна кампанія, як і всі перші починання останнього радянського генсека, не була чимось новим. Вона мала на меті прискорити й активізувати заходи, які впроваджувались раніше. Країна потребувала боротьби з таким соціальним злом, як пияцтво та алкоголізм, але обрані горбачовською командою методи виявились хибними і завели проблему в глухий кут.

1. Анисимова Е. Формула трезвости // Клуб и художественная самодеятельность. – 1981. – № 20. – С. 20–22. 2. Армеев Р., Илларионов А. Быть или ... пить? – вот в чем вопрос // Известия. – 1984. – 17 мая. 3. Архиважное дело // Коммунист. – 1985. – № 12. – С. 43–54. 4. Бойко О. Д. Нариси з історії України (1985–1991 рр.): Навч. посібник. – К., 2008. 5. Буринова Л. Клуб и нравственное воспитание. – М., 1979. 6. Ванюков Д. А. Демократическая Россия конца XX – начала XXI века. – М., 2007. 7. Горбачев М. С. Жизнь и реформы. – Кн. 1. – М., 1995. 8. Дудочкин П. Трезвость – норма жизни // Наш современник. – 1981. – № 8. – С. 133–145. 9. Дурасова Т. Б. Слышу, как стучится беда. – Ленинград, 1989. 10. Заиграев Г. Г. Борьба с алкоголизмом: проблемы, пути, решения. – М., 1986. 11. Известия. – 1986. – 18 сентября. 12. Илларионов А. Трезвость, только трезвость // Известия. – 1984. – 2 октября. 13. Котлов А. В. Практика борьбы с пьянством и алкоголизмом в современных условиях // Актуальные вопросы антиалкогольной пропаганды и пути повышения ее эффективности (По материалам Всесоюзного семинара лекторов). – М., 1987. – С. 47–58. 14. Латиш Ю. Причины антиалкогольной кампании 1985–1991 рр. у СРСР // Матеріали II Волинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир 2–3 жовтня 2009 р.) – Житомир, 2009. – С. 141–144. 15. Левин Б. М., Левин М. Б. Алкоголизм и общество // Актуальные вопросы антиалкогольной пропаганды и пути повышения ее эффективности (По материалам Всесоюзного семинара лекторов). – М., 1987. –

С. 5–46. 16. Лигачев Е. Кто предал СССР? – М., 2009. 17. Масол В. А. Упущенный шанс: Небеспристрастные размышления экс-премьера Украины о том, что произошло в бывшем Советском Союзе. – К., 1993. 18. Медведев Р. Советский Союз. Последние годы жизни. Конец советской империи. – М., 2010. 19. Месле Ф., Валлен Ж. за участю Школьников В., Пирожкова С., Адамца С. Смертність та причини смерті в Україні у XX столітті / Пер. з фр. – К., 2008. 20. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Толковый словарь языка Совдепии. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2005. 21. Мороз В. Голосу за трезвость // Комсомольская правда. – 1984. – 13 декабря. 22. Найман А. Учить не пить // Известия. – 1985. – 22 мая. 23. Немцов А. Алкогольная смертность в России, 1980–90-е годы. – М., 2001. 24. Немцов А. В. Алкогольная история России: Новейший период. – М., 2009. 25. Никишин А. В. Водка и Горбачев. – М., 2007. 26. Николаев В. Д. Русский дьявол. Водка в судьбе России. – М.; СПб., 2008. 27. Саттер Д. Век безумия. Распад и падение Советского союза / пер. с англ. – М., 2005. 28. Ткачевский Ю. М. Правовые меры борьбы с пьянством. – М., 1974. 29. Халин В. Градус падения. Размышления над письмами // Правда. – 1983. – 16 февраля. 30. Центральный державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2, оп. 14, спр. 8445. 31. Там само. – Спр. 8455. 32. Там само. – Спр. 8456. 33. Там само. – Спр. 8457. 34. Там само. – Спр. 8458. 35. Там само. – Спр. 8459. 36. Там само. – Оп. 15, спр. 470.

Надійшла до редколегії 17.02.10

I. Малацай, канд. істор. наук, доц.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО СЛОВ'ЯНСЬКОГО БЛАГОДІЙНОГО КОМІТЕТУ

Розглянуто основні аспекти діяльності Київського Слов'янського Благодійного комітету у 1858-1894 рр. та його роль у політиці Росії на Балканах.

The basic aspects of activity of the Kyiv Slavic Eleemosynary committee are considered in 1858-1894 and his role in the policy of Russia on Balkans.

Взаємовідносини між південнослов'янськими народами та населенням Російської імперії є невід'ємною складовою багатомісячного історичного процесу встановлення зв'язків між різними народами та їх подальшої співпраці. Тому дослідження цієї проблематики не може втратити своєї актуальності, адже на сучасному етапі розвитку новоутворені незалежні держави здебільшого намагаються дослідити свою історію та особливості власного становлення. Не є виключенням і зв'язки населення українських земель XIX ст. та народів Балканського півострова. Досить важливе місце у цьому процесі посідає панславизм, як культурно-політична течія, що була поширена в межах держав із слов'янським населенням. В її основі полягає ідея про необхідність політичного об'єднання слов'ян на засадах етнічної, культурної та мовної єдності. Остаточо "панславизм" як ідеологія сформувався наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., а найбільшої політичної ваги отримав у 70-х р. XIX ст. особливо у період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [Див. 10, 11].

Питання діяльності Київського Слов'янського Благодійного комітету, яке на сьогодні є малодослідженою проблемою викликає досить виправданий інтерес. Відсутність фундаментальної праці, яка б висвітлювала означене питання вимагає від нас всебічного наукового аналізу діяльності комітету, та окремих його представників. Під час написання статті були використані праці та розвідки російських істориків, роботах яких присвячені дослідженню взаємовідносинам слов'янських народів Південно-Східної Європи та Росії [1-3, 7]. У радянській історіографії питання міжслов'янських стосунків також мало вагомі позиції. На нашу думку найбільшої уваги з означеного питання заслуговує праця Нікітіна С.А. [6], який звертається до діяльності переважно Московського та Петербурзького Слов'янських Благодійних комітетів, наголошуючи на недостатності відомостей про діяльність Київського Слов'янського Благодійного комітету. Досить важливим джерелом для дослідження є видання Київського Слов'янського Благодійного комітету "Славянський ежегодник" на сторінках

якого досить чітко означені мета та основні напрямки діяльності організації [8].

Поєднання панславистських настроїв та балканської політики Російської імперії у XIX ст., яка була спрямована на підтримку національно-визвольної боротьби, не тільки отримало відгук з боку слов'янських народів, а й було підкріплене різними формами російсько-південнослов'янських зв'язків. У XVIII ст. для болгар та сербів все більшого значення набуває авторитет Росії у різних сферах життя. До того ж, активізація подій на Балканах, що були пов'язані із виступами місцевого населення проти турецького панування, а також намагання Австрійської імперії розширити свій вплив у Південно-Східній Європі, змусили уряд Російської імперії звернути більше уваги на настрої населення, які були спрямовані на підтримку болгар та сербів. В результаті цього у процесі зростання визвольної боротьби серед південних слов'ян, з новою силою кріпнуть їх стосунки із населенням Російської імперії. Поширення ідей панславизму у 60-70-х р. XIX ст., що стало по-суті протиположно поширенню католицько-протестантської пропаганди з метою зменшення впливу Росії, мало в подальшому значний вплив на міжнародну політику. Не останнє місце у цьому процесі посідали створені у Російській імперії громадські організації, метою діяльності яких була допомога та підтримка слов'ян на Балканах, які знаходилися під владою Туреччини і прагнули до незалежності [9, с. 14].

Перша така організація була заснована гуртком московських слов'янофілів на чолі із М. Погодіним – відомим теоретиком-дослідником ідей слов'янофільства у Москві в 1857-1858 рр. під назвою Слов'янське Благодійне товариство (Слов'янський Благодійний комітет або Слов'янський комітет). Однією з причин, що прискорила заснування Товариства, стала поразка Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. і намагання не втратити свого впливу на територіях проживання християнського православного населення під владою Туреччини. Вже на середину 1856 р., коли результати війни були підтверджені Паризьким трактатом (березень 1856 р.) і Росія відійшла від активної участі у європейській полі-

тиці, у Петербурзі та Москві, особливо у колах, що цікавилися слов'янськими справами, похвалилася думка про необхідність створення організації для підтримки просвітництва та допомоги південнослов'янським народам. Однак, не зважаючи на таку мотивацію щодо створення, організація не була позбавлена і певного політичного забарвлення, про що свідчить її подальша діяльність [6, с. 10].

Одним із перших, хто звернувся до цього питання був І.С.Аксаков, активний прибічник панславізму та слов'янофільства. Дозвіл на створення Слов'янського Благодійного товариства було надано за поданням князя А.М. Горчакова 26 січня 1858 р. За розпорядженням Олександра II діяльність новоствореного Товариства повинна була контролюватися Азійським департаментом Міністерства закордонних справ [6, с. 31]. За задумом новостворена організація повинна була підтримувати зв'язки з Петербурзьким Благодійним комітетом та болгарським представництвом, що було засноване ще напередодні Кримської війни. У цьому співробітництві були зацікавлені обидві сторони. Болгари розраховували на підтримку Росії у процесі боротьби за незалежність, російська сторона, по-перше, – поклала великі надії на поширення ідей просвітництва посередництвом болгарської православної церкви, як способу протидії зростанню впливу католицької та уніатської церкви, та по-друге – розцінювала діяльність Товариства як засіб проведення російської політики на Балканах на противагу австрійського політичного тиску [7, с. 42]. Основним завданням Товариства стало укріплення зв'язків між слов'янськими народами Балкан та Росією.

Члени Товариства займалися тим, що організували збір коштів для надання матеріальної допомоги населенню, церквам, училищам та різним просвітницьким організаціям, надсилали книги, різні необхідні речі, що могли б посприяти підтримці православ'я та розвитку просвітницьких осередків на Балканах. Також представники товариства допомагали балканським студентам, які приїздили на навчання до Росії. Вже на кінець 60-х – початок 70-х років XIX ст. кількість членів Товариства відчутно збільшується і сягає понад 300 осіб у Москві та приблизно 2 тисячі осіб у межах Російської імперії.

Важливу роль в активізації діяльності Слов'янських Благодійних комітетів у Петербурзі й Москві та у заснуванні нових комітетів відіграв Слов'янський з'їзд, який проходив у рамках етнографічної виставки у травні-червні 1867 р. у Москві. Зокрема, на ньому йшла мова про необхідність вирішення слов'янського питання, яке досить гостро постало на другу половину XIX ст. Робота з'їзду привернула до себе увагу громадськості, яка була не байдужою до становища братніх слов'янських народів. А це у свою чергу сприяло організації нових осередків Товариства. У 1868 р. було засноване Петербурзьке відділення Московського Слов'янського комітету, у 1869 р. – Київське відділення, а в 1870 р. – Одеське [6, с. 45].

Ідея про необхідність створення Київського Слов'янського Благодійного комітету, який з 1878 р. по 1894 р. існував як Київське Слов'янське Товариство, вперше з'явилася у стінах Київського університету св. Володимира. Від початку ця пропозиція не мала належної підтримки для реалізації. Тоді до процесу створення Комітету долучається професор історії Київського університету В.А. Більбасов (1838-1904). Він звертається до генерал-губернатора князя А.М. Дундукова-Корсакова (1820-1893), щоб той особистим прикладом посприяв залученню до Київського Слов'янського Благодійного комітету якомога більше членів [6, с. 49]. З цією ж метою була створена ініціативна група по створенню Київського відділення Слов'янського Благодійного комітету.

До групи увійшли декілька професорів, серед яких М.О. Максимович, доцент історії літератури А.І. Лінніченко, редактор-видавець газети "Киевлянин" В.Я. Шульгін, попечитель навчального округу П.А. Антонович, голова Київської археологічної комісії М.В. Юзефович, директор гімназії А.Ф. Андріяшев, дружина генерал-губернатора Південно-західного краю княжна Н. Дундукова-Корсакова, юрист Н.К. Ренненкампф та директори училищ. Досить швидко членами Київського Слов'янського Благодійного комітету стали державні чиновники вищих рангів, професори, вчителі гімназій та поміщики, а також представники вищого та середнього духовенства, у тому числі й митрополит Арсеній. Загалом до комітету були залучені мешканці Чернігівської, Полтавської та Херсонської губерній.

Вже 1 жовтня 1869 р. члени Київського відділення зібралися на своє перше засідання. Головну промову проголосив М.Погодін, який досить чітко визначив основний напрямок діяльності комітету, вказавши на те, що у регіональному аспекті це має бути підтримка та тісна співпраця із слов'янським населенням Галичини та Угорщини. Був сформований президіум відділення, головою якого був обраний відомий мандрівник, дослідник християнського Сходу – єпископ Порфирій Успенський, який перебував на цій посаді до 1873 р. Віце-головою було обрано М.В.Юзефовича (голова Київської археологічної комісії з розгляду давніх актів), скарбничим – А.І. Лінніченка. До президії увійшли В.Я. Шульгін, чернігівський поміщик Н.А.Ригельман, який до цього був директором 2-ї Київської гімназії і за своїми ідейними поглядами близьким до слов'янофілів [6, с. 50]. Наступного місяця, 28 листопада, князь А.М. Горчаков надав офіційний дозвіл на відкриття Київського Слов'янського Благодійного комітету. Упродовж першого року існування до комітету вступили 177 осіб, а на 1873 р. їх нараховувалося вже 383. Протягом існування Київського Слов'янського Благодійного комітету його членами були досить відомі особистості, які певною мірою визначали настрої та мали вплив на російське суспільство XIX ст. Так, у 1873 р. комітет очолив П.П. Демидов, князь Сан-Донато (1839-1885), який під час Східної війни, будучи надзвичайним уповноваженим Товариства Червоного Хреста в Росії, створював власним коштом шпиталі для поранених. Досить активною була діяльність і його наступника А.А. Котляревського (1837-1881) – відомого славіста, археолога, етнографа, який очолив комітет у 1875 р., в часи, коли увага всього російського суспільства була прикута до подій на Балканах. Від початку діяльність комітету була не досить активною і зосереджена, переважно, на фінансовій підтримці студентів, які навчалися в українських містах. Члени комітету збирали кошти, які потім виділяли як у якості стипендії. Її отримували від 2 до 6 студентів на рік [5].

На середину 70-х р. XIX ст. на Балканському півострові склалася досить напружена ситуація. До національно-політичного протистояння турецької влади та південних слов'ян додається ще одна – соціально-економічна, яка була пов'язана із неврожаєм 1874 р. Погіршення становища селян, загострення соціальних та національних протиріч спричинили у серпні 1875 р. повстання сербів у Боснії та Герцеговині. На допомогу повстанцям прийшли Сербія та Чорногорія, які були зацікавлені у об'єднанні південних слов'ян. Ці події привернули до себе увагу великих європейських держав [4, с. 466].

Позиція Австро-Угорщини не була однозначною. Імператор та чиновники, які розуміли складність вирішення національного питання, не були зацікавлені у перемозі повстанського руху і заявили, що це повстання є внутрішнім питанням Турецької імперії. Інша частина

політиків, навпаки зайняла позицію стосовно можливості захоплення західної частини Балканського півострова.

Російський уряд, який намагався впродовж останніх двадцяти років відновити свій авторитет та вплив на Балканах, розпочинає активні дії. Однак, умови ряду угод з Австро-Угорщиною та Німеччиною, змушують Росію від початку вести дипломатичну боротьбу. У серпні 1875 р. А.М. Горчаков звертається до віденського уряду з пропозицією надати Боснії та Герцеговині статус автономії, але ця пропозиція російського уряду не була підтримана. Одночасно у самій Російській імперії активізується діяльність Слов'янських комітетів. У червні 1875 р. розпочався збір коштів на підтримку біженців, які з ініціативи Петербурзького слов'янського комітету отримали дозвіл переселятися до Одеси. З цього приводу міністром закордонних справ був виданий спеціальний циркуляр, який доводив до відома всім губернаторам підтримувати та сприяти проведенню різних заходів, що сприяли збиранню коштів (вистави, вечори, друк оголошень про збір коштів). Найбільш активні прибічники панславизму, серед яких особливо виділявся І.С. Аксаков, вважали, що російський уряд повинен більше рішуче підтримувати повстання [3, с. 6]. Однак у російському середовищі були присутні й інші погляди на події у Герцеговині. Дехто вважав, що події на Балканах – це провокація з боку австрійського уряду і тому відмовлялися збирати кошти без офіційного дозволу від уряду, який був отриманий лише наприкінці серпня [6, с. 271].

Незалежно від Благодійних комітетів, які існували в Росії, у серпні 1875 р. у Франції був створений Міжнародний комітет допомоги повстанцям. Очолив його сербський митрополит Михайло, віце-головою був призначений хорватський католицький єпископ Й. Штросмайер. Серед його членів був і російський консул в Дубровнику А.С. Іонін, обов'язком якого було розподілення коштів, що надходили з Росії від Слов'янських благодійних комітетів для придобання на них продовольства та іншої гуманітарної допомоги. На окрему увагу заслуговує і благодійна місія князя П.А. Васильчикова – члена Петербурзького слов'янського комітету, який був уповноваженим представником Слов'янських комітетів Росії у повсталих районах Балканського півострова, і навіть деякий час входив до складу Чорногорського Благодійного комітету (Одбору), який займався розподілом благодійних внесків, що надходили із Росії [6, с. 277].

Про те, наскільки активно населення Російської імперії підтримувало південнослов'янські народи у боротьбі за національну незалежність, переконливим доказом може бути загальна сума благодійних внесків та пожертвувань, що були направлені до Герцеговини на кінець 1875 р. і склали 360 тис. руб. Вже наступного, 1876 р. сума значно збільшилася і до того ж ця допомога особливо стала важливою і чи не єдиною формою гуманітарної підтримки, адже з січня 1876 р. Паризький мирний комітет припиняє свою діяльність, а через кілька місяців припиняє надходити допомога із Швейцарії та Англії. Коштів, що надходили із Росії ледве вистачало на допомогу біженцям у Чорногорії. Для герцеговинців це було єдиним джерелом їхнього існування [6, с. 286].

Окрім коштів та продовольства представники Слов'янських комітетів надавали також і військову допомогу, у першу чергу зброєю (артилерія). Під час сербсько-турецької війни 1875-1876 рр. Київське Слов'янське благодійне товариство на власні кошти знаряджало добровольців до Сербії та Болгарії. Загальна кількість російських добровольців, які приймали активну участь у бойових діях на Балканах у жовтні 1876 р. досягла 2 350 осіб, з яких 233 були екіпіровані на кошти, зібрані членами Київського комітету [6, с. 320]. Така активна

діяльність Слов'янського благодійного комітету в першу чергу базувалася і залежала від особистих якостей його керівників. І тому особливо хотілося б зупинитися на діяльності віце-голови М.В. Юзефовича та М.А. Рігельмана (1817-1888).

Після закінчення Московського університету та перебування певний час у Відні М.А. Рігельман приїздить до Києва, де у 1846 р. його було призначено на службу в Канцелярію Київського військового Подольського і Волинського генерал-губернатора. Обіймаючи важливі посади (директор Другої Київської гімназії, директор училищ Київської губернії) і маючи вагомий авторитет у суспільстві, М.А. Рігельман починає активно займатися громадською діяльністю, а з 1875 по 1888 роки працює на посаді голови Слов'янського Благодійного комітету у Києві. Саме на цей час припадає його активна діяльність.

Вже у 1877 р. був прийнятий статут Київського Слов'янського комітету як самостійної організації [6, с. 275]. У ньому були зазначені основні напрями діяльності: 1. Надавати допомогу церквам, школам, літературним видавництвам та організаціям в слов'янських землях; 2. Віднаходити кошти для виховання молодих слов'ян і слов'янок як в Росії, так і за кордоном; 3. Працевлаштувати слов'ян, які приїждять до Росії та надавати їм допомогу під час скрути; 4. Підтримувати наукові та літературні відносини із вченими та літературними товариствами у слов'янських землях [8, с. XXI].

Представники Київського комітету крім збирання коштів, продовольства та військової допомоги, як було записано в статуті, займалася літературною діяльністю. Це були окремі видання членів Слов'янського благодійного комітету таких як А.І. Степовича "Деякі риси новітнього літературного спілкування між росіянами та сербами" (1894), "Світанок: Літературно-науковий збірник розповідей та статей зі слов'янознавства" (1893), Т.Д. Флоринського "В пам'ять 500-ліття Косівської битви" (1889), "Ян Амос Коменський" (1892), та збірник статей зі слов'янознавства, який виходив упродовж 1876–1884 рр. під назвою "Славянский ежегодник". Крім того, Київський Слов'янський Комітет мав літературне видання "Славянская беседа" під редакцією А.І. Степовича. Видавництво "Славянского ежегодника" було організовано відомим славистом М.П. Задерацьким (1845-1880), який після закінчення Київського університету, працюючи у Другій Київській гімназії вчителем латинської мови, був обраний секретарем комітету. "Він був головною робочою силою у важливий час, який переживав Київ разом зі всією Росією напередодні Східної війни... Виходячи з думки, що сильний слов'янський союз... не може існувати лише завдяки одним грошовим внескам, якими б великими вони не були... на благо всього слов'янства необхідно скріпити цей союз постійним духовним спілкуванням" [8, с. XXI]. Саме так мотивував М.П. Задерацький необхідність заснування видання. Збірник мав на меті пропагувати та поширювати слов'янофільські ідеї у російському середовищі, тим самим заохочуючи до участі у діяльності Комітету. Видання мало два розділи: літературний та науковий. У першому друкувалися праці, перекладені з різних слов'янських мов, у другому – дослідження та матеріали зі слов'янознавства, історії та тогочасного становища болгар, поляків і слов'янських народів, які знаходилися під владою Угорщини. Крім літературної діяльності М.П. Задерацький приймав активну участь в організації та відправленні добровольців на Балкани, облаштуванні біженців та збиранні пожертвувань для населення Чорногорії. Однак, недостатність коштів та досить слабкі зв'язки зі слов'янськими письменниками, переклади праць яких друкувалися на сторінках збірника, не до-

звояли видавати його регулярно. І навіть призначення у 1884 р. редактором видання відомого вченого-слависта Т.Д. Флоринського (1854-1919) не дозволило продовжити його друк. Існувала ще одна вага причина призупинення виходу збірника. На початку 80-х рр. XIX ст. ситуація, що склалась у результаті підписання Берлінського трактату 1878 р. та ставлення російських кіл до умов договору, призвела до хвилі обурень з боку російських слов'янофілів, особливо категоричними з цього приводу були заяви І.С.Аксакова. Він був переконаний, що Росія зробила велику помилку, прийнявши умови трактату. Адже за рішеннями конгресу територія Болгарії, у порівнянні з умовами Сан-Стефанського мирного договору, була зменшена у тричі і лише її північна частина отримала державність, а південна, під назвою Східна Румелія, – автономію у складі Туреччини. Боснія та Герцеговина була окупована австрійськими військами [2, с. 7]. У свою чергу ці обставини вплинули на послаблення інтересу до подій на Балканах та активності членів Слов'янського Благодійного комітету. Балканське питання вже не викликало настільки живий інтерес у російському середовищі. надходження коштів.

Отже, упродовж другої половини XIX ст., питання вирішення долі південнослов'янських народів, яке посідало одне із головних місць у міжнародній політиці Росії та отримало відгос у середовищі слов'янофілів, призвело до створення Слов'янських Благодійних комітетів. Важливе місце у їх діяльності посідав Київський Слов'янський Благодійний комітет, який існував з 1858 по 1894 рр.

1. Болгарський народ в XV – XVIII вв. – М., 2005. 2. Виноградов В.Н. Руссо-турецкая война 1877-1878. Военный триумф и драма умиротворения // Новая и новейшая история – 2007 – № 6. 3. Виноградов В.Н. Руссо-турецкая война 1877-1878 годов: власть и общество // Славяноведение – 2008 – № 5. – С. 3-11. 4. История Сербии и Черногории. – М., 2002. 5. Киевлянин. – К. – 1874. – №20. 6. Никитин С.А. Славянские комитеты в России 1858 -1878. – М., 1960. 7. Славянские народы Юго – Восточной Европы и Розсип в XVIII в. – М., 2003. 8. Славянкий ежегодник – К. 1884. 9. Сохань П.С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976. 10. Павленко О.В. Панславизм: концепция панславизма в славяноведческих исследованиях // Славяноведение. – 1998. – № 6. – С. 43-60. 11. Пыпин А.Н. Панславизм в прошлом и настоящем. – СПб., 1913. 12. Хитрова Н.И. Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногорские отношения в 50 – 70 – х годах XIX века. – М., 1979.

Надійшла до редколегії 17.02.10

С. Мотрук, канд. іст. наук, доц.

ПОДІЇ 1968 ТА 1989 рр. В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ: ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

В статті проаналізовано дискусійні аспекти подій Празької весни 1968 р. та "оксамитової революції" 1989 р. в Чехословаччині, проблеми тлумачення їх сутності в сучасній вітчизняній та зарубіжній історіографії.

The article deals with some debatable aspects of events of the Prague spring 1968 and "velvet revolution" 1989 in Czechoslovakia, problems of interpretation of their essence in modern domestic and foreign historiography.

Методологічний переворот в історичній науці країн колишнього соціалістичного табору, який розпочався на межі ХХ-ХХІ ст., супроводжувався суттєвими тематичними зрушеннями, появою нових пріоритетних тем і наукових напрямів, що визначили специфіку розвитку дослідницької діяльності у посттоталітарну добу. Особливу увагу науковців привернули внутрішньополітичні кризи в окремих країнах та системні конфлікти всередині радянського блоку. Поміж ними – події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині [1; 4; 12; 16].

В новітній вітчизняній та зарубіжній історіографії звучать різні оцінки досліджуваних подій, які, без перебільшення, можна вважати епохальними в долях чехів та словаків. Наразі вони залишаються предметом наукових розвідок та політичних дискусій, в ході яких науковці дійшли висновку: в чехословацькому суспільстві, як, мабуть, в жодному іншому, яскраво прослідковується двадцятирічна періодичність історичних перемін (1948, 1968, 1989 рр.). Причому кожний період суспільної трансформації у другій половині ХХ ст. тут пов'язаний з черговою зміною генерацій. Два останні найважливіші етапи в розвитку країни, що розпочалися у вищезгадані роки, визначили долі та соціокультурне обличчя двох поколінь, які називають поколіннями "нормалізації" та демократизації [37].

Якісні зміни в Центрально-Східній Європі примусили дослідників в першу чергу по-іншому поглянути на чехословацькі події 1960-х рр., причому нові можливості відкрилися для них у зв'язку з оприлюдненням маловідомих або практично невідомих фактів, документальних матеріалів, які тривалий час перебували на спеціальному зберіганні [7, с.274-275, 285-286; 21, с.3-20, 34-48; 25, с.110-215; 43]. Це був період суспільно-політичної кризи, боротьбу за подолання якої та лібералізацію життя очолила комуністична інтелігенція, котра дала поштовх ідейному опору тоталітарній системі.

Представники реформаторського крила з номенклатурної еліти, просоціалістично та ліберально налаштованої інтелігенції вважали тоді, що суттю перетворень повинна стати ліквідація "деформацій" соціалізму, його "покращення", оновлення та демократизація не тільки партійного, а й громадського життя. Водночас деякі представники суспільства робили ставку на більше – на розрив із соціалізмом. В роздумах реформаторів знаходили відбиток уроки розвитку Чехословаччини після 1948 р., тобто наслідки зміни зовнішньополітичної орієнтації, труднощі розвитку за радянським зразком, трагічний досвід придушення силою народних виступів в НДР 1953 р. та Угорщині 1956 р. а також польський, югославський досвід та вплив хрущовської "відлиги" в СРСР [28, с.163-164].

В якості невідкладних заходів висувалися врегулювання словацького питання, зміна ставлення КПЧ до інтелігенції, послідовна реабілітація всіх постраждалих в ході політичних репресій 1940-1950-х рр. Йшлося про внутрішній суспільний процес, що визрівав з кінця 1950-х рр. та мав на меті демократизацію режиму, звільнення від лещат сталінського правління, свободу друку, економічні, перш за все ринкові, реформи і захист національної незалежності. Період політичних та економічних реформ, спрямованих на ліквідацію радянської моделі суспільного устрою та побудову "соціалізму з людським обличчям", дістав назву "Празької весни". Цей період розпочався з січневого (1968 р.) пленуму ЦК КПЧ, який обрав першим секретарем ЦК КПЧ комуніста-реформатора, лідера словацької опозиції О.Дубчека, та був перерваний введенням військ п'яти країн ОВД на терени Чехословаччини в серпні 1968 р.[29; 36].

В сучасній історіографії розроблена детальна періодизація подій Празької весни: передкризовий період (два етапи – до травня 1968 р.), власне криза (з п'ятьма етапами – від 5 травня до 20 серпня), посткризовий

період (до 27 серпня, дня підписання так званого Московського протоколу). Береться до уваги те, що в цей час фактично розгорталися два процеси: по-перше, демократизація в Чехословаччині, посилення плюралістичних тенденцій та відтиснення антиреформаторських сил всередині КПЧ; по-друге, зміцнення консервативних підходів та поступове визрівання інтервенціоністських настроїв в керівних партійно-державних структурах СРСР та його найближчих союзників [28, с.503-504].

Працька весна стала великою публічною дискусією, що спиралася на свободу слова, і в якій громадська думка відіграла дедалі важливішу роль. За словами британського посла, атмосфера тоді була "п'янкою", "вперше за 350 років чехи опинилися в ролі героїв" [3, с.317]. Водночас ілюзія єдності приховувала суперечливі тенденції.

Оцінки Працької весни в країнах Центрально-Східної Європи за порівняно короткий час кардинально змінилися: від "антисоціалістичного виступу", "повзучої контрреволюції" до "мирної демократичної революції". На Заході чехословацькі події 1968 р. завжди розглядалися як процес відродження, виступ за свободу та незалежність, проти диктатури компартії, придушення введенням військ СРСР та його союзників. Інша справа, що країни НАТО при усіх, більших (Західна Європа) чи менших (США), симпатіях до Працької весни не спромоглися відкрито підтримати її на рівні державної політики. Західний світ, керуючись інтересами власної безпеки та концепцією невтручання у внутрішні справи радянського блоку, зайняв доволі стриману позицію: з одного боку, він демонстрував незгоду з акцією п'яти країн ОВД, а з іншого – заявляв про свою готовність, незважаючи на чехословацьку кризу, не доводити справу до загострення "холодної війни", не руйнувати досягнуті результати політичних контактів та продовжити діалог з питань "ослаблення напруги" [2, с.205-206; 17, с.22-40; 20, с.3-20].

Два десятиріччя офіційною основою для оцінок подій 1968 р. в країнах "реального соціалізму" служив документ "Уроки кризового розвитку в Компартій Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ", прийнятий на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ. В ньому зусилля реформаторів по виходу з кризи тлумачилися як "контрреволюційний закат блоку правих ревізійністських та антисоціалістичних сил", спровокований "світовим імперіалізмом", які прагнули "розвалити політичну структуру соціалістичного суспільства з метою розв'язати дрібно-буржуазну стихію та змінити зовнішньополітичну орієнтацію ЧССР". Водночас інтервенція військ країн ОВД демонструвалась у вигляді "братньої допомоги союзників чехословацькому народові у захисті завоювань соціалізму", "інтернаціоналістичної акції" [8, с.15, 17, 25].

"Нижня революція" внесла суттєві корективи в оцінку подій кінця 1960-х рр. Однією з головних вимог демократичних сил було засудження інтервенції 1968 р., покарання усіх винних в її підготовці та здійсненні, повне виведення з країни радянських військ. Ідеї Працької весни восени 1989 р. з'явилися на прапорах революції. Невдовзі були оприлюднені заяви керівництва СРСР та інших країн радянського блоку, де здійснене у серпні 1968 р. введення військ їх держав до Чехословаччини зазнало рішучої критики та засудження. Воно кваліфікувалося як "порушення норм міжнародного права" та "втручання у внутрішні справи суверенної держави". Підкреслювалося, що "перервавши процес демократичного оновлення в ЧССР, ці неправомірні дії мали довготривалі негативні наслідки" [25, с. 208-209].

Вже в січні 1990 р. було створено Урядову комісію з аналізу подій 1967-1970 рр. у складі 20 відомих істори-

ків, соціологів, політологів (М.Барта, В.Курал, В.Менцл, Я.Моравець, Ф.Яначек та ін.). Вона збрала та узагальнила величезний документальний матеріал, який зберігається в архіві Інституту сучасної історії АН ЧР. Це дозволило зкоригувати різноманітні упереджені уявлення, ліквідувати фактичні неточності, що мали місце в працях попередників. Працька весна тлумачилася, як відповідь КПЧ на глибинні соціально-економічні протиріччя, як налагодження правлячою партією діалога з різними прошарками населення, що знаменувало трансформацію авторитаризму в громадянське суспільство з елементами керованої демократії [15, с.2-6]. Перші результати діяльності комісії були оприлюднені вже у 1993 р. в двохтомній праці "Чехословаччина 1968 року. Т.1. Процес відродження; Т.2. Початок нормалізації" [34]. В подальшому розпочалася публікація документів, яка нараховує сьогодні понад десять томів. Чехословацькі події 1968 р. та їх міжнародний контекст стали темою обговорення двох міжнародних конференцій в Лібіце (1991 р.) та Празі (1994 р.). Одночасно почали виходити мемуари очевидців та учасників тих подій [16, с.78; 17, с.22].

Упродовж останніх десятиріч звучать різні оцінки чехословацьких подій 1968 р. Одностайно засуджуючи добу "нормалізації" та дії консервативних сил в КПЧ, сучасні політики та науковці звертають увагу на те, що Працька весна залишалася переважно елітарним рухом і комуністи-реформатори, політику яких підтримувало понад 75% населення країни, причому 25% – безумовно, не мали на меті позбавити її від соціалізму, що по суті виник конфлікт лише двох комуністичних сект – реформаторів і консерваторів, що комуністичний режим взагалі не можна реформувати зсередини, з використанням його власних структур [11, с.45; 18, с.129]. Метою не було руйнування соціалізму, але зміни мали бути настільки швидкими, що загалом це скидалося на революцію. З іншого боку, говориться про реформи 1968 р. як результат об'єктивного процесу з реальним історичним підґрунтям, котрі тим часом мали свої межі. Головним обмеженням на шляху їх реалізації вважається те, що Чехословаччина належала до радянського блоку. Саме ця обставина не давала реальної можливості розгорнутися реформаторам і врешті-решт вирішила їх долю [24]. Актуальними досі залишається чимало дискусійних питань, зокрема: "Чи був шанс збройного опору чехів і словаків у 1968 р.?", "Чи могло керівництво країни розраховувати на більш активну підтримку США?", "Чи міг в тих історичних умовах взагалі вижити чехословацький експеримент або за будь-яких умов він був приречений на невдачу?" [28, с.221-230].

Згадуючи драматичні події 1968 р., один з лідерів Працької весни З.Млинарж зазначав: "Поки "зверху" комуністи-реформатори і демократи вели боротьбу з комуністами, думки і почуття були сковані догмами тоталітарного режиму, а також з радянськими ставлениками у партійному апараті, Працька весна – незалежно від її сценаристів – дала поштовх до зростання нових могутніх пагонів, будила віру народу у шанс, що надає історія" [18, с.127-128].

З точки зору відомого правозахисника, політика і драматурга, останнього Президента Чехословаччини та першого – Чеської Республіки В.Гавела, "1968 р. був логічним завершенням попередніх подій, того тривалого процесу "самопізнання та самозвільнення суспільства", а не просто зіткненням двох політичних груп й тимчасовою перемогою найбільш ліберальної... Небезпека полягала в тому, що керівництво, не маючи чіткого уявлення про те, що відбувається, не уявляло собі, як це захистити" [5, с.99-100]. "Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить

заявити про поразку правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм в Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення", – зауважував В.Гавел [35, с.440].

Наразі майже однотайним є висновок, що чехословацька спроба реформ прискорила розпад радянського блоку й комуністичної влади. Хоча єдиним тривким продуктом Празької весни була формальна федералізація держави (Конституційний закон №143 від 27 жовтня 1968 р. про Чехословацьку федерацію), вона все ж таки помітно вплинула на зародження вже на новому щаблі історії ідей анти тоталітарних масових рухів та мирних революцій, які привели до зміни суспільного устрою в колишніх соцкраїнах. Придушення Празької весни та наступна "нормалізація" не вирішили назрілих проблем, а лише загнали хворобу всередину, відклали її розв'язання на двадцять років, до фінального краху системи. Невдача комуністичної реформації поставила під сумнів здатність самої системи до еволюціонування й активізувала пошуки шляхів розриву з тоталітаризмом в рамках інших політичних концепцій і поза структурами влади, що склалися [15, с.379].

У наші дні про наслідки подій, які відбувалися в Чехословаччині та навколо неї в серпні 1968 р. написано чимало. Проте, мабуть, найповніше й водночас найлаконічніше висловився про них свого часу О.Дубчек: "З чехословацької точки зору інтервенція була віроломною, а з точки зору світової – підірвала довіру до радянської політики. Агресія залишила глибокий слід в Радянському Союзі. Втручання у внутрішні справи Чехословаччини загасило вогник надії на реформу тодішнього соціалізму, – вогник, що жеврів всередині радянського суспільства. Утвердився догматичний, відірваний від життя підхід до суспільства та його проблем. Рішення про військове вторгнення в Чехословаччину посилювало внутрішню протиріччя як в радянському, так і у східноєвропейському суспільстві в цілому. Довгих 20 років домінувала політика, в результаті якої почало наростати відставання від світового розвитку" [2, с.7].

Перемога прихильників конценції "обмеженого суверенітету", що становила сутність так званої "доктрини Брежнєва", посилювала імперські риси радянської зовнішньої політики, покляла край руху за реформи та сприяла встановленню в Чехословаччині прорадянського авторитарного партійно-бюрократичного режиму "нормалізації", який невдовзі набув тоталітарних рис [30, с.72-77]. Доба "нормалізації", що влучно називалася дисидентами "єрою нерухомості" (М.Шимечка), часом "суцільного безформного туману" (В.Гавел), призвела чехословацьке суспільство не до "консолідації", за твердженнями офіційної пропаганди, а до прямо протилежного результату – розпорошеності та роз'єднання (О.Дубчек). Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії, постійні утиски будь-якого вільнодумства були реаліями життя за часів правління Г.Гусака та М.Якеша (1969-1989) [4, с.259-326; 40, с.206; 41, с.5-10].

Початок радянської "перебудови", лібералізація життя в деяких країнах Центрально-Східної Європи та активізація демократичних сил в Чехословаччині на тлі загострення кризи тоталітарного режиму стали поштовхом для розгортання революційних подій в листопаді 1989 р., які покляли край існуванню понад сорок років режиму монопольної влади КПЧ. Зміна влади відбулася тут стрімко, "під тиском вулиці", на хвилі емоційного піднесення, масової антикомуністичної ейфорії, що дало назву "оксамитового", навіть "ніжного", переходу до демократії [3, с.332].

Феномен "оксамитової революції" в Чехословаччині продовжує привертати пильну увагу дослідників та з

перебігом часу розкривається у все більшому розмаїтті ракурсів і аспектів. Головне в них – зміна "лінійної" перспективи бачення подій 1989 р. на "об'ємну". Треба відзначити, що єдності в оцінці цих подій наразі немає. Для їх характеристики використовуються терміни "революція" ("ніжна", "оксамитова", "демократична", "народна", "анти тоталітарна", "антикомуністична", "договірна"), "трансформація", "переворот", "контрреволюція". Фігурує навіть екзотичний термін "рефолуція" – як щось середнє між революцією та реформою. Незаперечним залишається одне: чехословацька революція є унікальною історичною подією, яка мала спільні риси і водночас відрізнялася від тодішніх соціальних зрушень у сусідніх країнах. Інтерес до неї не вичерпується ще й тому, що хвиля "нових", або так званих "кольорових", революцій, яка прокотилася пострадянським простором на початку XXI ст., поставила на порядок денний проведення порівняльно-типологічних досліджень, котрі зможуть розкрити вузлові характеристики "генів" революційних процесів й внести додаткову ясність в дану проблему [12, с.193].

Серед переважно безкровних революцій, що восени 1989 р. сколихнули східноєвропейське суспільство й якими рухала відмова сприймати правила комуністичних режимів, заперечення офіційної ідеології, найбільш мирною, ненасильницькою та унікальною дійсно була саме чехословацька. Неочікувано для самих її учасників, вона, не зустрівши практично жодної протидії (що в подальшому породило чимало припущень), увінчалася триумфальним успіхом. З усіх демократичних революцій, які відбулися в країнах регіону, чехословацька була ще й найкоротшою, що зафіксувало супроводжуюче її гасло: "Польща – десять років, Угорщина – десять місяців, НДР – десять тижнів, Чехословаччина – десять днів". Чеська нація в силу специфіки її історії та культурно-психологічних ознак продемонструвала типологічні крайнощі "оксамитової" зміни влади. Досліджуючи передумови та основні чинники "оксамитової революції", історики наразі продовжують шукати відповіді на давно вже поставлені питання: "Чому так пізно?", "Як це трапилось так легко?" і "А що дали?" [14, с.16; 39, с.8].

Події листопада 1989 р. стали кульмінацією у зв'язанні системної кризи в Чехословаччині. Вони розпочалися одразу після придушення владою 17 листопада маніфестації празьких студентів в пам'ять про антифашистський виступ їх колег, що відбувся рівно за півстоліття до того. За двадцятирічний період "нормалізації" після 1969 р. це була наймасовіша демонстрація переважно молодих людей під гаслами ліквідації монополії КПЧ та зміни політичного режиму. Події тих днів об'єднали громадський, молодіжний та дисидентський рухи. Так звані незалежні, або громадянські ініціативи (близько 39), більшість з яких походила від дисидентського об'єднання "Хартія-77", опозиція в цілому перетворилася у визначну політичну силу, яка реалізувалася в діяльності створених на гребні революційних подій Громадянського форуму (Чехія) та Громадськості проти насильства (Словаччина). Гуманістичні ідеали опозиції сприяли зростанню її авторитету серед широкого загалу і відіграли помітну роль у консолідації суспільства [41, с. 70; 46, с.39].

Чехословацький опозиційний рух був єдиним в одному – демонтажі режиму "нормалізації", але не в засобах і шляхах його досягнення. При цьому одна його частина передбачала здійснити такий демонтаж в руслі діалогу з прагматичною течією керівництва країни, орієнтованою на помірковано-еволюційний шлях розвитку. Інша – прибічники радикальної моделі трансформації суспільства – виступали з вимогами беззастережної

відставки правлячого режиму, проведення вільних виборів та формування на основі їх результатів нових демократичних органів влади. Відповідь на те, яка позиція отримає перемогу, належало дати "вулиці", починаючи з вищезгаданої студентської демонстрації і завершуючи масовими маніфестаціями, що збирали у другій половині листопада-грудні 1989 р. в одній тільки Празі до 750 тис. осіб. Саме цей рух "знизу" й надавав в Чехословаччині темп історичним перетворенням дещо поіншому, ніж передбачалося, розставляючи політичні акценти і пріоритети [23, с.30-34].

Настрої громадськості хитнулися в бік демократичних сил вже через десять днів після першої масової протестної акції. Рівно стільки знадобилося лідерам опозиції, аби отримати громадську підтримку. Після цього рахунок часу історичним перетворенням дещо поіншому, ніж передбачалося, розставляючи політичні акценти і пріоритети [23, с.30-34].

Настрої громадськості хитнулися в бік демократичних сил вже через десять днів після першої масової протестної акції. Рівно стільки знадобилося лідерам опозиції, аби отримати громадську підтримку. Після цього рахунок часу історичним перетворенням дещо поіншому, ніж передбачалося, розставляючи політичні акценти і пріоритети [23, с.30-34].

"Запізніла" революція антикомуністичного спрямування в Чехословаччині, як і в інших східноєвропейських країнах, стала історичним за своїм масштабом та значенням соціально-психологічним феноменом, аналогів якому не було в новітній історії. Революційний настрій тих днів навіть заглушив або послабив найважливіші риси характеру народів регіону, в тому числі чехів, котрі завжди відрізнялися раціоналізмом та обережністю.

Психологічний фактор, котрий визнано домінуючим в успіху демократичних революцій в країнах Центрально-Східної Європи, проявився в чехословацькому середовищі найяскравіше, знайшовши відображення у стрімкому падінні авторитету колишньої влади, усвідомленні людьми її вичікувальності, консервативної позиції. Ця позиція позбавила режим останніх прибічників. Керівництво КПЧ дедалі більше втрачало підтримку не тільки населення загалом (кількість його прихильників зменшилася протягом 1988-1989 рр. з 58% до 33%), а й безпосередньо членів партії [47, с.539].

На відміну від масових виступів Празької весни, протестні настрої "оксамитової революції" зароджувалися у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ. Ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. У використанні Громадянським форумом революційної риторики було геть відсутнє поняття "соціалізм". Разом з тим, згідно опитуванням громадської думки, проведеним в Чехії 22-24 листопада 1989 р., майже половина – 47% – респондентів виявилися прихильниками політичної та економічної системи, поєднаної переваги соціалізму та капіталізму. Приблизно стільки же було прибічників соціалістичного вибору. Лише 5% опитаних висловилися на користь капіталістичного шляху розвитку [44, с.105].

Якщо "шлях до тоталітаризму" після 1948 р. був наповнений "конструктивним ентузіазмом", зворотний шлях характеризувався прямо протилежним настроєм. За до реформним станом політичної апатії пішла слідом коротка, але доволі сильна революційна хвиля, яка змінилася тривалим періодом наростання скептицизму, депресії, потреби у захисті, цінносним вакуумом [32, р.115].

Характер багатьох процесів, що розгорнулися в добу демократичної трансформації суспільства, призвів на певному етапі до втрати ейфоричних ілюзій та кризи, спричиненої очікуванням швидких та безболісних змін. Вже святкування першої річниці революції в Чехословаччині супроводжувалося відкриттями та розвінчаннями доволі незвичайного, часто скандального гатунку,

викликаними перш за все відсутністю повної ясності навколо подій 17 листопада (незважаючи на всі зусилля відповідної парламентської комісії), розчаруваннями в темпах та масштабах реформ в країні. Доволі знаковою в цьому сенсі була відозва групи радикальних студентів, де говорилося: "Вже немає підстав називати нашу революцію "оксамитовою". Точніше сказати, це вкрадена революція!". Знайшлися сили, котрі намагалися (і намагаються) представити "ніжну революцію" справою рук Кремля, результатом "більшовистсько-єврейського заклоту", "путчем", підготовленим та здійсненим КДБ (або ЦРУ), змовою між "Хартією-77" та КПЧ з метою збереження соціалізму. По-різному були розтлумачені свого часу й слова Президента В.Гавела про необхідність "другої революції" в країні, хоча сам Президент, проголошуючи їх, передбачав повне й незворотне викоренення номенклатури. Чимало діячів екстремістського спрямування сприйняли ці слова як керівництво до радикальних дій, насильства. Істини публічно вимагали представники усіх політичних сил, часто пропонуючи свої інтерпретації "ніжної революції". Час від часу з'являлися твердження або натяки на те, що у 1989 р. мав місце "заклот" або хтось дирегував подіями, використовуючи брудні прийоми. Учасниками "заклоту", безперечно, проголошувалися опоненти, яким в провину ставилися всі труднощі й проблеми перехідного періоду [9; 27].

З плином років термін "революція" почав поступово відходити на задній план; натомість у Центральній Європі все частіше говорили про "зміни", "трансформацію", "переворот" або просто "1989 р.". Відсутність катарсису – одна з причин того, чому 1989 р. так хутко стерся у пам'яті людей. Серед країн, для яких цей рік позначив справжні зміни, лише Чехія наразі святкує 17 листопада як національне свято. З тієї самої причини й західним спостерігачам вельми непросто було називати дані події "революцією", хіба що додаючи когось прикметника на кшталт "договірної". Але масштаб змін – політичних, економічних, суспільних, культурних – плюс стрімкість втілення в життя роблять кожне інше слово на їхнє окреслення дивним і навіть тенденційним [13, с.39, 412; 38, с.3-5; 45, с.343-351].

До сьогодні предметом принципової дискусії залишається питання про причини революцій в Чехословаччині та інших країнах регіону, від тієї чи іншої відповіді на яке залежить в цілому розуміння сутності регіональних подій 1989-1991 рр.: були ці події верхівковим переворотом, інспірованим до того ж іззовні, або все-таки вони являли собою антитоталітарні революції самого народу, а не лише змову вузької групи дисидентські налаштованої інтелігенції. Більшість сучасних дослідників, не відкидаючи важливої ролі зовнішнього чиннику (особливо радянської політики), виходять з визначення сутності даних подій як саме революцій, безпосереднім результатом котрих став новий державний та суспільний устрій, причому такого роду революцій, які виявилися новим словом в теорії зміни суспільно-політичних систем та в практичній реалізації подібної зміни [12, с.6-7; 26, с.6-7]. Цей висновок, безумовно, стосується й чехословацької "оксамитової революції", що являла собою своєрідний прояв "творчості мас", з результатами, важко прогнозованими навіть найдосвідченішими аналітиками в Білому домі чи Кремлі – наскільки б потужною не уявлялася нібито залучена там "рука" [10, с.56].

Один із найпоширеніших закидів стосовно подій 1989 р. – навіть з боку тих, хто погодився, що це такі були революції – полягає в тому, що вони не породили нових великих ідей чи форм урядування (на відміну від американської, російської чи французької революцій).

Натомість завдяки їм утворилися держави, чії лідери та населення прагнуть бути схожими на західні ринкові демократії. Ця обставина робить постреволуційні зміни радше неминучими, а захоплення перед 1989 р. децю зайвим. Крім того, його описи, на жаль, до сих пір більше містифікують, ніж пояснюють. Навіть науковці, котрі дуже добре знають регіон, удаються до ірраціональних пояснень того, яким чином у комуністичному блоці зародилися демократія і свобода. Вони пишуть про 1989 р. як про "рік чудес", "коли влада народу" "освітила ніч", забуваючи, що перша-ліпша революція не є одномоментним актом, вона вимагає не тільки відповідного балансу об'єктивних і суб'єктивних чинників, але й неабияких зусиль її ідеологів та виконавців [13, с.22, 413].

Незважаючи на численні дискусії, котрі точаться навколо подій "осені народів" кінця 1980-х рр. (популярний вислів, покликаний нагадувати "весну народів" 1848 р.), їх передумов, характеру та наслідків, учасники яких наразі не дійшли згоди з багатьох питань, практично однозначно є думка, що ці події привели країни Центрально-Східної Європи до зміни суспільного устрою в ході "шокової" лібералізації та геополітичної орієнтації в результаті розгорнення в бік військових та економічних структур Заходу. Серед обставин, що сприяли відносно швидкому краху тоталітарної системи називають, зокрема, факт наявності тут більш чи менш значних залишків громадянського суспільства, певних його традицій та структур, високий ступінь готовності населення до перемін, широко розповсюджене в різних прошарках переконання в необхідності глибоких реформ, котрі відкидалися догматично налаштованою владою, тотальне падіння авторитету правлячих комуністичних партій, економічні негаразди, а також "чинник Горбачова" [12, с.7-27; 19, с.3-18; 26, с.8-10].

Водночас звертається увага на те, що всі без винятку країни регіону на початковому етапі посткомуністичних перетворень пережили найсерйознішу системну кризу. Для цього періоду характерні численні конфлікти, постійні перестановки на політичній сцені, розпад федерацій, а також болючий синдром "зраджених сподівань", який змушував багатьох стверджувати, що 1989 р. – то ніяка не революція, а лише "трансформація" – мирний перехід від однієї системи до іншої. В силу регіонального або – в розмірах світу – навіть локального масштабу ця системна трансформаційна криза не мала відкрито гострого загального характеру, але заклала підвалини переходу до нової якості суспільного розвитку в східноєвропейських країнах. Кризові явища мали не перманентний, а циклічний характер й часто приводили до зміни моделі державної політики (наприклад, в Чехії з правокозервативної на лівоцентристську). В другій половині 1990-х рр. оновлені демократії регіону вступили до завершального етапу посткомуністичних перетворень, який у чехів та словаків після невдалого пошуку консенсусу з кардинальних проблем розвитку федерації та "оксамитового розлучення" тривав з 1993 р. вже в рамках самостійних держав [6, с.90-105; 13, с.11; 31, с.20-23].

Отже, події 1968 та 1989 рр. в Чехословаччині через свою непересічність у світовій історії другої половини ХХ ст. постійно перебувають в полі зору істориків, політологів, публіцистів, які прагнуть дати аргументовану оцінку, провести паралелі між минулим та майбутнім. Із плином часу та накопичення нового документального матеріалу вони все частіше стають предметом системних досліджень, хоча єдності в їх інтерпретації досі немає. Чимало питань, пов'язаних з передумовами, характером, головними чинниками та наслідками вказаних подій залишаються дискусійними. Дискусійність цих та

інших питань простежується в ряді публікацій, а також на наукових конференціях, які, незважаючи на розмаїття тематик, часто своїми історичними аналогіями повертаються до Празької весни та "оксамитової революції". Триває докорінна переоцінка цінностей, радикальне переосмислення концепцій історичного розвитку, запровадження нових підходів до аналізу цивілізаційних процесів. Проте беззаперечним залишається той факт, що досвід суспільно-політичних процесів в Чехословаччині має особливий інтерес для розуміння сутності повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації.

1. Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990 гг.). Центральноевропейские исследования. – М., 1999. – Вып. 1.
2. Валента И. Советское вторжение в Чехословакию: Пер. с англ. – М., 1991.
3. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні. – К., 2004.
4. Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина XX века / Отв. ред. Э.Г.Задорожнюк. – М., 2006.
5. Гавел В. Заочный допрос: Разговор с Карелом Гвиждялой: Пер. с чеш. – М., 1991.
6. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: 10 лет спустя... // Новая и новейшая история. – 2000. – №2.
7. Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2003. – Вип.22-23.
8. Завоевания социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи и материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968-1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. – М., 1981.
9. Загадки "бархатной революции" // Megapolis-EXPRESS. – 1991. – 3 января.
10. Задорожнюк Э.Г. "Бархатная" революция в Чехословакии глазами американских дипломатов // Славяноведение. – 2006. – №6.
11. Зарицкий О.М. Вацлав Гавел. Политичний портрет. – К., 2009.
12. История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа / Отв. ред. Ю.С.Новопашин. – М., 2007.
13. Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року: Пер. з англ. – К., 2006.
14. Коровицына Н.В. Самая "бархатная" революция: "чешский человек" на фоне общественных перемен // Славяноведение. – 2000. – № 3.
15. Латыш М.В. "Пражская весна" 1968 г. и реакция Кремля. – М., 1998.
16. Марына В.В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после "бархатной революции" 1989 г. // Новая и новейшая история. – 2002. – № 1.
17. Марына В.В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованному в ЧР документам и материалам чешского журнала "Soudobé dějiny") // Славяноведение. – 2008. – №3.
18. Млинарж З. Мороз ударил из Кремля: Пер. с чеш. – М., 1992.
19. Мусатов В.Л. Метаморфозы политики Горбачева в отношении стран социалистического содружества // Славяноведение. – 2009. – №4.
20. Орлик И.И. Запад и Прага в 1968 г. По документам архива МИД Чешской Республики // Новая и новейшая история. – 1996. – №3.
21. Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС // Новая и новейшая история. – 1994. – № 6; 1995. – № 1.
22. Приходько В.О. "Ніжна революція" в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999.
23. Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001.
24. Смерть "Пражской весны". Внутренний конфликт двух сект или попытка реформировать общество // Киевские Ведомости. – 1994. – 17 августа.
25. Страшнюк С.Ю., Пугач Е.П. Политичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). – Х., 1998.
26. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник / Отв. сост. Ю.С.Новопашин. – М., 2003.
27. Черных Е. Кто глдит против шерсти бархатную революцию // Комсомольская правда. – 1992. – 21 августа.
28. Чехия и Словакия в ХХ веке: Очерки истории: В 2 кн. / Отв. ред. В.В.Марына. – М., 2005. – Кн.2.
29. Чехословакия конца 60-х годов. Социализм с человеческим лицом: Реф. сб. / Ред. – сост. Ю.А. Щербакова. – М., 1991.
30. Чорней П., Покорны Й. Краткая история Чешских земель до 2004 года. – Прага, 2006.
31. Яхборговская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2008.
32. Burianek J., Šubrt J. The Exhausted or Parent Society? On the Human Potential in the Process of Social Change // Crossroads of Transition. – Praha, 1995.
33. Deset pražských dnů. 17-27. listopad 1989: Dokumentace. – Praha, 1991.
34. Československo roku 1968. – Praha, 1993. – D. 1-2.
35. Havel V. O lidskou identitu. – Praha, 1990.
36. Kaplan K. Kořeny československé reformy 1968. – Brno, 2002.
37. Malé dějiny velkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989. – Bratislava, 2005. – D.1-2.
38. Měchyř J. Velký převrat či snad revoluce sametová?: Nekolik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech, 1989-1992. – Praha, 1999.
39. Možný I. Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce. – Praha, 1991.
40. November 1989 a Slovensko: Chronologia a dokumenty (1985-1990). – Bratislava, 1999.
41. Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám "normalizace" v Československu. – Praha, 1994.
42. Otáhal M. Normalizace 1969-1989. Příspěvek ke stavu bádání. –

Praha, 2002. 43. Sedm pražských dnů, 21-27. srpen 1968: Dokumentace. – Praha, 1990. 44. Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu – 1. prosince 1989). – Praha, 1995. 45. Suk J. "Listopad '89" a věc revoluce. Jaká revoluce se v Československu na přelomu let 1989/1990 odehrála? // Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám dok. Karla

Kaplana. – Brno, 2003. 46. Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. – Praha, 1999. 47. Zvykumu veřejného mínění v době sametové revoluce // Sociologia. – 1990. – № 5.

Надійшла до редколегії 17.02.10

V. Пащенко, асп.

ОЛЕКСАНДР ШЛІХТЕР – ДЕРЖАВНИЙ І ПОЛІТИЧНИЙ ФУНКЦІОНЕР УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ

В статті аналізується стан наукового дослідження життя та політичної діяльності одного з найвпливовіших радянських функціонерів 20–30-х років в Україні – Олександра Григоровича Шліхтера.

The article analyses the condition of the scientific research the life and the political activity the one of the most powerful Soviet states-man of the 20th–30th year in Ukraine the – Oleksandr Hhrigorievich Shlikhter.

Олександр Григорович Шліхтер – партійний та державний діяч Радянської України, який почав свою політичну діяльність в лавах Російської соціал-демократичної партії (входив до меншовицької фракції, згодом приєднався до більшовиків), у 1919 році призначений на посаду Народного комісара з продовольства Української соціалістичної радянської республіки (УСРР), у 1927-1929 рр. – народний комісар земельних справ УСРР, з 1931 року – віце-президент Всеукраїнської академії наук України (ВУАН), член ЦК КП(б)У, кандидат в члени Політбюро ЦК КП(б)У (1926-1937 рр.). Саме він став одним з тих діячів, які безпосередньо встановлювали більшовицький режим в Україні у 1919 році та сприяв зміцненню тоталітарного ладу в протягом 20-30-х років ХХ століття.

За часів радянської влади ім'я О. Шліхтера не замовчувалося, оскільки він належав до тієї нечисельної групи партійців так званої "ленінської гвардії", який вдалося не лише уникнути репресій 30-років, але й залишитись при владі. Однак біографія О. Шліхтера не стала предметом широкого вивчення, оскільки окремі аспекти його діяльності як в Україні, так і поза її межами могли б свідчити не на користь влади загалом та постаті О. Шліхтера зокрема. Подібні небажані факти не згадувались, тому в офіційних нечисельних біографіях О. Шліхтера, його дії всіляко возвеличувались та вихвалялись. Все ж діяльність О. Шліхтера в Україні це досить маловивчена сторінка вітчизняної історії. Тому мета даної роботи – проаналізувати наявну історіографічну базу, що стосується життя та діяльності Олександра Шліхтера в Україні.

Загалом весь масив робіт можна поділити на чотири нерівноцінні групи за проблемно-тематичним принципом та хронологічними межами: радянську історіографію, сучасну вітчизняну історіографію, мемуарну літературу та дослідження істориків діаспори.

Оскільки, як вже зазначалося вище, за радянських часів постать О. Шліхтера не стала об'єктом замовчування, то в цей час вийшло декілька робіт, які безпосередньо були присвячені дослідженню біографії, та чисельні праці, що опосередковано стосувались його діяльності в Україні. Автори цих праць намагались вписати образ О. Шліхтера в певну канонізовану схему, яка була притаманна політичним біографіям більшості радянських лідерів, які не зазнали репресій: старий більшовик, професійний революціонер, соратник Леніна і т.п. Методологічною основою дослідження став марксизм-ленінізм, де домінуючими були закономірності перемоги Жовтневої революції, авангардної ролі більшовицької партії та неминучості розгрома "націоналістичних ухилів". Саме з таких позицій розглядалась політична діяльність О. Шліхтера в працях Д.Ф. Вірника [4], [5]. Ці

праці загалом повно і достовірно висвітлюють факти щодо дитинства та юності Олександра Григоровича, його навчання та початку діяльності в політичній сфері під час революції 1905-1907 року, аналізують період заслання, яке О. Шліхтер відбував в Красноярську. Однак автор мало звертає уваги на післяреволюційний період, зокрема на посаді Народного комісара з продовольства, і лише побіжно згадує про нього як про народного комісара земельних справ України або ж його діяльність у Всеукраїнській академії наук України. Таким чином, Д.Ф. Вірник досить детально проаналізувавши, хоча й з марксистських позицій, біографію О. Шліхтера до 1919 року, залишає багато "білих плям" подальшої діяльності останнього, які вимагали поглибленого дослідження. Подальшої розробки ця проблема не знайшла, оскільки це б привело істориків до висновків, які не відповідали офіційній концепції історії КП(б)У та УСРР. Монографія Д.Ф. Вірника на сьогоднішній день є єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим постаті О. Шліхтера. Подальше вивчення діяльності О. Шліхтера було майже повністю припинено і обмежувалося вміщенням біографії в збірниках його праць [34], [35]. Як правило, ці біографії або являлись собою скорочений варіант монографії Д.Ф. Вірника, або ж були переписом автобіографії О. Шліхтера, написаної ним ще в 30-х роках [33]. Щоправда, інформація про О. Шліхтера була вміщена майже в усіх тогочасних енциклопедіях [1], [3], [23], що містили загальнобіографічні дані та аналізували, переважно, дореволюційну діяльність О. Шліхтера, і лише кількома реченнями висвітлювалась його діяльність після жовтневого перевороту.

Історики радянського періоду, досліджуючи політику більшовицької влади в Україні, досить часто й побіжно торкалися постаті О. Шліхтера в Україні. Такі дослідники як В. Борисов [2], І. Рибалка [24], Хміль І. [32], аналізуючи більшовицьку продовольчу політику в Україні, намагались виправдати засоби і методи її реалізації, в цілому позитивно оцінюючи діяльність О. Шліхтера в Україні, який, за висловлюванням В. Борисова, працював в Україні "в інтересах постачання голодній півночі і армії РРФСР" [2, с. 216-217]. Щодо проблеми діяльності О. Шліхтера в Україні в другій половині 20-30-х рр. ХХ століття, то вона є невисвітленою в радянській історіографії. Як правило, тогочасні історики обмежувались згадуванням О. Шліхтера як "натхненника" створення та функціонування машинно-тракторних станцій в Україні [11, с. 50].

В сучасній вітчизняній історіографії немає окремої праці, яка б була спеціально присвячена постаті О. Шліхтера, з повним і фундаментальним аналізом його політичної діяльності. Це завдання не змогла вирішити публікація короткої біографії О. Шліхтера у монографії В. Лозицького [15]. Всі праці, які вийшли після 1990 року, більшою чи меншою мірою, лише опосеред-

ковано торкаються діяльності О. Шліхтера в Україні. Але, на відміну від своїх попередників, сучасні історики схильні більш критично, інколи негативно, оцінювати діяльність О. Шліхтера в Україні, завдяки кардинальному перегляду методологічних основ історичного дослідження та можливості вивчення фактографічного матеріалу із закритих раніше фондів архівів.

За останні півтора десятиліття спостерігається значне збільшення виходу праць узагальнюючого характеру. Їхня важливість визначається синтетичним характером, широкими географічними або хронологічними межами дослідження, репрезентативною джерельною базою. Ці праці є своєрідним підсумком розвитку історіографії, оскільки вони відображають основні етапи та характерні риси формування історичних знань взагалі і з конкретних проблем зокрема. Узагальнюючі багатомні дослідження дозволяють визначити місце, яке відводилося вивченню діяльності О. Шліхтера в Україні в цілісній конструкції історичного процесу, а також як історики розуміли, визначали, трактували зміст, сутність та наслідки цієї діяльності. Як правило, такі праці виходять за загальною редакцією провідних фахівців з певної проблеми.

З узагальнюючих праць, виданих у період незалежності України, найбільшу увагу привертає двотомна "Історія українського селянства" [9]. У ній по-новому, висвітлено важливі події в історії селянства України, в тому числі питання, пов'язані з продовольчою політикою більшовиків в Україні у 1919 році та аграрною політикою радянської влади в Україні наприкінці 20-х – в 30- роках ХХ століття. Осягненню загальних тенденцій розвитку історичних процесів, що мали місце в Україні на початку ХХ століття, сприяє 6-ти томна "Політична історія України ХХ століття" [21]. Це видання містить всебічний науковий аналіз вузлових проблем української політичної думки і політичних ідей в Україні, еволюції форм державного правління і устрою, політичних інститутів і структури влади. Автори осмислюють передусім ті історичні явища, що становлять політичну сферу суспільного життя. Особливістю третього тому даного видання є те, що в ньому не лише детально розглядається процес формування та функціонування владних структур в 20-30-х роках, але й висвітлюється процес діяльності Наркомату закордонних справ в 20-х роках, очолюваного в Україні на той час О. Шліхтером, що є досить мало висвітленою сторінкою історії України ХХ століття.

Монографічні дослідження є основним каналом розвитку науки і найбільш поширеним видом історіографічних джерел. Їхня цінність полягає в тому, що вони інформують про рівень розвитку історичної науки, ґрунтовність наукового осмислення історичних та історіографічних питань. Серед монографічних досліджень, що певною мірою торкаються діяльності О. Шліхтера в Україні, можна виділити праці В. Сергійчука [25], [28]. Він, досліджуючи питання голоду-геноциду в Україні у 1932-1933 роках, розглядає та аналізує більшовицьку продовольчу та аграрну політику в Україні починаючи з 1917 року, тобто від моменту першого приходу більшовиків до влади. Автор зазначає, що у 1919 році В. Ленін посилав в Україну не лише чисельні робітничі загони для ревізиції продовольства, але й "вміло підбирав серед збільшовиченого українства своїх прихильників" [28, с. 3]. Одним з таких "прихильників" В. Сергійчук вважає О. Шліхтера. Дослідник зазначає, що користуючись цинічними методами при вивозі продовольства з України, О. Шліхтер сприяв тому, що в Україні спалахнув голод, а "так звана "самостійна" УСРР ніколи не могла розпоряджатися багатствами, які творилися руками українців" [25, с. 15].

Навідміну від В. Сергійчука, С. Кульчицький схильний менш критично оцінювати діяльність О. Шліхтера в Україні. Зокрема, він наводить факти, коли О. Шліхтер намагався запропонувати більш оптимальні, на його думку, заходи щодо перетворення сільського господарства, однак його пропозиції не було враховано керівництвом ні в 1919 році [14, с. 127], ні під час проведення суцільної колективізації в Україні [12, с. 126-127]. С. Кульчицький вважає, що запропоновані О. Шліхтером темпи і шляхи зростання колективних господарств в Україні, для Й. Сталіна були неприйнятні, тому пропозиції О. Шліхтера були відкинуті [13, с. 105-106].

В сучасній українській історіографії можна виділити працю В.Ф. Солдатенка [26], який, досліджуючи життєвий та політичний шлях М. Скрипника, зосередив особливу увагу на тих особистостях, які прилучилися до його цювання і зрештою довели до самогубства. Особливу увагу автор приділяє О. Шліхтеру, якого вважає одним з основних організаторів антискрипнівської кампанії. В. Солдатенко, ретельно проаналізувавши статтю О. Шліхтера "За більшовицьку непримиренність в теорії" [36], робить висновок, що О. Шліхтер доклав максимум зусиль для того, щоб М. Скрипника зрештою звинуватили в націонал-ухильництві [26, с. 227].

Останніми роками дослідники все більше уваги почали приділяти проблемі формування та функціонування радянської політичної еліти в СРСР загалом, так і в УСРР зокрема. М. Фролов [30], [31] в своїх дослідженнях стверджує, що політична еліта України, до якої належав і О. Шліхтер, протягом 20-30-х років втрачала своє автономне становище, стала лише складовою частиною загальносоюзної і "продовжувала далі йти в фарватері сталінського флагаману й обмеженої самостійності" [30, с. 480]. Аналізуючи події в українському селі у 1932-1933 роках, що мали наслідком голодомор, дослідник відмічає, що ці події стали найганебнішою сторінкою політичної еліти загалом, та політичних біографій окремих діячів, керівників України, в тому числі й О. Шліхтера. "...вони були вражені розмахом тієї трагедії, яку переживав український селянин, але підкоряючись партійній дисципліні та опікуючись власним становищем в політичній еліті УСРР та СРСР, продовжували брати активну участь в антинародній справі" – зазначає автор [31, с. 38].

Для сучасних дисертаційних досліджень актуальними є проблеми аграрної політики більшовицької та радянської влади. Аналіз дисертацій як історіографічного джерела дозволяє ґрунтовно та комплексно розкрити процес освоєння істориками складної та багатогранної політики більшовицького та радянського урядів, зокрема ролі та місця в цій політиці О. Шліхтера. Тому окремі аспекти діяльності О. Шліхтера в Україні відображені в дисертаційних роботах Я. Малика [17] та Д. Михайличенка [18]. Ці дослідники, аналізуючи аграрну політику більшовиків в Україні та політику "воєнного комунізму", вивчають діяльність О. Шліхтера у взаємозв'язку з проведенням грабіжницької більшовицької продовольчої політики в Україні. Вцілому, вказані автори досить негативно оцінюють діяльність О. Шліхтера, вважаючи, що в своїй діяльності останній керувався передусім власними інтересами та інтересами московського центру, а не інтересами українського народу, що зрештою привело до голоду 1921-1923 років.

Спогади, свідчення, щоденники, мемуари дають можливість отримати значну кількість інформації щодо О. Шліхтера, його особистісних рис, відносин з іншими діячами. Цінність даного виду джерела, незважаючи на певний суб'єктивізм матеріалу, що викладається в ньому, полягає в тому, що з них можна почерпнути певну інформацію щодо деяких обставин особистого життя,

О. Шліхтера, його світогляду. Особливу цінність щодо особистості О. Шліхтера мають спогади І. Майстренка [16], Н. Суровцевої [27], Н. Полонської-Василенко [22] та щоденники С. Єфремова [8]. І. Майстренко, який деякий час входив до складу КП(б)У і бачив роботу уряду, зокрема наркомату продовольства, критикує більшовицьку продовольчу політику та діяльність Олександра Шліхтера в Україні у 1919 році. Автор зазначає, що методи роботи О. Шліхтера в українському селі не схвалювались боротьбистами, яких на той момент було включено до складу. Як приклад, автор описує конфлікт О. Шліхтера зі своїм заступником П. Любченком з приводу продовольчої політики в Україні на Всеукраїнському з'їзді волвиконкомів в червні 1919 року. Так, П. Любченко виступав проти тих методів і засобів продовольчої політики, які застосовувались в українському селі у 1919 році, оскільки це приводило до руйнування сільського господарства України. Натомість, О. Шліхтер "не маючи аргументів проти Любченка ... розводив демагогію, мовляв, чи давно ви, боротьбисти, стали на радянські позиції?" Тобто І. Майстренко засвідчив той факт, що О. Шліхтер взяв активну участь у боротьбі між різними угрупованнями в уряді УСРР, яка найбільш виразно проявилась в конфлікті більшовиків з боротьбистами [16, с. 55].

Надія Суровцева, яка працювала редактором-референтом при наркоматі іноземних справ, який на той час очолював О. Шліхтер, навпаки, не схильна негативно оцінювати його особистість. Вона в своїх спогадах подає багато цікавих фактів щодо особистісних якостей останнього. Н. Суровцева зазначає, що серед більшовицького керівництва України О. Шліхтер користувався значним авторитетом, але при цьому при спілкуванні з підлеглими та рядовими партійцями "тримав себе просто", не був "пуристаном хоча почав звикати до утвореного канонізованого образу ідеального старого партійця" [27, с. 178-182]. Н. Полонська-Василенко та С. Єфремов, аналізуючи проблему реорганізації Всеукраїнської академії наук, також розглядають діяльність О. Шліхтера в цьому процесі. Н. Полонська-Василенко згадувала, що "О.Г. Шліхтер був завжди далекий від науки. ... Він посідав вищі пости в Наркомзаксправ, потім в Наркомземі, але десь посковзнувся ... Так партія "зіслала" Шліхтера до ВУАН. В Академії Шліхтер залишався безбарвною фігурою і був маріонеткою в руках партії" [22, с. 65]. Подібно до неї, С. Єфремов також схильний негативно оцінювати діяльність О. Шліхтера у Всеукраїнській академії наук. В своєму щоденнику від 26 жовтня 1926 року він зазначив: "Здається, таки серйозно хочуть нам підкинути академіком (!) Шліхтера... Комуністам конче хочеться підкинути нам когось із-поміж себе, а так як учених у них нема, то думають аби-кого" [8, с. 421]. Зрештою С. Єфремов робить висновок, що такою політикою призначення партійців на наукові посади "перегортуються сторінка за сторінкою в історії ганьби нашої Академії" [8, с. 421].

Українська зарубіжна історіографія також лише побічно торкається питання діяльності О. Шліхтера в Україні. Особливу увагу істориків діаспори привертати пости, які були призначені московським більшовицьким урядом для утвердження більшовицького режиму в Україні. Починаючи з 1930-х років, зарубіжні історики, оперуючи широкою джерельною базою, починають більш ґрунтовне дослідження подій 1917-1930-х рр. В цей час ними було подолано методологічну і концептуальну обмеженість радянської і народницької історіографії, які абсолютизували, або були схильні абсолютизувати класовий підхід до проблем та ролі вузько-соціальної боротьби. В дослідження було введено більш широкі аспекти проблеми, теми розглядаються з

точки зору їх значення для етнічної та державницької історії українського народу.

На увагу заслуговує робота Є. Пастернака [19] щодо наслідків більшовицької продовольчої політики в Україні. Він цілком справедливо пише, що більшовики під тиском денікінських військ не сподівались надовго затриматись в Україні. А тому Ленін, не гаючи часу і в січні 1919 року "призначив в Україну комісара поставлення хліба О. Шліхтера, який здійснюючи продрозверстку повинен був зібрати для Росії 50 млн. пудів хліба" [19, с. 74]. Однак цю квоту не було виконано, оскільки вже в липні того ж 1919 року Денікін окупував більшу частину України. Все ж, незважаючи на недовге перебування в Україні, діяльність О. Шліхтера у 1919 році, на думку автора, мала значні негативні наслідки для економічного становища України. Дослідник зазначає, що: "акція продрозверстки і суцільний спротив в Україні проти грабунку хліба мали далекойдучі наслідки в історії українського народу під большевиками" [19, с. 75]. Безпосереднім наслідком продовольчої політики в 1917-1921 рр., автор традиційно вважає голод 1921-1923 рр., який охопив переважним чином південні губернії України, оскільки звідти було вивезено той хліб, так званий "залізний фонд", який завжди зберігався в громадських коморах на випадок посушливих років. Конфісковуючи цей хліб ані більшовицький уряд, ані О. Шліхтер, як виконавець їхньої політики, переконує автор, брали "ризик неурожайних років на себе, або ж просто, не думали про це" [19, с. 75].

Слід відзначити також роботи Г. Костюка [10] та Ф. Пігідо [20], які, розглядаючи функціонування КП(б)У в тридцятих роках, досліджують і діяльність безпосередніх організаторів терору в лавах комуністичної партії України. Серед інших, ці дослідники говорять і про О. Шліхтера, в цілому негативно оцінюючи окремі аспекти його діяльності. Так, Г. Костюк, розглядаючи питання причин та наслідків голодомору в Україні у 1932-1933 роках, звертає увагу на те, що на III Всеукраїнській партійній конференції, що відбувалась 6 липня 1932 року, серед інших виступив і О. Шліхтер. Автор зазначає, що О. Шліхтер в своєму виступі, говорячи про причини неврожаю, поруч з традиційним звинуваченням селян у "шкідництві" та "опорі куркульських сил", відзначає і економічні причини неврожаю. Г. Костюк вважає, що О. Шліхтер намагався на цій конференції звернути "увагу на економічну сутність "прориву", подумати над "що", а не "хто", над способами організації господарства, про зацікавленість виробника", однак йому це не вдалося. Зрештою автор робить висновок, що представники Й. Сталіна, вислухавши доповіді, подібні до тих, які були виголошені О. Шліхтером, дали зрозуміти українському керівництву, що жодних поступок вони йому не зроблять. Разом з тим "вони збагнули, що вся парторганізація України має до певної міри інший погляд на становище, що склалося, і навіть довірені керівні кадри України просякнуті почуттям не лише політичної, а й економічної своєрідності та окремішності Української союзної держави" [10, с. 132].

Подібно до Г. Костюка, Ф. Пігідо відзначає, що О. Шліхтер бачить причини катастрофи, що склалась в 1932 році "в невідповідності економічних настанов "нового курсу" і спроможностей сільського господарства України" [20, с. 111]. Разом з тим, автор вкрай негативно оцінює діяльність О. Шліхтера під час реорганізації ВУАН. Ф. Пігідо слушно зауважив, що введення О. Шліхтера та інших членів компартії як академіків в травні 1929 року до складу ВУАН, призвело до розгрому останньої та утворення на її місці Академії наук

Української СРР "як ідеологічної філії Всесоюзної Академії наук" [20, с. 101].

Підводячи підсумки аналізу історіографії, присвяченої постаті О. Шліхтера, можемо констатувати, що, на сьогоднішній день маємо досить невеликий об'єм праць, присвячених зазначеній проблематиці. Більшість представлених нами авторів лише побіжно зупиняються на аналізі його діяльності в Україні. Але, на відміну від радянських істориків, які намагались всіляко возвеличувати і прикрасити діяльність останнього та наслідки цієї діяльності, сучасні вітчизняні та зарубіжні історики схильні більш критично іноді вкрай негативно оцінювати дії О. Шліхтера в Україні. Все ж наявна історіографічна база включає всі основні групи носіїв інформації (загальні праці, монографічні дослідження, дисертаційні дослідження, статті). В цілому ці роботи всебічно характеризують діяльність О. Шліхтера в Україні, а окремі факти, судження, висновки, узагальнення цих дослідників можуть бути використані при комплексному вивченні даної проблеми.

1. Большая советская энциклопедия: В 30 т. /Под ред. А.М. Прохорова / Н.К. Байбанов, В.Х. Василенко, Л.М. Володарский и др. – Т. 29. Чачан – Экс-ле-Бен. – М., 1978. 2. Борисов В.І. Продовольча політика на Україні. (1917-1920). / В.І. Борисов. – Луганськ, 1991. 3. Великая Октябрьская социалистическая революция: энциклопедия. / Под ред. П.А. Голуба, Ю.И. Кораблева, М.Т. Кузнецова, Ю.Ю. Фигатнера. – М., 1987. 4. Вирный Д.Ф. Александр Григорьевич Шлихтер. – К., 1979. 5. Вирный Д.Ф. Жизненный путь большевика. О А.Г. Шлихтере. / Вирный Д.Ф. – М., 1960. 6. Дорошко М.С. Большевицька номенклатура в радянській Україні у 1917-1938 рр.: особливості формування та наслідки діяльності. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. / М.О. Фролов. – Запоріжжя, 2008. 7. Дорошко М.С. Компартино-радянська номенклатура УСРР у 20-30-х рр. XX ст.: соціологічний аналіз. – К., 2004. 8. Єфремов С.О. Щоденники. 1923-1929 / Упорядники О.І. Путько та ін.; Наук. ред. Е.С. Соловей; Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського; Ін-т архівознавства. / С.О. Єфремов. – К., 1997. 9. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / [Андрощук О.В., Баран В.К., Веселова О.М. та ін.]; під ред. В.А. Смоля. – Т. 2. – К., 2006. 10. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні: Генеза і наслідки: Дослідження і спостереження сучасника. / Переклад з англ. Роксани Харчук. / Г.О. Костюк. – К., 1995. 11. Кульчицький С.В. Становлення основ соціалістического укладу життя крестьянства

УСРР. / С.В. Кульчицький, С.Р. Лях, В.И. Марочко. – К., 1988. 12. Кульчицький С.В. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С.В. Кульчицький. – К., 2008. 13. Кульчицький С.В. Рік "великого перелому". / С.В. Кульчицький. – К., 1991. 14. Кульчицький С.В. УСРР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. / С.В. Кульчицький – К., 1994. 15. Лоцицький В. Політбюро ЦК Компартії України (1918-1991): історія, особи, стосунки. / В.С. Лоцицький/ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 2005. 16. Майстренко І. Історія мого покоління: Спогади сучасника революційних подій в Україні. / І. Майстренко – Едмонтон, 1985. 17. Малик Я. Й. Насадження радянського режиму в українському селі (жовтень 1917-1920 рр.): Дис... доктора істор. наук. / Малик Я.Й. – Львів, 1997. 18. Михайличенко Д.Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство, 1919: Дис. канд. істор. наук: 07.00.01 / Д.Ю. Михайличенко. – Х., 2002. 19. Пастернак С. Україна під большевиками (1919-1939): Спроба історичної студії. / Євген Пастернак. – Рівне, 2006. 20. Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках. / Ф. Пігідо. – Мюнхен, 1956. 21. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редколегія: І.Ф. Курас (голова) та ін. – К., 2003. – Т. 3. Утвердження радянського ладу в Україні (1921-1938) / С.В. Кульчицький (кер. Ю.І. Шаповал, В.А. Греченко та ін.). – 2003. 22. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (Нарис історії). / Н.Д. Полонська-Василенко. – К., 1993. 23. Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. / Гол. Ред. А.Д. Скоба, ред. Б.М. Бабій, С.М. Бібіков, О.А. Бородин, І.О. Гуржий та ін. – Т. 4. – К., 1972. 24. Рибалка І.К. Відновлення радянської влади на Україні (1918 – 1919). / І.К. Рибалка. – Х., 1957. 25. Сергійчук В.І. Як нас морили голодом. / В.І. Сергійчук. – К., 2006. 26. Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. / В.Ф. Солдатенко. – К., 2002. 27. Суровцева Н.В. Спогади. / Н.В. Суровцева. – К.: В-во Олени Теліги, 1996. 28. Український хліб на експорт: 1932-1933. / Г. Боряк, Р. Круцик, Ю. Куляс, В. Лоцицький. / За заг. ред. В. Сергійчука. – К., 2006. 29. Фролов М. О. Номенклатурна еліта України та соціально-політичні джерела її формування у 1920-1930-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. / Фролов М.О. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. 30. Фролов М.О. Компартино-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.О. Фролов. – Запоріжжя, 2004. 31. Фролов М.О. Компартино-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр): становлення та функціонування. / М.О. Фролов. – Запоріжжя, 2003. 32. Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад. – К.: Наукова думка, 1977. 33. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. № 39. – Оп. 4. – Спр. 236. 34. Шліхтер О.Г. Вибрані твори. / Шліхтер О.Г. – К., 1959. 35. Шліхтер О.Г. Твори: В 4 т. / О.Г. Шліхтер. / Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських науково-дослідних інститутів. Аграрний інститут. – Х., 1932. – Т. 1. 36. Шліхтер О. За большевицьку непримирненість в теорії // Большевик України. / О. Шліхтер. – 1933. – №. 5-6.

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Сергієнко, асп.

ВІДКРИТТЯ ЄПАРХІЙ ТА ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЄПАРХІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

В статті розглядаються умови відкриття нових єпархій на території Російської імперії та становище єпархіяльних архієреїв в другій половині ХІХ ст.

The article are investigated conditions of opening of a new dioceses and a condition of diocesan bishops on the territory of the Russian empire in the in the second part of XIX century.

У ХVІІІ – ХІХ столітті на європейській частині Російської імперії спостерігається рівномірне розміщення православного населення, ці моменти пояснюються в більшій мірі тим, що населення європеїзованої частини імперії, в більшості, було православним. В той час як в азіатській частині Російської імперії, яка в зазначений період відзначалась стрімким збільшенням, православне населення було розпоросеним та змішувалось з іновірцями. Кількість православного населення збільшилась на 1,600.000 віруючих, після ліквідації греко-католицької церкви на Правобережній Україні (1839 р.).

Питання відкриття нових єпархій на території імперії, становище духовенства та єпархіяльних архієреїв в тому числі, діяльність уряду в цьому напрямку частково

були розкриті в узагальнюючих працях по історії Російської церкви [14], а також стали предметом дослідження в роботах О.І. Конюченко [5], Б.М. Миронова [6]. Метою даної статті є висвітлення становища єпархіяльних архієреїв та показати умови відкриття нових єпархій на території Російської імперії у зазначений період.

На території Російської імперії в 1861 р. нараховувалося 58 єпархій, в 1871 – 60, 1881 – 59, 1891 – 61 [13].

Збільшення кількості єпархій з другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. проходило на окраїнах Російської імперії в трьох напрямках: східному – Західний Сибір, Східний Сибір, Приамур'я, південному – Кавказ, Південна Україна, західному – Фінляндія.

Таблиця 1

Відкриття епархій в другій половині XIX ст.

Рік	Епархії
1850	Самарська Ризька
1851	Абхазька
1859	Уфимська Оренбурзька Таврійська
1861	Єнисейська Красноярська
1869	Якутська
1870	Алеутська Аляскінська
1871	Ташкентська Туркестанська
1885	Владикавказька Єкатеринбургська
1892	Фінляндська Виборгська
1894	Владикавказька Маздовська Нерчинська Забайкальська
1895	Омська Семіпалатинська

Відкриття нових епархій було зумовлене різним спектром причин. Так, наприклад, в 1859 році розділ Оренбурзької епархії на дві – Уфимську та Оренбурзьку, як пояснював Обер-прокурор у звіті за 1859 р. був зумовлений великими розмірами Оренбурзького краю та, відповідно, віддаленістю між містами і парафіями, а також близькістю Архангельського краю, серед жителів якого була значна кількість розкольників та іновірівців.

Відкриття Якутської епархії пояснювалося перш за все розмірами однойменної області, що ускладнювало зв'язок вікарія з Камчатським епархіальним архієреєм. Не менш важливим фактором стала і різниця в побути та звичаях в порівнянні з іншими областями губернії [21, с.23].

На Північноамериканському континенті ситуація ускладнювалась тим, що ці території були відокремлені від території імперії і були колишніми колоніями. На цих землях нараховувалось 12 тис. осіб православного сповідання, 8 церков, 35 каплиць, 11 священнослужителів та 16 церковнослужителів. Місцеві причти утримувались за рахунок американських кампаній, отримуючи 7 тис. руб. щорічно. За такої ситуації Св. Синод постановив: для управління православними церквами в американських володіннях запровадити самостійну архієрейську кафедру – Камчатську епархію, замість існуючого на той час Новоархангельського вікаріянства. Єпископи цієї кафедри отримали права епархіального архієрея і перебували в безпосередній залежності від Св. Синоду. При кафедрі американських церков залишалось духовне правління в тому ж складі що й при Новоархангельському вікаріянстві, з покладанням на нього обов'язків консисторії. Склад осіб при кафедральних соборах та архієрейських будинках повинен був формуватися після отримання з Синоду штатного розкладу. Для заміщення посад церковно- та священнослужителів на території епархії, при відсутності кандидатів, викликали претендентів з Росії через зв'язки з епархіальним керівництвом. З утворенням Камчатської епархії, залишалися діючими даровані в 1865 році права та переваги по відношенню до платні та пенсії духовенству, що служить в Америці. Преосвященні отримали право скорочувати кількість приходів в епархії при ускладненні сполучення з деякими місцевостями чи через ускладнення з продовольством [3, с.262-263].

Така активізація формування нових епархіально-адміністративних одиниць в Російській імперії другої половини XIX ст., на перший погляд, прямо могла б свідчити про прагнення держави посилити свій політичний контроль на вищевказаних територіях. Але все набагато простіше – поява нових церковно-адміністративних одиниць була зумовлена поширенням російського населення на слабо заселені та неосвоєні території імперії, колонізацією, що супроводжувалось становленням та розвитком церковних структур та активізацією на новоосвоєних територіях місіонерської діяльності. Світській владі відводилась функція офіційного оформлення вже сформованої церковної одиниці та надання їй звання епархії.

Загалом, відкриття нової епархії було непросту справу, вимагало докладного опрацювання цього питання. Непродумані дії могли привести до конфлікту і зниження ефективності в церковному управлінні. Прикладом можливості виникнення конфлікту є лист єпископа Імеретинського Гаврила до Іонікія, єпископа Московського в 1885 році. Автор листа висловлює свої хвилювання з приводу передбачуваного поділу епархій в Західній Грузії та нарікає на той факт, що центральна влада не цікавиться інтересами місцевих жителів та керівництва: "...Якщо з загальноцерковних справ я не можу дати вірної поради, то з приводу поділу епархій зміг би дати кілька вірних порад, адже я в цьому краї служу майже тридцять років. Місцеві жителі, їх думки, симпатії, потреби та бажання мені відомі як свої п'ять пальців" [4, л.2].

Що стосується співвідношення кількості відкритих кафедр до кількісного складу преосвящених, які управляли ними, то тут простежується значна перевага в бік преосвящених. Оскільки, як зазначає у своїй праці Преображенський І., кількісне зростання складу преосвящених пов'язувалось перш за все зі зростанням складу православних віруючих.

На чолі кожної з епархій, як зазначалось вище, стояли архієреї різних рангів. При кожному з них числився цілий штат, котрий повинен був забезпечувати належні умови для життя та діяльності владики. Резиденцією преосвященого та місцем роботи його помічників був архієрейський будинок. До його функцій відносились: збір єпископських прибутків з церков та монастирів, підготовка всього необхідного для виїзду єпископа, забезпечення продовольчих запасів, виділення коштів на архієрейську особу, а також збір відомостей про діяльність церков та монастирів, ділова переписка.

Архієрейські будинки на рівні з монастирями мали право на землі, які надавалися державою (до 60 десятин землі), один млин та рибні ловлі [16, с.458]. Там, де місцеві умови не дозволяли виконати в повній мірі законоположення, місцева влада пропонувала інші варіанти, наприклад грошову компенсацію. Разом з тим, дана власність не могла відчужуватись, продаватись, але не заборонялося здавати в оренду землі та угіддя, які не використовуються в господарстві терміном на 12 років. Заборона поширювалась лише на впровадження на даних територіях торгових організацій. Архієрейські будинки не мали права вимагати зміни відведених їм державних земель, крім особливих випадків і лише з найвищого дозволу.

Особисто підібрані архієреєм люди входили до штату архієрейського будинку. Економ відповідав за господарство, фінансовими справами керував казначей – обидва були монахами. Їхнє призначення та звільнення зі служби залежало від самого преосвященого [15, с.49].

Сам кількісний склад осіб, які входили до архієрейського будинку, регламентувався Синодом та залежав від того до якого класу відносились епархія. Фінансу-

вання архієрейських будинків велося вкрай нерівномірно, а їхні штати переглядалися лише за крайньої необхідності, тому більшість з них мали численні позики та борги. Так єпископ Тамбовський Паладій ділився своїми враженнями щодо отриманого ним в управління архієрейського будинку: "Новою кафедрою задоволений, хоча архієрейський борг в 13.700 руб. не може не пригнічувати мене. Попередник мій, судячи з усього, любив пишність і добудував в архієрейському будинку ще один поверх, а прибирання та обслуговування будинку коштує дорого... Всі гроші, що збиралися на ремонт монастирської церкви пішли на непотрібне будівництво... Тож мені самому доведеться сплачувати борги архієрейського будинку" [8, л.30], "...загалом архієрейський будинок не має забезпечення. При будинку 400 десятин землі, але зручних лише 130 десятин, а решта під болотами, чагарниками та лісом. Землі не дають прибутку і архієрей утримується власне на прибутки від монастирів, яких ледь вистачає на прожиття" [7, л.35].

Самі архієреї безпосередньо повинні були звітуватися перед Синодом, звідки отримували накази та постанови. Вони мали право приймати участь в засіданнях Синоду при попередньому обговоренні наказів імператора та при прийнятті постанов Синоду. Багато кому не вдавалося знайти спільної мови з обер-прокурором чи іншими учасниками синодальних засідань. Так, преосвящений Тверський був повернутий до Твері, за те, що при слуханні та підписанні паперів заявляв свою думку не завжди погоджену з обер-прокурором, а останній цього не любив. Така ж ситуація трапилася і з архієпископом Іркутським Веніаміном, якого викликали до Синоду у 1886 р. Він мав необережність критикувати діяльність керівництва по церковно-шкільних справах і вже через місяць був повернутий до своєї єпархії. Такі відносини між обер-прокурором та преосвященими членами Синоду не на жарт загострювали ситуацію – перший звинувачував архієреїв у пасивності, тоді як останні не бачили своєї значущості в роботі Синоду. З цього приводу архієпископ Никанор говорив, що головне призначення присутніх в Синоді – це ставити підписи в синодальних протоколах та журналах і не важливо чи ти погоджуєшся з прийнятими рішеннями чи ні [12, с.33].

В управлінні єпархіями архієреї теж вимагали від Обер-прокурора змін, а саме – розширення своїх повноважень. На одному з соборів Тверський архієпископ Сава Тихомиров висловився за те, щоб архієреям було надано право самостійно розпоряджатися коштами, які держава виділяє на духовенство їх єпархій. В свою чергу митрополит Київський Платон пропонував запровадити митрополічні округи, котрі б охопили декілька єпархій і отримали б ряд повноважень від Синоду. Цей крок міг би звільнити єпископів від безкінечної канцелярської роботи, та дозволити зайнятися більш важливішими єпархіальними справами, але Обер-прокурор постійно перешкодив митрополиту винести це питання на обговорення Синоду.

Владі єпархіальних архієреїв підкорялись всі церковні установи, православні жителі та клір. Лише ставропігійні монастирі перебували під безпосереднім контролем Синоду, на них не поширювалась влада єпархіального архієрея. В своїй єпархії архієрей контролював всі церковні процеси. Роз'яснення основних його повноважень містилися в Статуті Духовних консисторій та Духовному регламенті, а також в окремих імператорських наказах.

Не залишається поза увагою і той момент, що управління єпархіями, вірніше сказати діяльність архієреїв, контролювалося негласно і самим обер-прокурором.

Так, в одному з листів до імператора, з приводу прийому митрополита Київського Платона. К. Победоносцев нарікає на слабе здоров'я преосвященного: "Старий митрополит не в змозі задовольнити потреби єпархії... Сам інколи усвідомлює свою слабкість, але не наважується визнати себе слабким для правління. Хоче все робити сам та не може, але і своїх вікаріїв не допускає до самостійних розпоряджень. Просив в мене дозволу на те щоб завести при собі т. з. каодьютора (помічника), але це неможливо, оскільки втрачається функція вікаріїв. Єдиний вихід – відправити митрополита на відпочинок, тоді б управління Київською єпархією перейшло до інших рук, хоча б в званні архієпископа Київського..." [10, л.5].

При виборі претендентів на управління єпархіями варто було враховувати як особливості самих єпархій (територіальне розташування, потреби) так і зважати на політичні орієнтири архієреїв. Саме політика переведення преосвящених з однієї кафедри на іншу особливо була популярна в другій половині XIX ст. Такі дії Синоду сприймалися або як винагорода за службу або як покарання за провини преосвященного. При цьому, значну роль відігравав авторитет архієреїв в Синоді: "В Ярославль призначений Димитрій Одеський, в Одесу – Леонтій Подольський, в Подольськ – Сергій Курський, в Курськ – Сава Полоцький, у Вітебськ – Юсиф Ковенський, в Ригу – Серафим Смоленський, в Харків – Григорій Калужський, а в Калугу – Феоктист Староруський... Давно у нас не було таких переміщень архієреїв одночасно, це викликало чимало суперечок. Особливо граф протестував проти Сергія в Полоцьк, багато чого висловив нескромного проти нього [1, л.19] ...Призначення преосвященного Леоніда в Ярославль здійснювалось в Синоді таємно. До затвердження імператором ніхто не знав про це, крім членів Синоду та графа, боячись щоб Леонід не відмовився, якщо дізнається до затвердження, що безперечно так би і сталося" [1, л.26].

Частими були переміщення архієреїв і за часів керівництва К. Победоносцева. Із 49 єпархіальних архієреїв, які були переміщені в період з 1881-1894 рр., вісім було переведено по два і вісім – по три рази. В 1892-1893 рр. було переведено 15 єпархіальних архієреїв. До того ж їх часто призначали до віддалених єпархій, які значно відрізнялися від попередніх місць служби.

Частина адміністративних справ в єпархії безпосередньо залежала від рішень та роботи самих єпархіальних архієреїв. В 1865 р. їм було надано право самостійно давати дозвіл на будівництво та перепланування соборних, приходських, цвинтарних і монастирських церков у всіх містах, крім столиці, тоді як на реконструкцію та перебудову будівель XVIII ст. та більш ранніх потрібно було питати дозволу в Синоді, звідти ж отримувати кошти на відбудову [20].

Ті справи, що стосувалися церковно- та священнослужителів вирішувались безпосередньо в єпархії, наприклад: призначення до парафіяльних церков священників, дияконів, затвердження на посаді благочинних. Всі відомості про претендентів на ці посади збирались та розглядались в духовній консисторії, а потім йшли на затвердження єпархіального архієрея [17, с.30]. Він отримав право самостійно давати дозвіл на будівництво церков на місцях, крім столиць [19], таке право раніше належало Синоду. Крім того, на власний розсуд архієрея, дозволялось облаштовувати церкви в будинках для осіб що "мали право на особливу повагу", які не можуть відвідувати приходські храми за віком та по хворобі, не враховуючи домових церков в столицях [18].

Синодові архієрей повинен був сповіщати про смерть настоятелів чи настоятельниць монастирів в

своїй єпархії, або ж подавав до Синоду на затвердження кандидатів на посади настоятелів монастирів разом зі щорічними відомостями про кількісний склад церковного кліру та чернецтва в своїй єпархії. Крім того архієрей власноруч здійснював постриг в ченці, або ж давав на те дозвіл. Особисті керівні якості преосвященного мали вплив на його авторитет серед архієреїв та політику в єпархії.

В Полтавській єпархії архієрей Іоанн набув популярності через активну підтримку духовної освіти – в 1862 році він перевів духовну семінарію з Переяслава до Полтави, за відсутності вільних приміщень, наказав розмістити її в приміщенні духовної консисторії, тоді як останню перевів у наймані приміщення. В 1868 році на території єпархії відкривалися жіночі єпархіальні учили-

ща. Архієрей переймався освітнім рівнем церковних служителів – віддавав наказ благочинним, щоб усі прохачі на посади псаломщиків здавали іспити, які вони повинні були проходити під час служби в кафедральних соборах для випробування їх здібностей. Щоб закріпити духовні зв'язки священників з парафіянами намагався обмежувати практику переходів з парафії в парафію [11, с.100].

Духовна консисторія контролювала кошти, що виходили на витрати архієрею і в разі нестачі, останній повинен був подати розпис витрачених коштів до консисторії. Вона в свою чергу подавала на затвердження архієрею журнали та протоколи своїх засідань. Преосвящений міг погодитися з рішеннями по наведених справах, міг повернути на перегляд, або ж вирішити справу на власний розсуд.

Таблиця 2

Державне утримання архієрейських кафедр та консисторій за штатами 1866 р.

Назва кафедри (рік заснування)	За штатами 1866 р.	
	Утримання архієрейських кафедр	Утримання консисторій
1. Київська єпархія (988 р.)	15.960 руб.	7.289 руб. 10 коп.
2. Новгородська єпархія (992 р.)	12.559 руб. 69 коп.	2.697 руб. 69 коп.
3. Московська єпархія (1329 р.)	10.246 руб. 14 коп.	6.195 руб. 93 коп.
4. С.-Петербурзька єпархія (1747 р.)	44.397 руб. 67 коп.	8.998 руб. 4 коп.

Зважаючи на незначні суми, які виділялися на утримання більшої частини єпархіальних архієреїв та причтам кафедральних соборів, в 1867 році Синод переглянув штати архієрейських будинків та кафедральних соборів, та для збільшення розмірів їх утримання, скоротив деякі статті витрат. Нові штати мали наступний вигляд: преосвященним дванадцяти єпархій (С.-Петербурзької, Київської, Литовської, Волинської, Могилевської, Московської, Мінської, Подільської, Ризької, Таврійської та Кавказької) було призначено утримання по 4000 руб., в Оренбурзькій єпархії 2.750 руб., у всіх інших – по 1.500 руб. Разом з тим, було відмінено поділ єпархій за класами (введено за Катерини II), оскільки даний поділ не пояснювався ні старшинством, ні територіальними розмірами єпархій чи складністю в управлінні. Московській та С.-Петербурзькій архієрейські будинки, що отримали нижчі оклади в порівнянні з Ризькою, Волинською, Могилевською, Мінською, Подільською, Полоцькою та Таврійською єпархіями отримали рівні суми на утримання штату архієрея в розмірі 4.350 руб. У двох митрополіях Київській та Литовській залишені дещо вищі ставки – 5.000 руб. Решті єпархій призначено на утримання архієрейських будинків по 3.100 руб. Відхід від цих положень передбачався для тих єпархій фінансування яких велось з інших джерел прибутків. Донський, кавказький та сибірський архієрейські будинки утримувались за рахунок коштів війська донського, з податків на приватні земські повинності та з приватного громадського збору. По Донській єпархії було передбачено утримання архієрейського штату в 4.860 руб., по Кавказькій – 3.970 руб., в Камчатській – 3.960 руб., в Єнисейській, Іркутській, Тобольській та Томській по 3.700 руб. [2, с.507-512].

Отже, особливістю єпархіального адміністративно-територіального поділу імперії було те, що кордони губерній та єпархій фактично співпадали. За такого поділу посилювався контроль світської влади над духовною та була необхідність узгоджувати дії на спільній території. Збільшення кількості єпархій з другої половини XIX – на початку XX ст. проходило на окраїнах Російсь-

кої імперії в трьох напрямках: східному – Західний Сибір, Східний Сибір, Приамур'я, південному – Кавказ, західному – Польща та Фінляндія. Функціонування новоутворених єпархіально-адміністративних одиниць відрізнялось від центральних регіонів та мало свої локальні складнощі. Крім того у відкритих єпархіях активно розгортали свою діяльність православні місії. Становище архієреїв багато в чому визначалось загальнодержавною церковною політикою та особистим статусом преосвященних в церковних колах. Активно діяла система переміщення архієреїв по кафедрах, що слугувало свідченням винагороди преосвященного чи покарання.

1. Письмо к преосвященному Саве Тихомирову от 10 сентября 1874 г. // НИОР РГБ, ф. 262. – Папка 54 – Д.48 – л.19. 2. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора за 1867 г // КЕВ – 1869 – №14 – С.507–512. 3. Извлечение из Всеподданнейшего отчета Обер-прокурора за 1867 г. / Киевские Епархиальные ведомости – К., 1869 р. – №7 – С.262–263. 4. IP НБУ ім. В.Вернадського – Ф.13 – Спр. №3411 – л.2; 5. Коноченко А.И. Тона и полутона белого духовенства России (вторая половина XIX – начало XX века): Монография. / А. Коноченко – Челябинск: ЦНТИ, 2006. – 200 с. 6. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в) генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. В 2-х т. – СПб., 1999. 7. НИОР РГБ – ф.262 – Папка 54. – дело №48 / Выписки из писем. – л.35. 8. НИОР РГБ – ф.262. Савва (Тихомиров), архиепископ Тверской – Папка 54. – дело №48 / Выписки из писем. – л.30. 9. НИОР РГБ, ф. 262. – П.54 – Д.48 – л. 26. 10. НИОР РГБ, ф.230. – Папка 10802 – дело №4. – л.5; 11. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем – Полтава, 1901 – С. 100. 12. Полунов А.Ю. Под властью Обер-прокурора. Государство и церковь в эпоху Александра III. / А. Полунов – М.: "АИРО-XX", 1996. – С.33. 13. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-41 по 1890-91 гг./ И. Преображенский – С-Пб.: типография Э.Аргольда – 1897, 236 с. 14. Никольский Н.. История Русской церкви / М.Никольский – М., 1983 – 448 с.; Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX в. / Д. Поспеловский – М.: изд-во "Республика", 1995. 15. Римский С.В. Российская православная церковь в XIX веке / С. Римский // Ученые записки ДЮИ – Ростов н/Д, 1997 – С.49. 16. Свод Законов Российской империи, 1857. – Т.IX – С.458. 17. Устав Духовных консисторий – С. 30. 18. ЦДІА України в м. Києві, Ф.127 – Опис 837 – Спр. №224. 19. ЦДІА України в м. Києві, Ф.127 – Опис 837 – Спр. №228. 20. ЦДІА України в м. Києві, Ф.127. – Опис 837 – Спр. №223. 21. Экземплярский П. Епархиальное управление в русской церкви в период синодальный / П. Экземплярский // IP НБУ ім. В.Вернадського – Ф.XIII – С.23.

Надійшла до редколегії 17.02.10

УЧАСТЬ ДВОРЯН В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОГО І МІСЦЕВОГО УПРАВЛІННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ І ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЙ)

Проаналізовано участь дворянства південноукраїнських губерній (Катеринославської і Херсонської) у діяльності державних та місцевих органів управління.

The nobility's participation of the South-Ukrainian provinces (Ekaterinoslavskaya and Chersonskaya) is analyzed in the state and local government activity.

Питання участі дворянства Російської імперії у органах влади різних рівнів відноситься до досить розроблених в історичній літературі. Це роботи Є. Загорювського [8], М. Єрошкина [7], С. Троїцького [14], Т. Архіпової [2], В. Шандри [17, 18] та інших істориків, автори яких чітко визначили принципи взаємодій між владою і дворянством, дослідили різні аспекти дворянської військової та цивільної служби. Однак в цьому контексті досі залишилися невизначеними питання щодо місця і ролі дворянства південноукраїнських губерній в системі державного управління. Останнім часом дослідження окремих питань цієї проблематики знайшли свій відбиток на сторінках дисертаційних досліджень В. Дмитрієва [6], І. Савченко [12], які в контексті аналізу адміністративно-територіального устрою Південної України торкалися питань участі дворянства в управлінні краєм. На прикладі дворянської верстви Катеринославської і Херсонської губерній, автор намагається з'ясувати регіональні особливості щодо участі дворянства в діяльності державних і місцевих органів влади.

Нагадаємо, що в 1764 р. управління українськими землями було передано Малоросійській колегії на чолі з президентом генералом П. Румянцевим. Територія України була поділена на дві губернії Слобідську й Новоросійську. Протягом наступного періоду царський уряд поступово ліквідує практично всі загальноукраїнські установи, наближаючи систему управління на цих землях до загальноімперських стандартів. 1765 р. було закрито військові (генеральні) канцелярії та суд; 1781 р. – скасовано адміністративно-територіальний поділ українських земель на полки; з 1782 р. на ці землі поширено загальноросійські "Установи про губернії"; 1786 р. ліквідовано Малоросійську колегію [7, с. 147].

Запровадження загальноімперського адміністративно-територіального устрою на землях Південної України у другій половині XVIII ст. стало важливим етапом у житті регіону. Віддаленість південноукраїнських земель від імперських центрів, їх стратегічне значення, місцеві закони та звичаї, специфічні риси соціального складу населення регіону сприяли появі та збереженню протягом певного часу особливих рис в адміністративному облаштуванні та управлінні краю. Регіональне дворянство, формування якого відбувалося практично паралельно зі становленням управлінської структури, брало найактивнішу участь у формуванні органів місцевої влади та власних корпоративних установ.

Катеринославська та Херсонська губернії входили до складу однієї територіальної одиниці – Новоросійського краю, мали єдину систему державного управління – генерал-губернаторство. Тому ми спочатку розглянемо загальні риси управлінської системи регіону, а потім з'ясуємо їх особливості.

Головною рисою, яка була притаманна адміністративному устрою Новоросійської губернії, – це напіввійськовий характер, який зберігався весь час існування губернії [9, арк. 1]. З 1764 р. вища адміністративна влада у регіоні належала Головному Командирові. Він мав помічників та канцелярію, яка поділялася на два департаменти – військовий та цивільний (земський) [12]. В

руках головного командира була зосереджена вся повнота влади – судові питання, дипломатичні стосунки, залюднення краю, командування військовими частинами.

Спочатку на цій посаді був О. Мельгунов, а з вересня 1765 р. по грудень 1766 р. – генерал-майор Я. фон Бранут, з січня по липень 1767 року – М. Леонтьєв [9, арк. 1]. З липня 1767 р. по 1774 р. посаду Головного Командира Новоросійської губернії обіймав Київський військовий губернатор генерал-аншеф Ф. Воєйков. Для здійснення управління південним краєм при ньому діяла Новоросійська експедиція, до складу якої входили цивільний губернатор, комендант фортеці Св. Єлизавети, штаб-офіцери місцевих полків, командир "розкольничих" поселень. Наприклад, у 1766 р. це були прем'єр-майор Жовтого полку Плавницький, капітан того ж полку Дубровський, секунд-майор Чорного полку – Булацель, бригадир Чертков [9, арк. 2–2 зв.], іншими словами 100 відсотків складу управлінців становили дворяни, які несли військову службу.

Структура і функції органів регіонального управління визначалися завданнями, які уряд намагався вирішити зі створенням Новоросійської губернії: укріплення кордонів Російської імперії на півдні та протидія запорожцям. Однак новий апарат не був пристосований для вирішення широкого кола питань, які виникли у зв'язку з активізацією зовнішньої та внутрішньополітичної діяльності російського уряду на Півдні України наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVIII ст. У зв'язку з цим виникла потреба в реформуванні губернських установ. 1765 р. Новоросійська губернія була поділена на провінції на чолі з воєводами та провінційними канцеляріями. За указом від 3 липня 1774 р. посаду головного командира було ліквідовано, а Г. Потьомкіна призначено генерал-губернатором Новоросійської губернії, а згодом генерал-губернатором Азовської губернії. Таким чином, упродовж 1774–1775 рр. управління південноукраїнським регіоном було виокремлено і передано в руки генерал-губернатора, якому підпорядковувалися поселені військові формування.

Загальна адміністрація на місцях продовжувала поєднувати в своїй діяльності різні за спрямуванням управлінські функції. На 1775 р. губернська канцелярія існувала лише в Новоросійській губернії. Згідно зі штатним розписом у канцелярії Новоросійської губернії передбачалося 85 посад з відповідним жалуванням у грошовому та земельному еквіваленті [10, с. 266–267]. Наприклад, у канцелярії мало бути 2 секретаря, яким виплачували по 200 крб. та одноразово виділяли землю в розмірі 120 дес.

У документі було чітко розписано приблизний штат управлінців губернії, чини, порядок призначення на посади, які мали обіймати виключно особи, що мали класні чини, а це – особисті або спадкові дворяни. Як один з важливих елементів ланки адміністративного управління губерніями розглядалась посада предводителя дворянства.

За даними С. Троїцького [14, с. 249], у другій половині XVIII ст. серед чиновників вищих рангів (I–V класи) було 87% дворян, VI–VIII класів – 76,5% дворян, IX–XIV класів – 34% дворян. На жаль, С. Троїцький не дає

більш докладної диференціації чиновників по рангах. Аналіз архівних матеріалів та опублікованих джерел переконливо свідчить, що в усіх ланках губернської адміністрації панували дворяни, від 100% (губернатори) до 66,6% (прокурори) [4, с. 11–13].

Реформа губернського управління 1775 р. посилила позиції дворянства у місцевому управлінні, сприяла створенню та укріпленню регіонального апарату чиновників. Практично всі посади обіймали дворяни: 2/3 обиралися дворянами, решта – призначалися губернським керівництвом з місцевого дворянства. В повітах дворяни обирали голову повітового дворянства – предводителя, голову поліції – земського справника, голову станового суду – повітового суддю, засідателів повітового суду. На початковому етапі колонізації новоросійських земель відчувалася гостра потреба в кваліфікованих кадрах управлінців майже всіх рівнів, тому більшість посад у адміністрації посідали або офіцери полків, що були розташовані на південноукраїнських землях, або дворяни-чиновники з центральних губерній імперії, які були переведені сюди на службу. Серед відомих діячів краю, які брали безпосередню участь у створенні та роботі місцевих органів управління, були генерал-поручики граф М. Румянцев, Х. Гейкін, О. Левашев; Г. Бібіков, М. Рахманов, М. Висоцький, І. Дунін, Г. Шевич, П. Аршеневський та інші.

Становлення органів державного та місцевого управління у південноукраїнських губерніях впродовж перших десятиріч XIX ст. відбувалося в руслі загальноімперських тенденцій уніфікації управління. Практично всі відмінності в управлінських структурах Катеринославської та Херсонської губерній були ліквідовані. Відтепер адміністративна влада в регіоні здійснювалася на загальних принципах: з 1802 р. управління південноукраїнськими землями було передано військовому губернатору.

Спочатку місцем перебування військового губернатора Новоросійського краю був Миколаїв, пізніше – Херсон. Повна назва посади губернатора була такою: Херсонський (Миколаївський) військовий губернатор і управляючий цивільною частиною Катеринославської, Миколаївської (Херсонської) і Таврійської губерній. Першим військовим губернатором став генерал-лейтенант С. Беклешев, його наступниками на цій посаді були генерал Розенберг, генерал-лейтенант герцог А. Рішельє і генерал від інфантерії А. Лонжерон.

22 квітня 1804 р. Олександром I було видано спеціальний указ про призначення на цивільні посади в Сибірських, Новоросійських, Астраханських губерніях та Грузії, в якому зазначалося, що в зв'язку з нестачею чиновників статських звань та іншими "місцевими негараздами", під час призначення на посаду в названих губерніях враховувати не клас чиновника, а "діяти на розсуд керівництва краю та здібностей пошукача".

5 березня 1805 р. вийшов черговий указ Олександра I стосовно порядку призначення земських справників у деяких губерніях Російської імперії, в тому числі й у Катеринославській, Херсонській, Таврійській. Поряд з обранням від дворян справників, Сенат мав право за поданням Міністерства внутрішніх справ призначати чиновників з дворян, які не мали потрібних класних чинів, на ці посади. Це означало, що майже всі управлінські кадри на губернському та повітовому рівнях формувалися з дворян: або дворянина обирали на посаду, або дворяни працювали за призначенням уряду.

Важливим кроком у організації державної служби стали кодифікація відповідного законодавства і підготовка "Зводу законів про службу цивільну", який увійшов до 3-го тому "Зводу законів Російської імперії". Особи, які за законом мали право на службу в державному

апараті, поділялися на три розряди: 1) особи з вищою освітою, 2) особи з середньою освітою, 3) особи, які не мали ні середньої, ні вищої освіти. При цьому підкреслювалось, що по всіх відомствах цивільної служби чиновники "призначаються не інакше, ніж відповідно до чину кожного" [2, с. 105–106]. Це означає, що в першій половині XIX ст. стало проявлятися гіпертрофоване ставлення до чину, який став найважливішою стовпою цінності, що була санкціонована верховною владою, показником соціального становища його носія в суспільстві.

Збільшення кількості спадкових дворян в системі управління стало результатом не лише обмежувальних законодавчих актів уряду 20–30-х рр. XIX ст. по відношенню до вихідців з інших станів, а також і кризи дворянського господарства, що примушувало дворянських синів шукати більш вигідну та перспективну службу в лавах губернської бюрократії.

У 1822 р. з метою нівеляції відмінностей південноукраїнських губерній та їх скорішої інтеграції до складу Російської імперії, було утворено Новоросійське і Бессарабське генерал-губернаторство. На чолі цієї адміністративно-територіальної та політичної одиниці, до складу якої входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська губернії та Бессарабська область, був генерал-губернатор, з одноособовою формою правління, який мав при собі канцелярію та чиновників з особливих доручень [17, с. 39].

Серед чиновників канцелярії генерал-губернатора були П. Вігель (літератор, мемуарист, служив чиновником у міністерствах внутрішніх та іноземних справ і фінансів, з 1824 р. – бессарабський віце-губернатор, а у 1826–1828 рр. – градоначальник Керчі); О. Льовшин (літератор, випускник Харківського університету, автор чисельних історико-етнографічних творів, градоначальник Одеси у 1831–1837 рр.); І. Стемповський (археолог, ад'ютант і секретар у герцога Рішельє, один із засновників Одеського археологічного та Керченського історико-археологічного музеїв) [13, с. 379]. У 1824–1826 рр. посаду чиновника з особливих доручень обійняв С. Капніст – син відомого українського автономіста, письменника В. Капніста.

Історик А. Скальковський, який у 1828 р. розпочав службу в канцелярії колезьким секретарем, в 1835 р. здобув особисте дворянство і 1841 р. був призначений на посаду чиновника з особливих доручень [18, с. 53]. 1840 р. на службу до канцелярії прийшов барон О. Ніколаї – пізніше попечитель Київського навчального округу і міністр народної освіти.

Аналіз списку особового складу вищих посадовців канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства за 1823–1874 рр., загальна кількість яких за цей час складала 43 особи, дає нам певні уявлення про походження та освіту чиновників. Повна інформація є про 23 особи, що складає більше половини складу канцелярії. Лише 2 особи (8%) походили не з привілейованої верстви – з купців і священників. Решта – представники дворянства – 12 осіб (52%) зі спадкових дворян, 5 (22%) – з військовослужбовців, 3 (13%) – з чиновників. Щодо освіти вищих посадовців канцелярії, то більшість з них – 12 осіб мали університетську освіту, 5 – закінчили училища або ліцеї, 4 – гімназії, 3 – духовні училища або семінарії, 1 – кадетський корпус [17, с. 50–53].

Своєрідність розвитку Новоросійського краю визначала дещо відмінний від загальноросійського характер управління краєм. Тут було менше тієї рутини, що панувала в багатьох внутрішніх губерніях імперії. Саме життя вимагало від адміністрації постановки й розв'язання безлічі нових завдань. Оскільки саме на причорноморські портові міста з їх торговими експортно-

імпортними можливостями була звернена особлива увага уряду, він іде на експеримент і розробляє нову систему управління краєм. З-під влади губернаторів були вилучені кілька портових міст, що мали перспективи швидкого економічного розвитку [6, с. 133]. В указі від 8 жовтня 1802 р. зазначалося, що портовим містам Одесі й Феодосії надаються привілеї для розвитку торгівлі й призначені особливі попечителі – градоначальники.

З початку XIX ст. і до 1917 р. на території Російської імперії існувало 15 градоначальств, з яких 7 знаходились на Півдні України. Більшість градоначальників південноукраїнських міст були військовослужбовцями, брали участь у військових кампаніях кінця XVIII – початку XX ст. Однак серед градоначальників були й відомі вчені, дослідники. Так, з матеріалів російського біографічного словника ми дізнаємося, що Феодосійський градоначальник С. Броневський був автором твору "Географічні та історичні відомості про Кавказ". Його стараннями у Феодосії був відкритий музей старожитностей. Одеський градоначальник О. Левшин написав дві історико-етнографічні праці – "Історичний та статистичний опис уральських козаків" (1823 р.), "Опис киргиз-козачих або киргиз-кайсацьких орд і степів" (1832 р.).

Серед градоначальників південноукраїнських міст були люди з передовими для свого часу поглядами. Так, наприклад, С. Тучков, у майбутньому Ізмаїльський градоначальник, був особисто знайомий з О. Радищевим. Разом з ним входив у 1790 р. до "Товариства друзів словесних наук" [16, с. 1168]; Керч-Єнікальський і Одеський градоначальник П. Антонович у студентські роки був причетний до Сунгуровського таємного товариства [1, с. 228]; градоначальники С. Тучков, С. Броневський, О. Казначєєв були особисто знайомі з поетом О. Пушкіним.

Штат канцелярії градоначальств, переважно більшість в якому займали дворяни-чиновники, протягом історії свого існування неодноразово змінювався. Так, штат канцелярії Керч-Єнікальського градоначальства у 1827 р. складався з 4 осіб, а в 1885 р. – з 11; в Одесі в 1821 р. до складу канцелярії входило 3 особи, а в 1881 р. – 24 [5, с. 86].

Таким чином, штат чиновників державних органів управління південноукраїнських губерній комплектувався майже виключно з представників дворянської верстви, які мали відповідну освіту та класні чини. Їх зусилля та віддана праця сприяли економічному, освітньому і культурному розвитку регіону.

Тепер розглянемо, як складалася ситуація з участю дворян в управлінських структурах безпосередньо на губернському рівні. Катеринославська губернія посідала в цьому плані особливе місце. В жодній губернії імперії ми не бачили настільки штучного поєднання територій. До її складу входили Таганрогське градоначальство, іноземні колонії, Азовське козацьке військо, колишні військові поселення, Луганський гірничий округ. Відносно управління важко було назвати цю губернію єдиним цілим. Усі складові губернії не повністю підпорядковувалися губернській владі. Це призводило до певних труднощів в організації управління на цих землях.

Зі створенням органів управління перед губернаторами постала проблема кадрів. Питання досить болюче, якщо взяти до уваги, що цивільних чиновників в регіоні не вистачало навіть для губернських установ [6, с. 169]. Своєрідним виходом зі складної ситуації стало призначення до повітових установ офіцерів з поселених полків. Так, вже наприкінці зими 1776 р. Г. Потьомкін звернувся до Сенату з клопотанням про звільнення деяких офіцерів з військової служби та призначення їх на управлінські посади. Пізніше Г. Потьомкін видав розпорядження про формування чиновницького складу з

офіцерів місцевих військових формувань. Джерелом поповнення чиновництва стало також козацтво – частина чиновників була з місцевої старшини.

З 1794 р. особливу роль в управлінні краєм став відігравати генерал-майор Й. Хорват, колишнього Воронежського губернатора і син засновника Нової Сербії – І. Хорвата. Хорват вважався "першоприсутнім" у всіх адміністративних частинах краю, при цьому був головним начальником Катеринославського та Чорноморського козацьких військ [8, с. 18]. Правитель Вознесенської губернії князь Оболенський і Таврійської області – Жигулін – знаходились у нього в підпорядкуванні. Після офіційного приєднання у 1791 р. до Новоросії Очаківської землі, або Ханської України, на правителя Катеринославської губернії покладалося серед інших завдання щодо облаштування нових земель.

Важливим етапом у розвитку регіону стало встановлення в краї постійного місцевого управління. Хоча тут не обходилося без труднощів. Справа в тому, що на Півдні України більшість землевласників не сплачували податки у зв'язку з десятирічною пільгою, й тому проблема з фінансовим забезпеченням діяльності органів управління стояла гостро. При цьому російський уряд суттєво обмежував видання грошової підтримки управлінським установам краю.

За період з 1797 по 1858 роки Катеринославською губернією опікувалися 16 губернаторів. Серед Катеринославських губернаторів були й політичні довгожителі: Андрій Фарб – 12 років (з 1846 по 1858); Андрій Пеутлінг – 10 років (1836 по 1846); Кирило Гладкий – 8 років (1809 по 1817) займали ці посади [15, с. 18]. Практично всі посадовці мали ранг дійсного статського радника. Був серед губернаторів і військовий – М. Бердяєв.

Аналіз матеріалів Пам'ятної книжки Катеринославської губернії за 1864 р. дає нам змогу проаналізувати участь місцевого дворянства в управлінських структурах. Вся повнота влади знаходилась у Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора і командувача військами Одеського військового округу, члена Державної Ради, генерал-ад'ютанта, генерала від інфантерії П. Коцебу. У складі канцелярії генерал-губернатора працювало 35 чиновників, з яких 12 осіб (35 %) – спадкові дворяни, решта – особисті, в чинах від титулярного радника до колезького реєстратора [11, с. 3–4]. При генерал-губернаторі знаходилися також сім чиновників з особливих доручень, серед яких у той час були князь М. Оболенський, губернський секретар М. Дерібас, дійсний статський радник М. Катаказі.

Крім цього існувало Катеринославське губернське управління, яке очолював військовий губернатор міста Катеринослава та Катеринославський цивільний губернатор, свити його величності контр-адмірал Г. Вевель-Фон-Крігер. Штат управлінців губернії був набагато чисельнішим. Головою канцелярії начальника губернії, в якій працювали 13 чиновників, був надвірний радник І. Тарасович. До складу губернського правління входили 5 посадовців у чинах від V до VIII класу. Канцелярія правління під головуванням надвірного радника С. Дриженко включала 19 посадовців, казенна палата (голова – дійсний статський радник О. Андріївський) – 24 чиновники [11, с. 5–9]. Іншими словами, у керівництві губернії не було жодного чиновника – недворянина.

Аналіз відомостей щодо особового складу органів управління у Катеринославській губернії напередодні Першої світової війни (1913 р.) дозволяє скласти уявлення про сферу компетенції та становий склад чиновництва. Управління губернією здійснював губернатор – дійсний статський радник В. Якунін. Посада віце-губернатора була вакантною. До складу губернської

канцелярії, яку очолював дійсний таємний радник О. Селиванов, та губернського правління входили 20 осіб. Всі вони були дворянами [3, с. 361–362]. Більшість з них (86 %) мали цивільні чини від колезького регистратора до таємного радника. Решта – військові у чині прапорщиків. В цілому до штату управління Катеринославської губернії входило близько 200 осіб. Були серед управлінців і представники титулованої знаті – князь К. фон-Гесберг (член губернського земського управління), В. Урусов (губернський предводитель дворянства).

За період з 1803 по 1851 роки у Херсонській губернії змінилося 12 цивільних губернаторів [10, с. 394]. Всі вони мали IV–V ранги згідно з "Табелем про ранги" – дійсних статських радників або генерал-майорів. Були серед них і представники титулованих родів – князь П. Мещерський, граф Сент-При.

Труднощі в управлінні регіоном, брак кадрів вимагали від губернського

На початку ХХ ст. дворянство дещо поступилося місцями в управлінських структурах Катеринославської та Херсонської губерній – серед чиновників з'явилися представники інших станових груп. Але це була незначна поступка. Дворяни залишилися основою державного апарату управління.

Таким чином, упродовж останньої чверті ХVIII – середини ХІХ ст. російським урядом було здійснено територіальні зміни, спрямовані на вирішення питань кордонів Південної України та інших регіонів. Зміни щодо адміністративно-територіального устрою були зумовлені політикою уніфікації, здійснюваною російським урядом. На території південноукраїнських губерній було поширено загальноросійський адміністративний поділ без урахування специфіки та традицій регіону. Царський уряд усіяко підтримував дворянство в його прагненні до участі в місцевому управлінні, з одного боку, забезпечуючи собі соціальну опору в особі регіонального дворянства, а з іншого, – розглядаючи цю службу як можливість надати дворянський статус чиновництву.

1. Антонович Платон Александрович // Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. 2. – С. 228. 2. Архипова Т.Г. История государственной службы в России. XVIII–XX века : Учеб. пособие / Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцев, А.С. Сенин ; [Рос. гос. гуманитар. ун-т]. – М. : РГГУ, 2000. – 230 с. 3. Вся Россия. Справочная книга российской промышленности, торговли и сельского хозяйства. – Киев : Издание товарищества Л.М. Фиш, 1911 – 1912. – 1020 с. 4. Галь Б.О. Проблема еволюції адміністративного апарату Російської імперії в ХVIII столітті : бюрократія і дворянське самоврядування / Богдан Олександрович Галь // Бористен. – 1999. – № 9. – С. 11–13. 5. Дмитриев В.В. Деятельность градоначальств юга Российской империи в XIX – начале XX вв. / Владислав Владимирович Дмитриев // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2001. – № 21. – С. 86 – 94. 6. Дмитриев В.В. Градоначальства Півдня України в ХІХ – на початку ХХ ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 // Дмитриев Владислав Володимирович. – Симферополь, 2002. – 219 с. 7. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Николай Петрович Ерошкин. – М. : Высшая школа, 1968. – 260 с. 8. Загоровский Е. А. Очерки по истории славянской колонизации Новороссии. Сербские военные поселения / Евгений Александрович Загоровский. – К. : Тип. штаба Киевского военного округа, 1913. – 59 с. 9. Институт рукопису Национальної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (ІР НБУ), ф. 42. Полонська-Василенко Н.Д. (1869–1941 pp.), спр. 17 : Адміністрація Новоросійської губернії. – 26 арк. 10. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина ХVIII – перша половина ХІХ століття) / [Упоряд. В. К. Козирев] – Запоріжжя, 1999. – 529 с. 11. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 г. Издание Екатеринославского губернского статистического комитета. – Екатеринослав : Типография Я. Чайкова, 1864. – 192 с. 12. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775–1822 pp.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Володимирівна Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 203 с. 13. Стемповский Иван Александрович // Русский биографический словарь. – СПб., 1909. – Смелов-Суворин – С. 379. 14. Троицкий С. М. Русский абсолютизм и дворянство в ХVIII ст. : формирование бюрократии / Сергей Мартинович Троицкий. – М. : Наука, 1974. – 396 с. 15. Туркистанов Н. Губернаторские списки (1797 – 1861) / князь Николай Туркистанов. – М. : Типография В.А. Мазурова, 1894. – 72 с. 16. Тучков Сергей Алексеевич // Вся Одесса. 1794 – 1994 гг. : Антология. Словарь. – М. : "Димомф и К", 1997. – С. 1168. 17. Шандра В.С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822–1874) : структура, особовий склад, архів / Валентина Степанівна Шандра // Архіви України. – 2001. – № 3. – С. 39–64. 18. Шандра В.С. Канцелярія Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора (1822–1874 pp.) / Валентина Степанівна Шандра // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Випуск 9. – Ізмаїл, 2000. – С. 52–60.

Надійшла до редколегії 17.02.10

А. Шилова, канд. іст. наук, доц.

БОСНІЙСЬКА ПОЛІТИКА ЗАХОДУ В 1994 РОЦІ

Проаналізовано суперечливу роль міжнародного співтовариства в підходах до врегулювання боснійської кризи 1994 році.

The contradictory role of the international community relating settlement of Bosnian crises in 1994 is analyzed.

Нові переговори щодо врегулювання збройного конфлікту в Боснії та Герцеговині проходили в Женеві 16-19 січня 1994 року. Було здійснено спробу досягти загального врегулювання на основі нового пакету домовленостей, узгоджених на кораблі британських ВМС "Інвінсібл". Відповідно до модифікованого плану Стонберга-Оуена, іменованого Планом дій Європейського Союзу, кожен з трьох народів створював власну республіку в рамках загального союзу. При цьому республіці з переважно мусульманським населенням повинно було відійти 33,3 відсотка території Боснії та Герцеговини. Республіці з переважно хорватським населенням відводилося 17,5 відсотка території [1, с.23]. За пропозицією президента Хорватії Франьо Туджмана замість перешика Клек надавалась ділянка території в районі Превлакського півострова, на якій був розташований порт та сучасні туристські комплекси. Всі сторони зобов'язувалися дотримуватися міжнародних норм у галузі прав людини, включаючи права біженців та осіб, що поверталися до місць свого постійного проживання [1, с.24].

За рекомендацією Комісії з прикордонних питань незначні зміни кордонів передбачалось оформлювати

шляхом укладення угод між сторонами. Суттєві зміни кордонів, пов'язані з територіями Босанска-Крупа, Босанські-Нові, Брчко, Бугоїно, Бусовца, Доні-Вакуф, Горні-Вакуф, Кіселяк, Кресєво, Нови-Травник, Санські-Мост, Устіколіна, Вишеград, Вітез, Зворник, що викликали найбільші суперечки, та обмін густонаселених територій у районі Сараєво планувалось узгоджувати за допомогою застосування спеціально визначених процедур. У разі виникнення розбіжностей вони мали розглядатися арбітражною комісією, яка призначалась головою міжнародного суду після консультацій з усіма сторонами. Рекомендації комісії направлялись сторонам, а при необхідності – Раді Безпеки.

Прикордонний контроль на територіях між республіками ліквідувався, вводився режим вільного переміщення людей, товарів і послуг на всій території Боснії та Герцеговини.

Хорватія погодилась підписати відповідні угоди, які надавали республіці з переважно мусульманським населенням право на оренду строком на 99 років портів Плоче і Целево. Боснійські серби і боснійські хорвати заявили про свою готовність продовжувати переговори

щодо виконання пакету домовленостей стосовно надання республіці з переважно хорватським населенням 17,5 відсотка території. Проте президент Алія Ізетбегович, не протестуючи проти 17,5 відсотка, зробив застереження, що це має бути досягнуто без завдання шкоди республіці з переважно мусульманським населенням. Він запропонував ще раз перекроїти карту з тим, щоб включити до складу території, яка призначалася для республіки з переважно мусульманським населенням, деякі райони в Східній та Західній Боснії, де мусульмани склали більшість до початку конфлікту, а також деякі райони в Центральній Боснії, зберігаючи при цьому показник 33,3 відсотка [5, с.59].

Боснійські хорвати відхилили претензії Алії Ізетбеговича, виходячи з винятково важливого значення вказаних районів Центральної Боснії для республіки з переважно хорватським населенням, а мусульмани не погодилися з залишенням сербських і хорватських сил на спірних територіях, які повинні були відійти до складу їх республік.

Щоб не дати зв'язати собі руки, боснійські серби наперед заявили про неможливість їх перебування в складі союзу трьох республік у разі відмови боснійських мусульман погодитись із процедурою передачі вирішення розбіжностей на арбітражну комісію в рамках будь-яких майбутніх переговорів. У такому випадку, зазначили вони, республіку з переважно сербським населенням необхідно буде розглядати як територію, не залежну від республіки з переважно мусульманським населенням.

Перед загрозою загострення конфлікту співголови Координаційного комітету Міжнародної конференції по колишній Югославії запропонували сторонам встановити лінії прямого зв'язку, обмінятися своїми представниками в штаб-квартирах у Сараєво, Мостарі й Пале і не припиняти переговорів. Однак угоди так і не було досягнуто. План дій ЄС спіткала доля планів, що передували йому.

Черговим кроком у вирішенні "боснійської дилеми" стало підписання при сприянні США в квітні 1994 року главою хорватської держави Ф. Туджманом і президентом меншої частини Боснії А. Ізетбеговичем угоди про Мусульmano-хорватську федерацію на території колишньої югославської республіки Боснії та Герцеговини. У наслідок утворення держави в державі, яка претендувала на територіальну цілісність, передбачалося формування єдиних державних органів і об'єднаних військових штабів. Хорватській частині Боснії, що оголосила себе державним утворенням Герцег-Боснія, було надано право встановлювати конфедеративні відносини з Республікою Хорватією.

Ілюзія територіальної цілісності й суверенітету Боснії та Герцеговини в її міжнародно визнаних кордонах розсіялась після фактичного визнання хорватської влади й права хорватських територій Боснії та Герцеговини на створення конфедерації з Хорватією.

Після підписання мусульmano-хорватського договору кількість військових сутичок між регулярними військами Хорватії, що прийшли на допомогу місцевим хорватським формуванням, і мусульманськими частинами різко зменшилась, а на багатьох фронтах вони припинились повністю. Проте по-справжньому співробітничати й довіряти один одному мусульманські й хорватські органи влади, військове командування в Західній і Центральній Боснії, в долині Неретви, де до цього велися запеклі бої, звичайно, не могли. Призначений Європейським Союзом бургомістр адміністративного центру Герцеговини Мостара Ханс Кошник це неодноразово констатував. Так, на початку грудня 1994 року він публічно визнав, що йому не вдалося створити спі-

льну хорvато-мусульманську міліцію для підтримання в місті порядку й спокою, відкрити спільні школи та ввести спільну для всіх шкіл програму [4, с.78]. Така ж участь спіткала спробу створити об'єднане командування та єдині органи судової й правоохоронної влади у так званій "федерації".

Побудована всупереч будь-якій історичній чи національній – політичній логіці, ця федеральна будова не витримала навіть першої серйозної загрози, не кажучи вже про балканський землетрус.

Переслідуючи власні цілі, ввівши Європу в оману, Німеччина підтримала 19,6 відсотка хорватів, які вимагали відокремлення від Югославії, тому що 36,2 відсотка сербів відігравали в ній вирішальну роль. Хорватські серби, в свою чергу, заявили, що вони також мають у такому випадку "право на самовизначення", на що Європа не дала згоди. Так було розпалено перше вогнище громадянської війни. Форсуючи створення "незалежної Боснії" і відносячись до намагання 31,4 відсотка сербів відокремитися від Боснії, де 43,7 відсотка мусульман відігравали вирішальну роль, як до злочину, Європа розпалила друге вогнище громадянської війни. Але побудувати нову федерацію на розвалинах старої, причому виключивши з неї цілий народ, не вдалося.

З метою відновлення мирних переговорів між сербами, мусульманами та хорватами і врегулювання військової кризи в Боснії та Герцеговині у квітні 1994 року створюється Контактна група з міжнародних посередників Росії, США, Німеччини, Великобританії, Франції й ООН. На зустрічі міністрів закордонних справ країн-учасниць 13 травня 1994 року в Женеві було схвалено план першочергових дипломатичних кроків для врегулювання боснійського конфлікту, відповідно до якого боснійським союзникам пропонувалось виконати угоду щодо припинення бойових дій, що могло б призвести до поступової відміни санкцій ООН проти Югославії.

Контактна група, дійшовши висновку про безперспективність Боснійської хорватської "федерації", закликала протидіючі сторони до територіального розмежування, внаслідок якого 51 відсоток території Боснії та Герцеговини відходив мусульмансько – хорватській федерації, а 49 відсотків – боснійським сербам, які на той час контролювали 72 відсотки території Боснії та Герцеговини [6, с.57]. При цьому останні втрачали практично весь промисловий потенціал, родовища корисних копалин, більшість автомобільних доріг і залізниць [3, с.3]. Уперше пропонувалося розірвати "пуповину" між Сербією та боснійськими сербами. Сербська Республіка в Боснії з територіально цілісної держави перетворювалась у три ніяк не пов'язані між собою анклави. Природно, що в ході референдуму 91,92 відсотка боснійських сербів сказали рішуче "ні" планам контактної групи [3, с.4].

Причиною провалу плану, який являв собою реалізацію ідеї розподілу між Белградом і Загребом зон впливу в Боснії та Герцеговині, стала відсутність відповідної двосторонньої домовленості між цими двома об'єктивними "центрами сили" на території колишньої СФРЮ. Запропонована "двополюсна" схема дозволяла урівноважити баланс інтересів між трьома боснійськими народами. Отримавши можливість конфедеративного об'єднання з СРЮ, боснійські серби тим самим отримували рівні права зі створеною навесні 1994 року під патронажем США Боснійською мусульмансько-хорватською федерацією, яка мала конфедеративні відносини з Хорватією.

У відповідь на відхилення плану контактної групи керівництвом боснійських сербів, яке, як було офіційно оголошено, "не знайшло в собі достатньої мужності, щоб його прийняти", президент Сербії Слободан Міло-

шевич, претендуючи на "роль президента усіх сербів" і переслідуючи мету, за його словами, об'єднати всіх сербські землі на території колишньої Югославії в єдину державу, заявив про розрив усіх стосунків з Сербською Республікою і закриття кордону з боснійськими сербами. Розрахунок С. Мілошевича був хоч і очевидний (відмежуватися від "партії війни" серед боснійських сербів і за допомогою Росії, як посередника в процесі мирного врегулювання, домогтися зняття накладених на СРЮ у травні 1991 року санкцій), але вірний. На берлінській зустрічі Контактної групи 7 вересня 1994 року було прийнято рішення рекомендувати Раді Безпеки ООН "пом'якшити" санкції щодо Югославії [8, с.53].

Протягом літа – осені 1994 року між США, НАТО, з одного боку, та Західною Європою і ООН, з іншого, виявилися серйозні протиріччя в підходах до врегулювання боснійської кризи. Вашингтон при підтримці військового керівництва Північноатлантичного альянсу наполягав на значному розширенні масштабів бомбардування сербських позицій у відповідь на порушення ними домовленостей. Аналогічні порушення зі сторони мусульман при цьому ігнорувались. Застосування повітряної сили характеризувалося США й НАТО як "жорстке умиротворення" [7, с.37]. Цей підхід не знайшов активної підтримки у західноєвропейських урядів, оскільки у відповідь на значне посилення бомбардувань і, як наслідок, – відповідні дії сербів, життя західноєвропейських військовиків у миротворчих контингентах ООН було поставлено під загрозу.

Шукаючи виходу з цієї ситуації, адміністрація США 10 листопада 1994 року наказала збройним силам своєї країни припинити блокування поставок зброї до Боснії та Герцеговини, чим в односторонньому порядку скасувала введене в 1991 році Радою Безпеки ООН ембарго на поставки зброї до колишніх югославських республік.

Такі дії США викликали негативну реакцію їх європейських партнерів по НАТО, які виступили проти одностороннього кроку свого заокеанського партнера, вважаючи, що це може зашкодити зусиллям у досягненні миру на Балканах, а також єдності НАТО.

Нищівній критиці піддала вказані дії США Державна Дума Росії, заявивши, що вони дискредитують міжнародні зусилля на Балканах.

Таким чином, у кінці 1994 року боснійська політика Заходу зайшла в глухий кут. З одного боку, застосування багаточисельних санкцій Радою Безпеки ООН проти СРЮ, надання гуманітарної допомоги, введення миротворчих сил, тобто класичні заходи мирного врегулю-

вання ООН, виявилися неспроможними, як і обмежене використання військових можливостей НАТО за мандатом ООН. З іншого боку, військовий силовий підхід, що пропагувався США та керівництвом НАТО, який, на їх думку, міг би призвести до розв'язання кризи, постійно блокувався Західною Європою та ООН. Як наслідок, основні міжнародні організації, покликані підтримувати стабільність, продемонстрували неефективність своїх дій і нездатність врегулювати боснійську кризу.

ООН не змогла виступити неупередженим міжнародним арбітром для народів колишньої соціалістичної Югославії у посткомуністичний період. Рада Безпеки ООН, опинившись під контролем США й Заходу, була фактично використана ними для відстоювання своїх інтересів. Саме Захід через свої засоби масової інформації і своїх політиків нав'язав Раді Безпеки невірний і некоректний підхід до боснійської дилеми, при якому одна сторона, серби, розглядалася як агресор, а дві інші сторони (мусульмани та хорвати) – як їх жертви. В доповіді впливової громадської організації "Фрідом форум" "Засоби масової інформації в період після "холодної війни", зокрема, зазначалося, що "висвітлення подій у Боснії та Герцеговині кореспондентом газети "Нью-Йорк таймс" у Сараєво Джоном Бернсом суттєво впливало на американську політику стосовно колишньої Югославії" [2, с.20]. Сербам довелося самим політичним шляхом і зі зброєю в руках відстоювати рівний статус з іншими конфліктуючими сторонами і примушувати Захід та міжнародні організації наближувати свої миротворчі плани до дійсності.

Загальноєвропейським інструментом підтримання стабільності виявилася нездатною виступити також і основна оборонна структура Заходу – НАТО. Претендуючи на універсалізм своєї цивілізації в посткомуністичний період, Захід, навіть використовуючи міжнародні організації, на той час не зміг знайти правильний шлях до вирішення боснійської кризи.

1. Документи. Доклад ООН о планах раздела Боснии и Герцеговины // КОМПАС. – 1994. – № 18. 2. Доклад "Фридом форум": средства массовой информации в период после "холодной войны" // Компас. – 1995. – № 202. 3. Иванов И. Боснийский пасьянс // Компас. – 1994. – № 144. 4. Миленкович М. От Ливана до Боснии уже пережитое. – Белград, 1995. 5. Malcom N. Bosnia. A Short History. – Macmillan, 1994. 6. Petkovic R. Nove mirovne inicijative // Medunarodna Politika. – Beograd. – 1995. – № 1036. 7. Самуйлов С. США, НАТО, Россия и боснийский кризис // США, Экономика, политика, идеология. – 1995. – № 7. 8. Unfinished peace. Report of the international commission on the Balkans. – Berlin. – 1995.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 102

Друкується за вторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 16.11.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 117. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,7. Обл.-вид. арк. 7,25. Зам. № 210-5419.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc@univ.kiev.ua